

MÉNARDS METOD

Rekonstruktion och inlevelse i
bebyggelsehistorisk forskning

GÖTEBORGS UNIVERSITET

Göteborgs universitet
Hantverkslaboratoriet
Magasinsgatan 4
Box 77, SE-542 21 Mariestad
craftlab@conservation.gu.se
www.gu.se/hantverkslaboratoriet
www.gu.se/en/craftlab

© Hantverkslaboratoriet och författarna 2024
Redaktionellt arbete och grafisk form: Gunnar Almevik och Lars-Eric Jönsson

Tryck: Stibo AB
Papper: omslag Algro Design Duo (mattlaminerad) 300 g och inlaga G-print 115 g

Tryckt med bidrag från Kungliga Gustav Adolfsakademien för svensk folkkultur

ISBN (tryck): 978-91-986948-4-0
ISBN (PDF): 978-91-986948-5-7

Publikationen kan beställas från Hantverkslaboratoriet och finns tillgänglig på Göteborgs universitets mediedatabas:
<https://gupea.ub.gu.se/handle/2077/80605>

Samverkande parter kring Hantverkslaboratoriet på Göteborgs universitet är FRI (de svenska friluftsmuseernas samarbetsorganisation), Grevillis fond, John Hedins Stiftelse, Kulturmiljöforum, Mariestads kommun, Nämnden för hemslöjdsfrågor, Riksantikvarieämbetet, Statens fastighetsverk, Svenska kyrkan, Sveriges hembygdsförbund samt Västra Götalandsregionen; Regional utveckling och Kultur.

HANTVERKSLABORATORIET

MÉNARDS METOD

Rekonstruktion och inlevelse i
bebyggelsehistorisk forskning

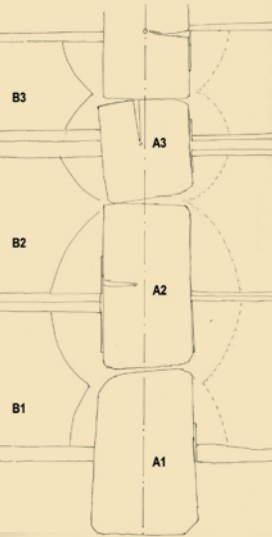
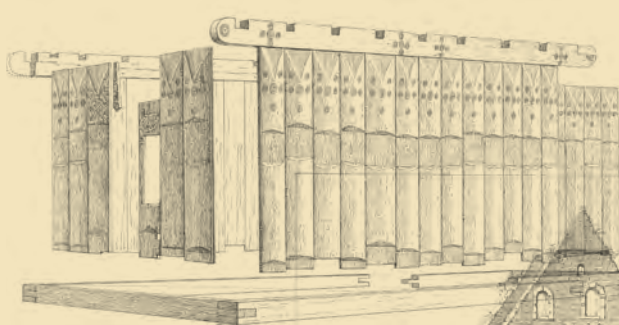
Gunnar Almevik och Lars-Eric Jönsson (red.)

GÖTEBORGS UNIVERSITET

INNEHÅLL

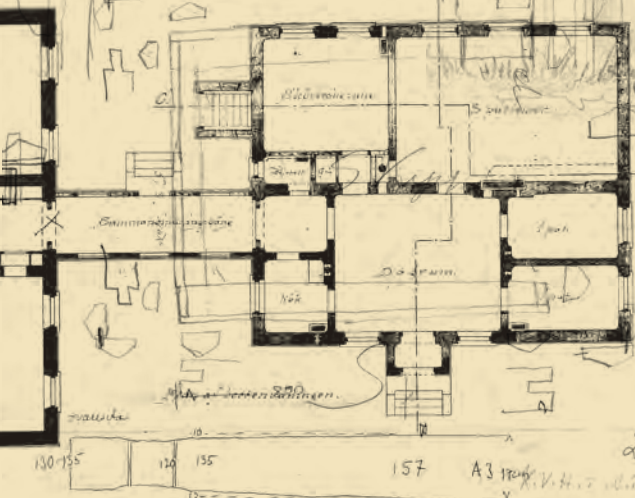
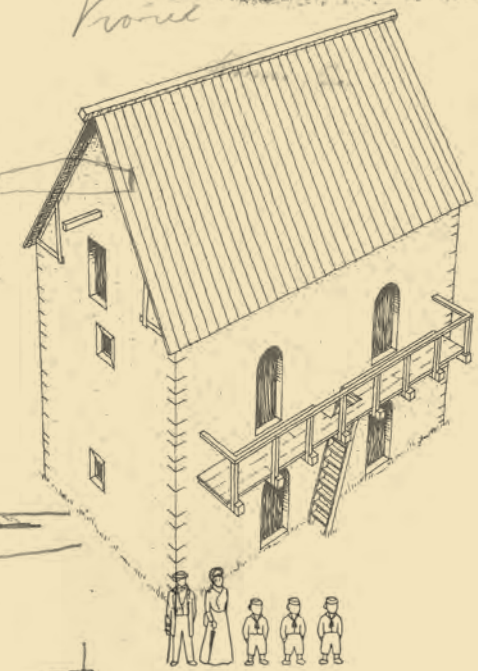
- 5** Inledning. Ménards metod
Lars-Eric Jönsson & Gunnar Almevik
- 15** I Ménards laboratorium. Inlevelse bland rekonstruktioner, kopior och förfalskningar
Lars-Eric Jönsson
- 31** Byggnadsundersökningar i ljuset av begreppen rekonstruktion och inlevelse
Göran Andersson
- 61** Rekonstruksjon og innlevelse i håndverkerens redskapskasse
Harald Bentz Høgseth
- 99** Rekonstruktion och restaurering. Gestaltningen av medeltida stenhus på Gotland
Linda Qviström
- 129** Hur gick det till? Rekonstruktion och arbetsprocess i projektet Svensk stadsmiljö 1941-44
Karin Gustavsson
- 165** Byggnadshistoria som kriminologi. Resning av stavkyrkorna i Hedared och Hemse
Gunnar Almevik
- 207** Efterord. Rekonstruktion och inlevelse. Från ansikten till händer
Bodil Petersson

Utsnitt af ...
för Bunge ...
Mörs kyrka

Västörtra
Lokrum

Lokrum N: 11
A3

Inledning. Ménards metod

Den här boken inleddes med en undran om bebyggelsehistoriska metoder. Vi som bidrar till den har ett gemensamt och passionerat intresse för hus och byggda miljöer. De står och agerar med och mot oss i vardagen, lånar ut sig och omsluter oss. Den byggda miljön med sin komplexitet av uttryck för skilda omständigheter och intentioner, med sina spår från olika tider och människor gör den till ett fantastiskt undersökningsobjekt. I sin helhet visar bokens bidrag flera sätt att ställa frågor till bebyggelse: Varför ser det ut som det gör? Med vilka tekniker, verktyg och kunskaper byggdes husen? Hur kan vi utifrån byggda miljöer undersöka människors vardagsliv? Vad betydde den för människor, nu och då? Målsättningen är emellertid inte svaren i sig utan hur vi kommer fram till dem. De empiriska insikterna som läsaren får med sig kommer så att säga på köpet. Men det är metodutveckling vi är ute efter. Med vilka metoder kan vi förstå bebyggelse?

Bebyggelsen är ett förment konkret och bekant källmaterial som kan lura oss att tro att den representerar sin tid och berättar sin historia. Funktioner och meningsinnehåll förändras och är inte entydiga för samtida brukare och betraktare. Synkronismen ligger nära till hands, att blicken styrs mot gestaltningstillfället, eller presentismen, att vi påtvingar historien våra nutida erfarenheter och värderingar som en baklängeshistoria. Elefanten i rummet är kanske anakronismen, det kronologiska misstaget att inte göra reda i nu och då. Med vilka metoder kan vi hantera temporalitet och samtidigt fånga komplexiteten och mångtydigheten i detta potentiellt rika källmaterial som hus och byggda miljöer är? Var går de röda linjerna? Kan anakronismen användas som metod?

Undran om bebyggelsehistoriska metoder handlar om att det som skrivs, lärs ut till studenter, och som forskare är drillade i, knappast täcker in alla sorters aktiviteter i forskningsprocessen. Transparens, intersubjektivitet, systematik och källkritik är exempel på aspekter som med självklarhet är viktiga i vetenskapliga sammanhang, dels att utöva i forskningsprocessen, dels att demonstrera i de texter och andra medier där undersökningar, resultat och insikter publiceras. Men alla som har genomfört en undersökning vet att det också pågår annat när vi studerar det vi gör. Vi tänker framför allt på samspelet mellan den som undersöker och det undersökta.

För det är ju inte endast så att det är forskaren som gör något med det undersökta. Källorna – människorna, texterna, husen, miljöerna, rummen, föremålen – gör också något med oss. Med delvis likartade, delvis olika erfarenheter från bebyggelsehistoriska studier har vi, bokens författare, drabbats av och intresserat oss för just samspelet mellan undersökaren och det undersökta.

För den fältarbetande antropologen, sociologen eller etnologen är det inga nyheter. När de observerar och intervjuar uppstår per automatik interaktion med informanterna. De svarar till exempel inte endast på frågorna som ställs. Eftersom vi är människor påverkar vi varandra. Denna interaktion kan svårligen lämnas utanför forskningsprocessen. Vem vi är, vilka vi möter, hur dessa möten går till, vilka känslor som väcks et cetera påverkar de vetenskapliga resultaten.

För arkeologen framträder ofta källmaterialet som fragment, avtryck och spår. Människorna är sedan länge döda och kan inte observeras eller intervjuas. Vi kan ledas att tro att distansen mellan undersökaren och det undersökta upprätthålls på ett naturligt sätt. Men arkeologen utvinnet sitt källmaterial genom en serie handlingar och val, samtidigt som det handgripliga arbetet att schakta, gräva och hantera fynden formar en intim relation mellan forskaren och det materiella. Vad innebär det för de tolkningar som görs? För den kunskap som skrivs fram?

En hantverksforskare kan använda sin praktiska kunskap som metod och iscensätta de handlingar som gav upphov till en konstruktion, en form eller ett verktygsspår. Med kunskap i de processer som format materialen som studeras – miljöerna, husen, föremålen – öppnas ett fönster mot nya observationer. Men att göra sig till redskap innebär också att forskaren som subjekt och forskningens objekt vävs samman. Vilken betydelse har exempelvis utövarens skicklighet för resultaten? Metodikens fordrar ett kritiskt och reflexivt förhållningssätt.

Det är på ett sätt sant att det förflutna oftast framträder i form av ord, i arkivens handlingar (jfr Appleby et.al 1994: 252) men i våra forskningsområden är det lika sant att materialitet och rum, handlingar och hantverk är källor till det förflutna, källor

som vi bygger historiska berättelser av och kring. De taktila och rumsliga erfarenheterna är centrala för vårt sätt att se på historiska undersökningar.

Relationen mellan undersökaren och det/den undersökta är med andra ord ett viktigt tema i boken. Ett andra tema är mer undflyende och kretsar i allt väsentligt kring begreppet inlevelse och dess plats i forskningsprocesser. Ingen människa, skriver mikrohistorikern Carlo Ginzburg, kan lära sig att bli en kännare av något enbart genom att tillämpa regler. Ginzburg skriver i sin artikel *Ledtrådar* om kunskaper som är outtalade och regler som är svåra att uttrycka. Återstår gör omätbara faktorer som ”en sniff, en blick, en intuition” (Ginzburg 1989:38). Ginzburg kopplar sitt resonemang dessutom till serendipitet, det vill säga förmågan till oplanerade och fördelaktiga upptäckter. Dessa upptäckter ”kommer” emellertid inte till forskaren av egen kraft. De kräver bland annat ett längre umgänge med källorna, en välutvecklad förförståelse och inte minst ett öppet sinnelag. På liknande sätt resonerar kemisten Michael Polanyi om den vetenskapliga kunskapens tysta dimension (Polanyi 2009:23-24). Han frågar sig med vilken kunskap forskaren formulerar ett giltigt problem, en fruktbar hypotes och en öppnande forskningsfråga, alltså det som initierar den vetenskapliga processen. Varför förföljer vi det okända när det inte kan motiveras av en vetenskaplig sanning? Polanyi menar att vi vet mer än det vi för stunden kan artikulera, när vi riktar vår uppmärksamhet mot och vägleds av ledtrådar till den för oss dolda existens som de manifesterar.

Våra två begrepp – rekonstruktion och inlevelse – har tangenter men är inte identiska. Den mest uppenbara skillnaden är att inlevelse är ett begrepp som inte nödvändigtvis återfinns i de historiska vetenskaperna utan hör till mer allmänmänniskt språkbruk. Rekonstruktion, däremot, är ett frekvent förekommande ord inte bara i kultur- och byggnadsvårdande sammanhang utan också i historievetenskaperna i allmänhet. I sådana sammanhang är rekonstruktion både något man gör och en slutprodukt. Det vill säga, man kan ägna sig åt rekonstruerande aktiviteter för att få veta något annat. Men man kan också ha målsättningen att rekonstruktionen av något ska vara det slutliga resultatet. För att ytterligare komplicera saken så är en kombination av dessa betydelser också förekommande. Som vi kommer att se i de följande kapitlen i boken är förmågan till inlevelse inte sällan en väsentlig del av rekonstruerande processer.

Rekonstruktionsbegreppet är dessutom mer utvecklat metodologiskt än inlevelsebaserade forskningsaktiviteter. Rekonstruktion förefaller oftast handfast oavsett om det är ett verb eller substantiv. Kanske är det denna handfasthet som gör att många forskare tar det för givet och använder det oreflekterat. Arkeologen Bodil

Peterssons avhandling om arkeologi och rekonstruktion (Petersson 2003) ger emellertid flera bra ingångar till hur vi kan förstå begreppet. Hon förstår det som konstruktion och skapande snarare än ett återskapande (2003:18). Hon kopplar också upp begreppen experiment och levandegörande till rekonstruktion, vilket antyder både en slutprodukt och ett görande (2003:23). Rekonstruktioner, skriver Petersson, speglar sin samtid (2003:367). Och samtidigt innebär de ett försök att förstå det förflutna, ibland till och med genom att "försätta sig" i ett då. Det är ett tillstånd som ligger nära inlevelse.

Inlevelse kan förefalla mer gränslöst och undflyende. Svenska Akademiens ordbok förklarar ordet som att "göra sig så förtrolig med ngt att man liksom lever med i detsamma" (SAOB 1933, Inleva). Det är en förklaring som vi är befreundade med. Det är värt att notera att Svenska Akademiens ordboksredaktion spårar ordet inte längre bakåt än till 1855 då filosofen Kristian Claëson pekar på inlevelse som något som kräver annat än enbart analys och kunskap (ibid). Frågan är vad?

Syftet med boken är att belysa, problematisera och metodologisera inslag i bebyggelsehistoriska undersökningar som inte tidigare har uppmärksamats tillräckligt. Målsättningen är att läsaren ska, via kapitlens olika perspektiv och inspel, bli mer uppmärksam på vad våra undersökningsobjekt gör med oss, hur vi relaterar till dem och hur vi kan nyttja detta för att nå bättre, intressantare och säkrare kunskap. Poängen här är inte att presentera färdiga definitioner av våra två begrepp utan snarare att introducera, aktivera och prova dem i olika situationer. Det handlar förstås inte endast om att förstå begreppen utan också om att undersöka på vilket sätt de har gjorts och kan göras produktiva i kunskapande processer.

För några av oss flätas de två begreppen samman i studiet av hantverkliga metoder. För att förstå historiska bygghantverk, historiska byggnader och utveckla metoder för restaureringar är kunskapen om byggandets praktiker central. Genom att till exempel studera spåren av redskap i befintliga byggnader men också att försöka upprepa historiska hantverksmetoder finns möjligheter att förstå historiska byggnader bättre liksom uppförandet av dem. Att upprepa arbetsmoment såsom de skulle kunna ha gått till ger nya insikter om byggprocessen och därmed också om enskilda byggnader.

För andra av oss har studiet av rekonstruktion som idé och praktik ökat förståelsen av hur historiska undersökningar och restaureringar har gått till. Sådana insikter krävs när man använder bebyggelse som källa i historiska undersökningar. Vad är det vi har tillgång till när vi undersöker en ruin eller en byggnad? Hur har den förändrats under årens lopp? Svaret på sådana frågor handlar inte bara om bebyggelsens biografi utan också om hur den kan användas som historisk källa, vilka möjligheter och begränsningar som erbjuds forskaren.

Ytterligare ett slags studium som berörs i boken är hur vistelsen i byggda eller virtuella rum kan användas för att förstå hur de har levts och använts, vilka idéer som ligger bakom utformningen och vilka aktiviteter som har möjliggjorts respektive försvårats av den spatiala ramen. Våra erfarenheter är att vistelsen i historiska rum triggat inlevelsen. Tillsammans med studiet av andra källor kan inte minst möten med människor i sådana rum generera insikter om det förflutna som knappast infinner sig på annat sätt än att vistas i rummen och leva sig in i det förflutna. Distansen, den skillnad forskaren upplever mot det förflutna, är en förutsättning för den historiska studien och ett hinder att fåfängt försöka röja ur vägen.

Så vad menar vi med "Ménards metod"? Benämningens ursprung behandlas i Lars-Eric Jönssons kapitel. Kort kan sägas att metoden för samman våra två begrepp, rekonstruktion och inlevelse. Jönsson reflekterar över de två begreppen, hur de har använts i olika fält som praktiserande konst, språkliga översättningar, arkivstudier och rumsliga undersökningar. Han återger ett avsnitt ur en novell av Jorge Luis Borges om Pierre Ménard, författare till Quijote, en text som på ett humoristiskt och skarpsinnigt sätt sätter både rekonstruktion och inlevelse i förhållande till det förflutna i perspektiv till vad vi gör när vi utför historiska studier, oavsett om de är bebyggelsehistoriska eller fokuserar andra historiska fenomen. Jönsson gör också ett försök att undersöka de två begreppen både som substantiv och verb. Vad betyder det att stå inför en rekonstruktion jämfört med att rekonstruera? Vilken sorts kunskap springer ur substantivet respektive verbet.

Jönsson argumenterar för att se kunskapande processer som ett historievetenskapligt laboratorium där vi kan röra oss mellan nu och då, ett laboratorium som uppstår inte bara genom förtrogenhet med källorna utan också via lek och experiment med olika tidsuppfattningar.

Göran Andersson tar våra två begrepp in i konkreta undersökningar av timmerbyggnader. I en forskargrupp bestående av flera olika kompetenser som arkitekter, byggnadsvårdare, kulturhistoriker och timmermän visar han möjligheterna att förstå historiska hantverksprocesser genom begreppen rekonstruktion och inlevelse.

Andersson introducerar ordsammansättningen rekonstruktionssamtal för en kollektiv, prövande hållning till hur olika moment kan ha gått till. Dessa samtal förs i kontrast till idén om det tysta hantverket och innebär en dialog mellan görandet, det taktila, seendet och det språkliga. Andersson visar hur rekonstruktionssamtalen, inlevelseförmågan och de följande processuella rekonstruktionerna leder fram till en djupare förståelse och sätt att kommunicera om historiskt byggande som kommunicerbar kunskap.

Harald Bentz Høgseth utgår från samspelet mellan tanke, kroppslighet och

materialitet. En andra utgångspunkt är att det förflutna är aktivt i nutiden. Med detta undersöker Høgseth hur hantverkarens praktiker och verktyg kan användas i bebyggelsehistorisk forskning. Sammansmältningen mellan nutid och dåtid skapar möjligheter att förstå det förflutna.

Høgseths poäng är bland annat att överbrygga motsättningen mellan teoretisk, abstrakt kunskap å ena sidan och praktisk, handlingsbaserad kunskap å den andra. Han avslutar med att lista elva ”redskap” som han menar sätter ord på den tysta kunskapen som vi gärna tar för givet när vi genomför rekonstruktioner. Bland redskapen ingår material- och verktygsförståelse, förkroppsligade kunskaper och färdigheter, rytmer, sensoriska praktiker och handlingsmönster.

Gunnar Almevik använder en enskild byggnadstyp, stavkyrkan, som fall i en undersökning av framkomligheten på olika vägar till kunskap genom rekonstruktion och inlevelse. Undersökningen växlar i fokus mellan djupläsning av byggnaderna som källor, och den vetenskapliga konstruktion som de också är produkter av. Andras och egna tolkningar av svenska stavkyrkor rekonstrueras, dekonstrueras och teoretiseras i sökandet efter hållbara tankar om tillvägagångssätt i byggnadshistorisk forskning. Hur kan man förstå, och vad kan man förstå, genom rekonstruktion och inlevelse?

Slutsatserna leder till en jämförelse mellan brottsutredning och historieproduktion. Byggnadshistorikern skiljer på evidens och betydelse, som brottslagstiftningen särskiljer bevisningen ställd bortom rimligt tvivel och uppsåtet bakom den brottsliga handlingen. Innan vi kan tolka historiens betydelser måste tillstånd, händelser och förlopp klarläggas. Rekonstruktionen aktiverar ting och handlingar som bevis genom att närma sig det förflutna som ett nu. Inlevelsen är inte bildlig utan juridiskt bokstavlig. Juryns inlevelse i händelsen, i brottslingen och brottsoffret situation, har direkt inverkan på domslutet.

Linda Qviström undersöker rekonstruktion i förhållande till konservering och restaurering. Hon visar bland annat hur rekonstruktioner både kan låsa fast uppfattningar om det förflutna och öppna upp flera tolkningsmöjligheter. Hennes empiriska utgångspunkt är medeltidsarkeologiska lämningar i form av byggnader och hur de har behandlats i samband med olika bevarandeåtgärder. En av kapitlets poänger är, att om man använder byggnader som källa till deras egen historia eller till annan historia är det från ett källkritiskt perspektiv viktigt att också undersöka byggnadens biografi, hur det har byggts om och till samt vilka funktioner som det har hyst under årens lopp. Qviström visar också hur förändrade restaureringsprinciper och bebyggelsehistoriska perspektiv har fått konsekvenser för hur byggnader rekonstruerats, restaurerats och konserverats.

Utöver sådana principer och perspektiv är det uppenbart hur praktiska och eko-

nomiska förutsättningar har och har haft stor betydelse för hur historiska byggnader har behandlats. Qviström pekar på dessa faktorer som betydande vid sidan av restaureringsideologier och kunskapsperspektiv.

Karin Gustavsson undersöker i sitt kapitel etnologen och sociologen Börje Hanssens undersökningar i Helsingborg i samband med det stadshistoriska verket *Svensk stad* som gavs ut i två volymer 1950 och 1953. Gustavssons syfte är att rekonstruera Hanssens fältarbete och -metoder. Studien innebär såväl en rekonstruktion av Hanssens fält- och arkivarbete som hur begreppet användes i arbetet med *Svensk stad*. Fotografier, observationer och intervjuer gav vid sidan av arkivstudier underlag för en historisk skildring av staden. Men de medförde också närvaro i staden som arkivstudierna inte kunde erbjuda.

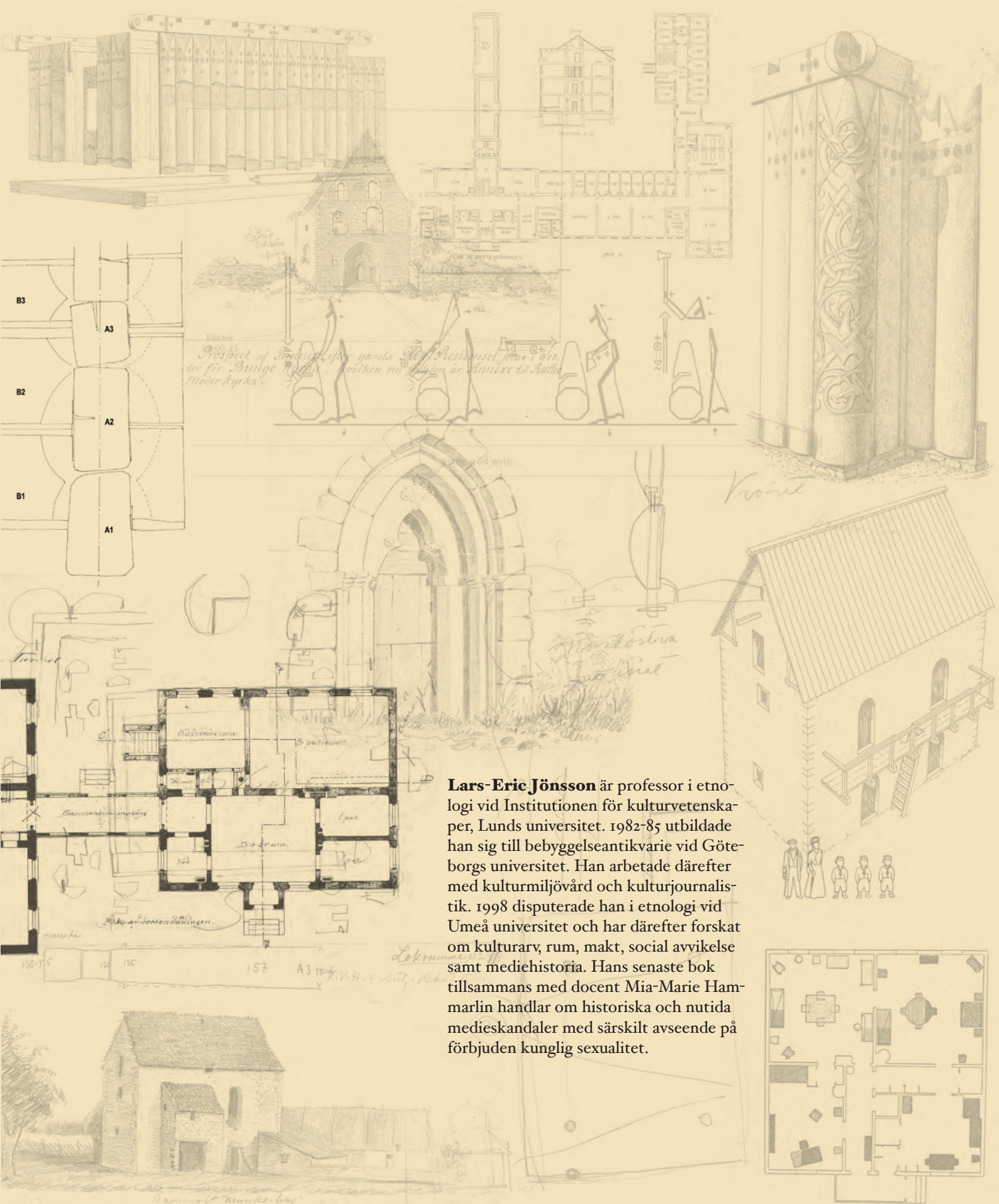
Det är inte helt klarlagt hur Börje Hanssen själv såg på begreppet rekonstruktion. Men Gustavsson pekar på hur bokverkets redaktör Gregor Paulsson använde begreppet i ett resonemang om arkivaliska källors potential för att möjliggöra en "rekonstruktion av gångna tiders samhällen". Hanssen gick alltså inte endast till arkiven för att genomföra sin undersökning utan skapade också sitt eget källmaterial för att öppna fönster mot det förflutna.

Bodil Petersson avslutar boken med ett kommenterande efterord. Hon pekar på hur rekonstruerande aktiviteter både syftar till upplysning och upplevelser. Rekonstruktioner kan användas på flera sätt, inte minst för att fylla i de tomrum som fragmentariska källor lämnar efter sig. Peterssons intresse ligger framför allt i svaren på frågan om vad människor i det förflutna gjorde och hur rekonstruktionsaktiviteter och inlevelse kan hjälpa oss att förstå sådant görande. Men hon pekar också på svårigheten att leva sig in i en förfluten situation, att vi alltid har vår egen nutid med oss och att anakronismen är en del av den historiska undersökningen. Denna svårighet är dock inte enbart ett hinder utan erbjuder också en möjlighet att höja medvetenheten dels om skillnaden mellan då och nu, dels om vår förmåga att leva oss in i förfluten tid.

Bokens kapitel följer i huvudsak två spår. Det ena spåret är materialnära, praktiskt och fenomenologiskt. Kapitlen i denna huvudfåra fokuserar särskilt erfarenheter av närkontakten mellan material, redskap och människor i kunskapande processer (Andersson, Høgseth och Gustavsson). Det andra spåret är mer diskursivt orienterat, kretsande kring förhållningssätt och begrepp (Almevik, Jönsson och Qviström). Huvudspåren korsar varandra och kan inte renodlas. Respektive kapitel kan sägas presentera, belysa och reflektera över en metod som tillsammans kan samlas under paraplyet Ménards metod. Denna handlar i det mest grundläggande avseendet om relation mellan nutid och historia.

Litteratur

- Appleby, Joyce, Hunt, Lynn & Jacob, Margaret (1994). *Telling the Truth About History*. New York: Norton and Company.
- Clifford, James & Marcus, George E (eds.) (1986). *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley: University of California Press.
- Ehn, Billy & Klein, Barbro (1994). *Från erfarenhet till text. Om kulturvetenskaplig reflexivitet*. Stockholm: Carlssons.
- Ginzburg, Carlo (1989). *Ledtrådar. Essäer om konst, förbjuden kunskap och dold historia*. Stockholm: Häften för kritiska studier.
- Petersson, Bodil (2003). *Föreställningar om det förflutna. Arkeologi och rekonstruktion*. Lund: Nordic Academic Press.
- Polanyi, Michael (2009/1966). *The tacit dimension*. Chicago: University of Chicago Press
- Svenska Akademien (1933). *Ordbok över svenska språket. "Inleva"*. Lund: Gleerupska bokhandeln.

Prospect of the new building for the old President's office in West for the building of the new building, which will be built in the new building.

Lars-Eric Jönsson är professor i etnologi vid Institutionen för kulturvetenskap, Lunds universitet. 1982-85 utbildade han sig till bebyggelseantikvarie vid Göteborgs universitet. Han arbetade därefter med kulturmiljövård och kulturjournalistik. 1998 disputerade han i etnologi vid Umeå universitet och har därefter forskat om kulturarv, rum, makt, social avvikelse samt mediehistoria. Hans senaste bok tillsammans med docent Mia-Marie Hammarlin handlar om historiska och nutida medieskandaler med särskilt avseende på förbjuden kunglig sexualitet.

I Ménards laboratorium

Inlevelse bland rekonstruktioner, kopior och förfalskningar

– The detectives and the archeologists, perhaps we are not so very different after all.

– How is that?

– We both speak for those who cannot. You with your fingerprints, and me and my fragments of pottery. We are each of us, I think, keepers of the dead.

(Endeavour, säsong 5 2018)

Den här textens syfte är att ringa in begreppen rekonstruktion och inlevelse och koppla dem till bebyggelsehistoriska metoder. Genom att läsa och förhålla mig till tidigare forskning och annan litteratur som belyser eller ger perspektiv på begreppen samt till detta lägga två autoetnografiska observationer ska jag resonera kring och försöka metodologisera begreppen. Artikeln inleds med att fokusera inlevelse-begreppet, fortsätter med rekonstruktion, för att till sist göra några reflexioner över ett par bebyggelsehistoriska metodologiska implikationer som begreppen var för sig och tillsammans kan tänkas ha.

Som metoder har jag haft anledning att reflektera över både inlevelse och rekonstruktion. Kulturhistoriska arkivstudier ställer kontinuerligt frågor om vad som kan förstås av det förflutna och hur det går till. De kan givetvis besvaras på flera sätt, inte minst med historieteoretiska och reguljära metodologiska insikter som bland annat kretsar kring källkritik, analytiska läsarter och kvalitativa källor. För att ta ett grepp om metodologiska frågor tog min kollega Fredrik Nilsson och jag initiativ till och publicerade en kulturhistorisk metodbok skriven tillsammans med en handfull etnologiska kollegor. I ett efterord till boken – *Kulturbistoria. En etnologisk metodbok* (2017) – försökte Nilsson och jag identifiera en väsentlig aspekt på metod som vi inte hade skrivit

om i boken. Vi noterade att det inte räcker att följa regelboken, att vara noggrann, metodisk, stringent och ambitiös. Eftersom boken handlade om metoder hävdade vi givetvis vikten av dem, av att vara dem trogna, använda och utveckla dem. Metoder är nödvändiga avslutade vi. Men vi konstaterade att det krävs också annat, till exempel nyfikenhet och intuition. Framförallt tryckte vi på begreppet inlevelse (2017:159).

Sådana förmågor brukar vi dock inte metodologisera. De tycks ligga utanför metoderna och hänvisar till något personligt och inte sällan till något som händer hos forskaren när hon eller han befinner sig vid skrivbordet, i arkivet eller på kontoret, när materialet redan ligger för handen. Få forskare verkar dock vilja lyfta fram ord som nyfikenhet, intuition eller inlevelse som del i den analytiska processen. Ännu färre skulle nog förneka betydelsen av dem. Men de tycks befinna sig i en svart låda, oåtkomlig för omvärlden och, som det verkar, ganska oreflekterad för forskaren själv. Det är i alla fall min erfarenhet.

Varför det är så, är svårt att svara på. En möjlig förklaring är, att det personliga oftast inte är något vi vill skylta med i vetenskapliga sammanhang. Det personliga är oförutsägbart och svårt att metodologisera. Det tycks rycka undan benen på ett par grundförutsättningar för vetenskaplighet, bland annat intersubjektivitet och systematik. Mitt eget ämne etnologi motsäger dock detta omedelbart. Åtminstone sedan 1980-talet har det personligas betydelse diskuterats och bejakats med avseende på fältarbete och ämnesval. Inte minst den reflexivitetsdiskussion som fördes under 1980- och 1990-talen (se Ehn & Klein 1994) satte ljuset på forskarens person. Delvis tangerar detta slags reflexivitet det jag är ute efter här. Men den kulturanalytiska akten förblev i hög grad mörklad. Det personliga är fortsatt problematiskt om än nödvändigt. Utan forskarens intellekt, associationsförmåga, uppfinningsriktighet, påhittighet eller inlevelse skulle vi aldrig komma fram till några resultat eller insikter. Vi behöver alla våra traditionella vetenskapliga metoder, intersubjektivitet, systematik, källkritik och teoretiska utgångspunkter och verktyg. Men det är först när allt detta möter forskarens intellekt som det börjar hända något. Och jag vill mena att begreppet inlevelse täcker in en del av det som behövs.

Att hävda inlevelse som en historisk metod äger med andra ord en viss problematik. Söker man i den historiska litteraturen så är det heller inte inlevelse som metod man finner utan snarare inlevelse som mål. På engelska översätts inlevelse gärna med empati (empathy), vilket i många fall leder till en förståelse av normativ karaktär, att man till exempel ska känna med en person. Den internationella litteraturen om "historical empathy" handlar i allt väsentligt om att få studenter och elever att känna med historiska personer, att ge uttryck för medkännande (se Axelsson

2012, Brooks 2009, Endacott 2010), inte sällan i historiedidaktiska situationer med siktet inställt på barn och ungdomar. Empatin, eller inlevelsen, är här något som den som tar del av historia ska känna och drabbas av. Den är ett önskvärt resultat av att tillägna sig historia.

Inlevelse kan också användas för att fylla ut luckor som uppstår mellan historiska fragment, en utfyllnad som ibland behövs för att konstruera sammanhängande historiska berättelser. Det kanske mest kända exemplet på sådan metodisk utfyllnad är Natalie Zemon Davis bok *Martin Guerres återkomst* inklusive Carlo Ginzburgs efterord med titeln *Bevis och möjligheter* (1984). Ginzburg skriver om hur Davis deltog i produktionen av spelfilmen om Martin Guerre och hur hon fick en känsla av obehag när hon insåg hur alla *säkerligen, kanske, möjligen, sannolikt, troligen* som hon som historiker kunde använda för att markera källornas otillräcklighet förvandlades till tvärsäkra påståenden i filmen. Här, i dramaversionen, var man tvungen att välja. Var det si eller så? Men hon noterade också hur varje val byggde på möjligheter, alternativ, som provades och bedömdes. Den slutliga visningsversionen av filmen byggde på en serie val av möjliga händelser, val som gjordes i klipprummet och som Davis kallade ett historievetenskapligt laboratorium (Davis 1984:6).

Fast min tanke med användningen av inlevelsebegreppet har egentligen lite att göra med bristen på källor. Inlevelse är i första hand inget vi hänvisar till när vi saknar källor, när vi känner att vi måste hitta på och fylla i de tomrum som avsaknaden genererar. Snarare tvärtom. Inlevelsen, såsom jag uppfattar ordet här, infinner sig när vi har god tillgång till källor och när vi har umgåtts med dem under en längre tid. Ibland talar vi i termer av mättnad när vi känner att vi har undersökt tillräckligt med källmaterial för att göra våra analyser och dra slutsatser. Jag skulle tro att möjligheten till inlevelse befinner sig i närheten av mättnaden. Det vill säga, det krävs en viss tid av umgänge och ett visst mått av källor, gärna av olika slag, för att forskaren ska kunna förnimma inlevelse som är produktiv.

Borges, Ménard och Don Quijote

Jorge Luis Borges publicerade 1944 en kort text under titeln *Pierre Ménard, författare till Quijote*. Texten finns översatt på svenska och något förkortad i den av Claes Hylinger redigerade *Segla i ett såll. Patafysisk antologi* utgiven 1987 och 2014¹. 2017 publicerades den i sin helhet i samlingen *Borges 1923–1944*. Borges berättelse handlar om Pierre Ménard som hade för avsikt att skriva Don Quijote. Det vill säga, han hade inte för avsikt att skriva ytterligare en Quijote. Han ville skriva Don Quijote, en

gång till. Inte som en kopia, inte heller genom att "bli" Cervantes och skriva däri- från. Det föreföll, skriver Borges, Ménard "mindre djärvt" (2014:127). Ménard avsåg vara sig själv och genom sina egna erfarenheter skriva fram åtminstone ett par sidor ur Don Quijote.

Borges text pekar humoristiskt men också insiktsfullt på hur man kan förhålla sig till det förflutna och vilka möjligheter vi har att (re)konstruera och förstå det. Vilken betydelse kan vi, utifrån ett ménardskt perspektiv, lägga i begreppen inlevelse och rekonstruktion? Vad uppmanar de till? Vilka metodologiska konsekvenser kan de tänkas ha?

Borges noterar också betydelsen av kännedomen om författaren (undersök- ningsobjektet) och dennes samtid. I en passage noterar han hur Ménards arkaise- rande spanska känns en aning tillgjord men att Cervantes språk är lätt och elegant (2014:129). Trots att texterna var identiska menar Borges att Ménards var så mycket rikare och tvetydigare:

Att jämföra Ménards Don Quijote med Cervantes' är en uppenbarelse. Den sist- nämnde skrev till exempel (Don Quijote, första delen, kapitel IX)

... sanningen vars moder är historien, denna tidens medtävlarska, alla bragders bevarare, vitt- ne till det förflutna, föredöme och undervisare för nutiden, varnande sierska för framtiden.

Nedtecknat på sextonhundratalet, författat av »det okunniga geniet« Cervantes, är denna uppräknings en retorisk elege till historien. Ménard skriver däremot:

... sanningen vars moder är historien, denna tidens medtävlarska, alla bragders bevarare, vitt- ne till det förflutna, föredöme och undervisare för nutiden, varnande sierska för framtiden.

Historien som *moder* till sanningen; tanken är förbluffande. (2014:128)

Borges fortsätter med att peka på hur dessa två identiska texters betydelser dra- matiskt skiljer sig åt beroende på läsarens kännedom om deras upphov. Tanken att tex- ten skulle kunna förstås utan dess kontext eller kunskap om dess tillkomst är fjärran. Ménard och Cervantes har skrivit identiska texter men med olika betydelser.²

Borges avslutar med en reflektion över olika läsarter och "den avsiktliga anakro- nismens teknik". Att läsa anakronistiskt, att förstå historiska texter som om de vore skrivna i helt andra sammanhang och tidpunkter än de tillkom, skapar förstås nya läs- ningar och betydelser. Ibland säger vi att vi försöker sätta oss in i historiska samman- hang och förstå texter ur det förflutna från deras egen utgångspunkt, från de villkor de sprang ur. Det är ett sätt att försöka nå autenticitet och öka trovärdigheten. Och

vi kan i varierande grad läsa eller sätta oss in i de sammanhang som genererade de uttryck vi studerar och försöker förstå. Men att säga att vi förmår sätta in saker i deras sammanhang, att förstå dem utifrån deras egna villkor, är nog att ta det lite för långt. Skillnader i tid mellan det vi studerar och oss själva borgar för anakronismer. Bara vårt intresse och de frågor vi riktar mot det förflutna – jag höll på att skriva förslutna – bär i sig anakronismens kännetecken.

Ménards metod, om vi kan kalla den så, har bäring både på inlevelse och rekonstruktion. Inlevelse skulle här kunna sägas beskriva metoden, rekonstruktionen resultatet. I Ménards mening skulle rekonstruktionen vara ett slags återskapande 1:1, det vill säga, kopian – om uttrycket tillåts – skulle vara identisk med originalet. Det är ett återskapande som i en digital värld är föga extraordinär. I datorn är det lätt att kopiera på sätt som gör det omöjligt att skilja på original och kopia. Men om vi kopplar på begreppet inlevelse som historisk metod blir det lite intressantare. Rekonstruktionens förhållande till ”originalet” blir osäkrare. Forskningsprocessen framträder ur metodologisk synvinkel som mer subjektiv, en subjektivitet som varken är önskvärd eller möjlig att bortse ifrån.

För mig som kulturhistoriker har Ménards metod ett komiskt allvar över sig. Den driver inlevelsen till sin absurda spets och, kanske just därför, ger oss insikter i vissa aspekter av historiska studier. Inte minst handlar det om poängen med att sätta sig in i ett källmaterial och i förlängningen de människor som var upphov till det samt hur detta insättande kan användas.

Kopiering och reproducering, förtrogenhet och kontakt

Litteraturvetaren och kritikern Marjorie Perloff (2010) tar resonemanget om originalets betydelser ytterligare ett steg. I de visuella konstarterna har appropriering, citering, kopiering och reproducering alltid varit centrala. I litteraturens värld har, vilket ju också Borges antyder, citeringar och referenser också problematiserats under en längre tid. Men i poesin, menar Perloff, är kravet på språklig originalitet svårt att passera. Det personliga, aldrig tidigare hörda tilltalet, har en stark position i lyriken.

Perloff inleder med en hänvisning till diskussionen om T.S. Elliots *Det öde landet* från 1922 och landar bland annat i en kommentar av den finske översättaren Jari Lehto som handlar om ett försök att översätta poesi där varje rad i originalspråket inleddes med fyra ord som började på samma bokstav. Lehto insåg det omöjliga i en ordagrann översättning och lade slutligen originaltexten åt sidan och började skriva, inte översätta eller ens skriva om, utan skriva poemet på det sätt som originalför-

fattaren hade gjort före honom (Perloff 2010:16). Poemet blev förstås något annat i bokstavlig mening men betydelsen och upplevelsen av det låg måhända närmare originalet. Parallellen till Ménards tillvägagångssätt är uppenbar med den skillnaden att Lehtos text inte skulle komma att vara identisk med originalförfattarens. Likheten ligger snarare i processen än i slutresultatet, i inlevelsen och den frihet som insattheten, förtrogenheten, gav översättaren.

Substantiven rekonstruktion eller kopia betyder med andra ord inte nödvändigtvis detsamma som verben rekonstruera eller kopiera. Rekonstruktion kan också beskriva en process som är helt annorlunda än den som leder fram mot originalet. I bildkonsten var kopiering länge ett vedertaget sätt att lära sig de stora mästarnas hantverk och uttryck. Kulturhistorikern Hillel Schwartz (1996) skriver om att arbeta i någons efterföljd och går så långt som att påstå att konsthistorien är en historia av kopieringsritualer och de transformationer som äger rum under kopieringsakten (Schwartz 1996:248). Om konstnärer inte kopierade varandra, fortsätter Schwartz, tycks de ha kopierat sig själva, kanske för att fördjupa originalets idé. Konsthistorien ger vid handen att kopiering knappast står i vägen för originalitet. Van Gogh, till exempel, uppges ha gjort minst 520 kopior av kända verk, Degas över 400 (Schwartz 1996:248). Att kopiera var ett sätt för eleven att lära sig av mästaren.

Men bildkonstens historia ger också exempel där den färdiga kopian var målet snarare än processen. En av de mer kända är Hank Herrons utställning av Frank Stellas hela verkförteckning. Herron hade kopierat Stellas produktion och hade därmed också tagit Stellas eget statement ”what you see is what you see” till ett nytt betydelseskikt och rensat det från upphovspersonen själv (Halsall 2008:213). Utställningen beskrevs och analyserades i antologin *Idea Art* (Battcock 1973) av Cheryl Bernstein som bland annat pekade på att den enda skillnaden mellan originalen och kopiorna var att de förra hade tagit tio år att producera, de senare endast ett. Som om förvirringen inte var nog, visade det sig att signaturen Cheryl Bernstein inte heller var autentisk utan en pseudonym för konsthistorikern Carol Duncan (Mattick 1998).

Kopiering var alltså inte endast ett sätt att lära sig av tidigare konstnärer. De kan också ingå i ett kommenterande och kritiskt samtal om och med originalen. Kopior, till skillnad från förfalskningar, kunde och kan också vara ett sätt att tjäna sitt levebröd. Schwartz återger ett intervjuцитat från en kopianör som menade sig, genom kopiering, komma i något slags kontakt med van Gogh:

When I painted *The Olive Trees*, I quit the solitude of my own creative work to enter a dialogue with van Gogh, who must have felt himself far more desperately alone than I, and far more haunted by failure. And I thought of van Gogh copying Millet, seeking perhaps as I was seeking, an impossible communion. (Schwartz 1996:254)

Bild 1. Pieter Bruegel d.ä. målade Jägarna i Snön 1565. Drygt 450 år senare kopieras den fortfarande. Är syftet en färdig kopia eller finns det något att lära av Bruegel genom att måla hans målning en gång till? Och vad ser personen som betraktar jämfört med den som också kopierar? Kunsthistorisches Museum i Wien.

Foto: Lars-Eric Jönsson

Sammantaget kan kopians historia, åtminstone i konstarnas och museernas värld, sägas vara kantad av en diskussion om dess värde. Å ena sidan uppfattas den som ett bedrägeri, som ett sätt att skapa förvirring, ett hot mot upphovsrätten och originalets unicitet. I dessa avseenden benämns kopian förfälskning, det vill säga en kopia som ger sig ut för att vara ett original. Som bedräglig artefakt är det här framförallt just artefakten som är i fokus. Vägen till kopian är av mindre vikt och tycks sällan vara intressant för vare sig kopiatören eller de instanser som bevakar originalets ställning. Det är resultatet, slutprodukten, som räknas. Och bedrägeriet har för det mesta kommersiella syften. Genom att förmå omvärlden att tro att kopian skulle vara originalet skapas också ett möjligt bytesvärde. Sådant bedrägeri sträcker sig förstås utanför konstens och kulturens värld. Den legendariske polisen och utredaren Harry Söderman beskriver i sin bok *Inte bara brott* (1956) hur en skicklig checkbedragare gick

tillväga, hur han preparerade papper för att rekonstruera dess ursprungliga yta och hur han arbetade med mycket små penslar för att återskapa en bild av originalpapprets struktur (Söderman 1956:75–6). Här handlade det inte om att söka sig till materialiteten i originalet i sig utan om att skapa en bedräglig bild av det. För svårigheten och den initiala förutsättningen för att lagsöka förfalskare, noterar Söderman, ligger i att överhuvudtaget upptäcka förfalskningen. Det svårupptäckta bedrägeriet har fått ytterligare en dimension med artificiell intelligens, som inte bara ger möjligheter till digitala kopior utan dessutom till att skapa bilder av en verklighet som inte finns.

Å andra sidan, kopian som inte framställs i bedrägerisyften har andra slags värden. Hank Herrons kopiering av Frank Stellas verkförteckning hade troligen inget med själva produktionsprocessen att göra. Herrons verk, kopian, utvecklade betydelser inte genom att ge sig ut för att vara Stellas original utan genom att relateras till originalet och ge det en ny klangbotten. Som pseudonymen Cheryl Bernstein skriver, Herrons utställning var Stella ”plus”, Frank Stella och mer. Vad detta ”mer” skulle vara tycktes Bernstein inte vara särskilt upphetsad över. Hon pekade på vår tids predikament, den inautentiska upplevelsen, det vill säga bluffen (fake) (Bernstein 1973:45).

Herrons verk jämförs, i en not, av Hillel Schwartz med Borges berättelse om Pierre Ménard. Likheter finns men Borges exempel pekar både på de dubbelbottnade betydelserna av verket, av kopian eller reproduktionen, och processen som ledde fram till det. Det ligger lika nära till hands att jämföra Ménards metod med hur konstnärer kopierade äldre mästare och där processen var intressantare än slutprodukten. Att kopiera är i detta avseende ett sätt att lära. Eller rättare sagt, det var ju med utgångspunkt i originalet som kopian försökte rekonstruera den ursprungliga processen. Genom att se och undersöka verket skulle vägen till dess färdigställande uppenbaras. Det måste rimligen ha varit svårt. Penseldrag, material och kulörer kunde eventuellt observeras och fastställas. Men den kreativa processen består ju av så mycket mer – idéer, försök, sociala interaktioner, infall, misstag et cetera. Hur rekonstrueras sådant? Fast kanske ändå, kopieringen är ju, som Hillel Schwartz noterar, en väsentlig del av konsthistorien och bör därmed också räknas till den kreativa processen. Eventuellt skulle kopieringens konjunktur ha dalat (tillfälligt?) under den modernistiska epoken då originalitet tycks ha haft en särställning jämfört med till exempel förmågan att arbeta i någons efterföljd (Schwartz 1996:248). Så kopieringen kan nog inte sägas vara en simpel imitation utan äger också en väsentlig kreativ aspekt som jag förslagsvis vill koppla upp mot begreppet inlevelse.

Den ovan citerade kopian som sökte gemenskap med van Gogh genom att kopiera tavlan Olivträden (som finns på Museum of Modern Art i New York) ger

uttryck för denna koppling. Van Gogh hade å sin sida kopierat Jean François Millet. Även om kopianörens målsättning var att göra en säljbar kopia av van Goghs målning finns det här något talande om kopieringens möjligheter utöver att skapa en rekonstruktion eller kopia av originalet. Citatet handlade dessutom såväl om van Goghs förmodade ensamhet och rädsla för misslyckande som möjligheten att via kopieringen gå i dialog med originalets upphovsperson och fåfängt söka den (o?)möjliga gemenskapen med honom. I mötet med verket och försöket att reproducera det, infann sig en känsla av närhet till den ursprungliga konstnären, en vag och svårgripbar känsla som påminner om hur personhistoriska föremål kan uppfattas som medium för att komma nära personen i fråga, föremål som kan benämnas relikier, memorabilia eller biografiska föremål beroende på vad som avses (Nyblom 2010:177 ff., 2012:41).

Att vara där

Låt mig nu ta utgångspunkt i två situationer som i sig var korta och intensiva men vars effekt på mig byggde på en längre tids umgänge med traditionellt källmaterial. Nedan beskrivna möte utspelade sig i Vadstena, på Birgittas sjukhus. Jag var där några år in på 1990-talet. Sjukhuset genomgick då en omdaning. Psykiatrin höll på att lämna området. Andra verksamheter flyttade in. Nya hus byggdes, andra renoverades. Jag arbetade med min avhandling om sinnessjukvårdens anstaltsbundna historia i Sverige 1850–1970. Sjukhusbyggnaderna intresserade mig särskilt eftersom de inte bara var relativt slutna mot omvärlden utan också speciellt utformade för sina syften och praktiker.

En tillmötesgående tjänsteman från landstinget visade mig runt. Vi besökte bland annat en avdelning målad i det sena 70-talets kraftiga kulörer. Ett kantstött bordtennisbord, trävita stoppade möbler från Ikea och en tapet med skogsmotiv gav ytterligare signaler om när avdelningen senast hade förnyats.

På en träbänk låg en patient och rökte. Han gav oss en stillsam blick. Det var tyst och mörkt. Någon gång hade de stora fönstren mellan de ljusa salarna, som inte bara befördade ljusets väg långt in i byggnadskroppen utan också personalens överblick, satts igen. På denna avdelning bodde patienter vars hemkommuner ännu inte hade något eget omhändertagande att erbjuda. Det var som att kliva in i förfluten tid, som om alla de arkiverade journaler jag läst och de fotografier jag sett fick liv. Och dog återigen, av tristessen, händelselösheten, tystnaden och hopplösheten. Hade vi något gemensamt, han och jag? Jag som ville veta. Han som visste allt.

I juni 1997 ställde jag och min vän och kollega Mikael Eivergård bilen på besöks-

parkeringen till Karsuddens sjukhus utanför Katrineholm. Vi hade vårt gemensamma doktorandprojekt som alltså handlade om den anstaltsbundna psykiatrins historia. Tillsammans körde vi runt för att besöka drygt tio av dessa anstalter av skiftande ålder. Vi besökte bland annat S:t Jörgens sjukhus i Göteborg, Västra Marks sjukhus i Örebro och alltså Karsudden. På Västra Mark minns jag att vi pratade om hur det skulle vara att, för en stund, få se sjukhuset i full drift, låt säga på 1940-talet. Vi var väl inlästa båda två och resonerande om olika möjligheter och scenarier.

Sedan åkte vi mot Katrineholm och Karsuddens sjukhus. Detta sjukhus var lite speciellt. Det togs i bruk 1965 som det sist byggda av de stora psykiatristalerna. Det byggdes för 245, som man sa, kriminella psykopater. Nu var de färre men sjukhuset var, och är, i full drift. Vi ställde oss på besöksparkeringen och började gå i riktning mot husen. Vi passerade en skylt som markerade gränsen för frigång. Jag började få en krypande känsla av att min kamera, som hängde på axeln, blev alltmer obekväma. Vi gick upp mot vårdpaviljongerna och de inhägnade rastgårdarna. På håll såg vi män som vankade fram och tillbaka. Vi sa inte mycket men insåg att vi var iakttagna och att besöket skulle bli kort. På väg till bilen mötte vi två män. Den enes blick glömmer jag inte. Hans ögon var två intensiva svarta hål. Vi passerade den så kallade centrumanläggningen – sjukhusen som byggdes på 50- och 60-talen sökte efterlikna dåtidens moderna förorter – och tänkte oss väl åtminstone en fika. En skötare satt på en bänk med en man utklädd som Björne i tv-programmet Björnes magasin (också känt som Bolibompa). Björne-mannen fick syn på oss direkt och frågade oss var vi kom ifrån och om vi ville ha en intervju och ta ett fotografi. Kom vi från Kuriren? Nej. Vi förstod att det inte skulle bli någon fika och att vi gjorde bäst i att lämna Karsuddens sjukhus. Skötaren skrattade gott. Det var och kändes aldrig farligt. Vi var bara obekväma och naiva. Vi hade fått vår önskan från Västra Mark uppfylld. Det kändes inte särskilt bra.

Men båda dessa möten – i Vadstena och på Karsudden – gjorde något med min uppfattning av det förflutna. Genom att röra mig i rummen vars historia jag studerade kunde jag också bättre förstå hur det var möjligt att vistas och verka i dem. Rumsamband kunde kopplas till andra källor som patientjournaler, byggnadsprogram och verksamhetsberättelser. Möjligheten att vistas i rummen utnyttjade jag fullt ut. Och det ökade möjligheten att leva mig in i verksamheten. Att vistas i samma rum som mina historiska källor beskrev var som att kliva in i en teaterpjäs, visserligen utan scenografi och medskådespelare men med ett utförligt manus tillhands, ett slags kollektionering, en inledande genomläsning och tolkning av pjäsen.

Allt detta betydde mycket för min undersökning. Men de ovan beskrivna situationerna omfattade också möten med människor. Det var framförallt de människor som hela den psykiatriska verksamheten handlade om – de intagna. Dessa blixtrande korta möten befolkade rummen, inte på låtsas eller i fantasin utan på riktigt. Tanken och insikten att dessa människor levde i den verklighet vars förflutna jag studerade var omskakande. Jag visste ingenting om dem och vi möttes helt flyktigt. Det ena sammanträffandet tog gestalt i en blick, det andra i en kort dialog. Jag förstod inget av dessa människors tillvaro, men de fick mig att förstå något av det jag undersökte.³ Mötet med levande människor, ett ögonkast, ett kort samtal på platser som jag undersökte hade inte givit mig samma insikt om jag inte hade haft mina arkivstudier med mig i bagaget. Inlevelsen som i de här fallen drabbade mig, byggde på det jag redan visste och utvecklade denna kunskap. För en etnolog är kombinationen av metoder och material i sig inget konstigt. Observationer, samtal och arkivstudier kombineras ofta. Till skillnad från många andra undersökningar använde jag observationer i nuet för att förstå det förflutna och inte vice versa vilket är vanligare. Ett grundläggande inslag i de två beskrivna situationerna var att de av mig uppfattades som ett nu som koloniserades av det förflutna, ett nu som sträckte sig bakåt i tiden och i något avseende gav mig tillgång till och gjorde det förflutna levande.

Inlevelse är i denna mening inget som kopplar ur tänkandet. Man skulle kunna tro det, att inlevelsen skulle göra oss helt känslöstyrda. Historikern Arlette Farge menar emellertid att känslan är grundläggande för vårt sätt att förstå och söka vidare.

Känslan öppnar sig mot en inställning som är operativ och inte passiv och som uppfångar de skrivna orden för att nyttja dem, inte som forskningsresultat, utan som verktyg för kännedomen om det sociala och det tänkta. Den kan få den forskare, som är mottaglig för den, att bortse från sin egen smak, gå utanför sina ideologier och sina mest stereotypa tankegångar. (Farge 1989:10)

Om vi för en stund likställer Farges betydelse av känsla med min uppfattning om inlevelse så finner vi en rörelse som knappast innebär att forskarens inre känsloliv skulle styra uppfattningen av källorna. Istället innebär det ett sätt att gå i dialog med och påverkas av källorna. Häpnad, rädsla, motvilja, fruktan, glädje, argumenterar Farge, driver oss utanför oss själva (1989:10). Och in i det förflutna? Från ett här och nu, till ett där och då?

Det som finns och det som har funnits

Vart tar oss alla dessa exempel på kopior och rekonstruktioner, kopierande och rekonstruerande aktiviteter, känsloladdade möten och timmar i arkiven? Vad kan vi lära metodologiskt? Ovan har jag via ett par situationer, resonemang och exempel försökt ringa in begreppen rekonstruktion och inlevelse. Den omedelbara slutsatsen av denna manöver är att begreppen är mångtydiga, genererar flera erfarenheter och leder, i egenskap av praktiker, åt olika håll.

Kopieringen och rekonstruerandet som process kan lära oss hur produktion av till exempel byggnader kan ha gått till. Vi kan lära oss hantverkliga, tekniska och materiella villkor och praktiker. Ett par av bokens kapitel handlar om detta. Genom att i nutid upprepa rörelser eller handgrepp kan vi också förstå hur olika rum har fungerat, vilka handlingar de har befordrat respektive försvårat, vilken agens de tillsammans med människorna i det har utvecklat. Sådana processer tar oss obevekligen till inlevelsens domäner – att sätta sig in i någon annans sätt att göra, kanske till och med tänka och känna.

Rekonstruktionens potential sammanfaller i denna mening med anakronismens. Genom att röra sig i ett befintligt rum eller rekonstruera en handling – i rummet eller genom att till exempel (åter)uppföra en byggnad – kan vi förstå något från det förflutna. Rekonstruktionen av ett rum ger oss möjlighet att erfara aspekter av detta rum som kanske har funnits men inte längre finns. Genom att försöka rekonstruera materiella ting ges också möjligheter att finna sannolika tillvägagångs- och förhållningssätt som endast den praktiska handlingen kan förse oss med, det vill säga handlingar som lyser med sin frånvaro i andra sorters källor.

Rekonstruerande processer leder inte alltid till rekonstruktioner eller kopior. Från det ovan givna exemplet från översättandets villkor är det uppenbart att slutprodukten, resultatet eller insikten också kan formuleras i betydelser snarare än en konkret kopia. Å andra sidan lär oss förfalskaren att rekonstruktionen, förfalskningen, inte nödvändigtvis är resultatet av en rekonstruktiv process. Denna kan ta helt andra vägar med den perfekta kopian som mål. Å tredje sidan visar bildkonstens kopierande praktiker att närkontakten med originalet och försöken att kopiera det gav, och ger, möjligheter att lära sig av tidigare konstnärer. Genom att försöka kopiera originalet förefaller det möjligt att inte bara rekonstruera tekniker utan också komma upphovspersonen närmre. Att arbeta länge med att kopiera något påminner i denna mening om att arbeta länge och ihärdigt med ett arkivmaterial. Du lär känna den skrivande allt bättre. Den inlevelse som kanske infinner sig kan ta sig uttryck i att du förstår handlingsmönster bättre och kan förstå alternativen som de historiska perso-

nerna stod inför. Inlevelse i denna betydelse samspelar givetvis med andra sammanhang som materiella, juridiska och ekonomiska villkor.

Att röra sig mellan nu och då. Hur går det till? Valter Benjamin (1936) menar att det traditionella, autentiska, äkta konstverket genererade en upplevelse präglad av "här och nu". De rekonstruktioner som ett par av bidragen i den här boken undersöker syftar emellertid i riktning mot ett "där och då". Genom rekonstruktionen, oavsett om den avser processen eller slutresultatet, har vi målsättningen att lära oss något om det förflutna, om då:et. För att tala med Benjamin försöker rekonstruktionen i denna mening uppnå ett här och nu fast i en annan tid och en annan plats. Poängen med rekonstruktionen är att ta betraktaren från ett "där och då" till ett förflutet "här och nu". Här finns det uppenbara tangenter mellan inlevelse och rekonstruktion. De ovan återberättade situationerna från två psykiatriska anstalter hade liknande inslag. Skillnaden var att jag inte behövde rekonstruera ett "där och då". Känslan av anakronism i det levande nuet, av att det förflutna koloniserade de besökta platserna var, för mig, slående. Upplevelsen av ett "här och nu" på dessa två platser tog mig via inlevelse till ett "där och då". Känslan, som Arlette Farge beskriver ovan, av att gå utanför sig själv i konfrontationen med arkivet genererades här av rummet och de sociala interaktioner som det gav möjlighet till.

Vi skulle kunna fånga upp det som Davis kallade ett historievetenskapligt laboratorium (Davis 1984:6) utan att för den sakens skull fastna i filmproduktionsmetaforen. Men ett bebyggelsehistoriskt "Ménardskt" laboratorium skulle kunna vara platsen för en sådan rörelse mellan då och nu, ett rum i såväl metaforisk som konkret mening. Ett sådant laboratorium är, som jag ser det, alltid en tillfällig inrättning. Det uppstår heller inte alltid när man vill eller förväntar sig det.

De ovan beskrivna situationerna, till exempel med de kopierande konstnärerna, inrättar ett sådant laboratorium, ett tillfälligt imaginärt rum, som omsluter det kopierade mästerverket och den kopierande lärlingen. För att det ska kunna upprättas och för att inlevelse ska infinna sig, krävs förtrogenhet med källmaterialet men också viljan att komma undersökningsobjektet nära. Jag har ovan visat hur mimetiska processer kan generera sådan närhet. Men jag vill också peka på hur lek och experiment med olika tidsuppfattningar, mellan olika nu och då, tillhör laboratoriet, liksom betydelsen av att vara på platsen, i det mobila, tillfälliga Ménardska laboratoriet.

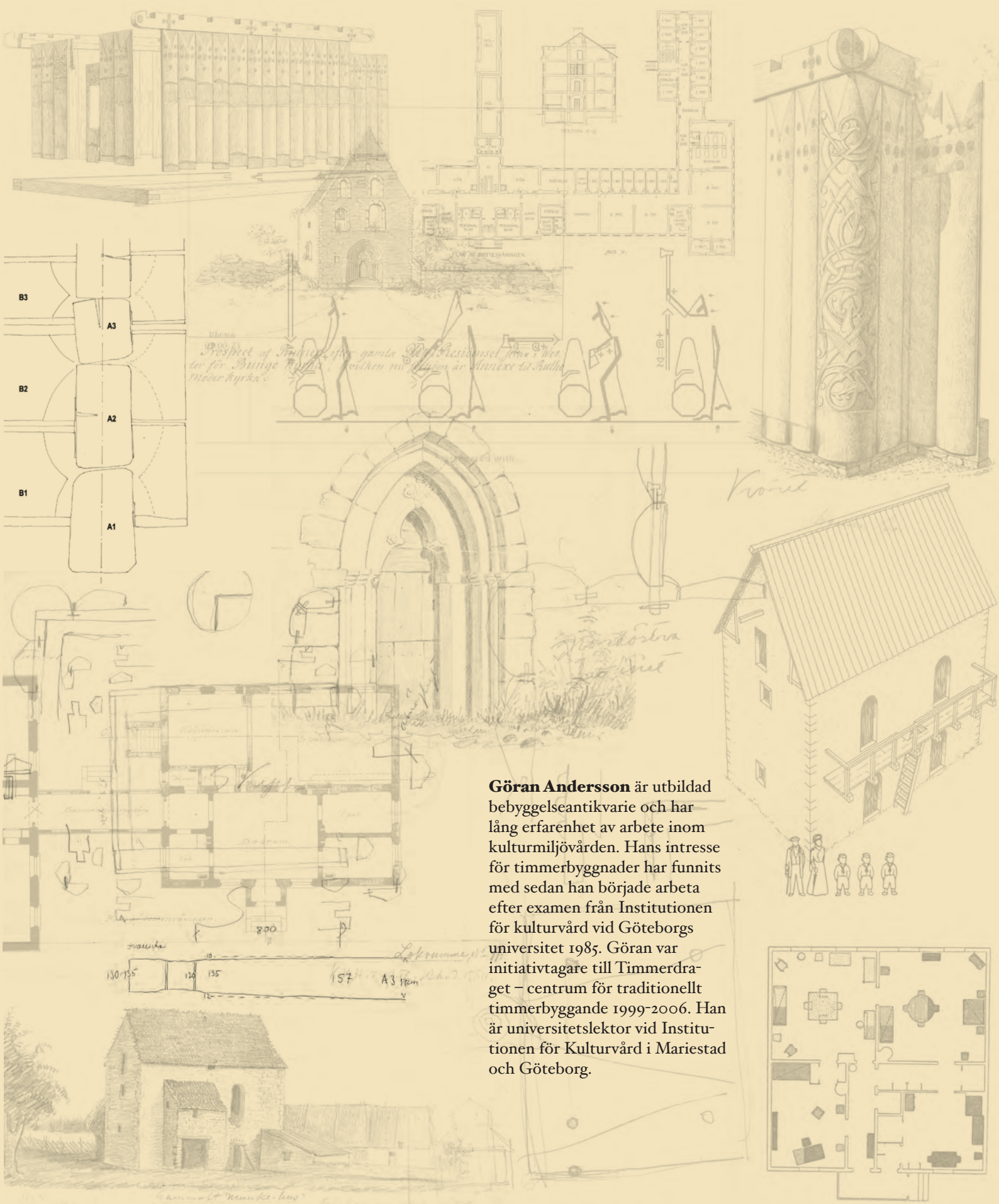
Litteratur

- Atkinson, Paul (1990). *The Ethnographic Imagination*. London: Routledge.
- Axelsson, Bodil (2012). När historien blir personlig – reenactment som inlevelse och kunskap. I: Beckman, Svante (red.) 2012. *Kulturaliseringens sambälle. Problemorienterad kulturvetenskaplig forskning vid Tema 2002–2012*. Linköping: Univ. s. 123-126.
- Barnes, Julian (1998). *England, England*. London: Picador.
- Benjamin, Walter (1936). *Konstverket i reproduktionsåldern*. <https://www.marxists.org/svenska/benjamin/1936/konstverket.htm> (hämtad 2018 02 19)
- Bernstein, Cheryl (1973). Fake as More. I: Battcock, Gregory (ed.) 1973. *Idea Art*. New York: E.P. Dutton.
- Borges, Jorge Luis (1987). Pierre Ménard, författare till Don Quijote. I: Hylinger, Claes (red.) 1987. *Segla i ett såll. Patafysisk antologi*. Stockholm: Norstedts. s. 150-155.
- Borges, Jorge Luis (2017). Pierre Ménard, författare till Don Quijote. I: *Borges 1923-1944*. Stockholm: Bokförlaget Tranan.
- Brooks, Sarah (2009). Historical Empathy in the Social Studies Classroom: A Review of the Literature. I: *The Journal of Social Studies Research*, vol 33, iss. 2. s. 213-234.
- Butler, Judith (1993). Imitation and Gender Subordination. I: Abelow, Henry, Barale Michéle A. & Halperin, David M. (red.) 1993. *The Lesbian and Gay Studies Reader*. London, New York: Routledge.
- Davis, Natalie Zemon (1984). *Martin Guerres återkomst*. Stockholm: Ordfronts förlag.
- Ehn, Billy & Klein, Barbro (1994). *Från erfarenhet till text. om kulturvetenskaplig reflexivitet*. Stockholm: Carlssons.
- Endacott, Jason L. (2010). Reconsidering Affective Engagement in Historical Empathy. I: *Theory & Research in Social Education*, vol 38, iss.1. s. 6-47.
- Farge, Arlette (1989). *Livets sköra tråd. Våld, makt och solidaritet i 1700-talets Paris*. Stockholm: Natur och kultur.
- Ginzburg, Carlo (1985). Bevis och möjligheter. Efterord. I: Davis, Natalie Zemon 1985. *Martin Guerres återkomst*. Stockholm: Ordfronts förlag. s. 151-183.
- Halsall, Francis (2008). *Systems of Art: Art, History and Systems Theory*. Bern: Peter Lang.
- Jönsson, Lars-Eric & Nilsson, Fredrik (red.) (2017.) *Kulturbistoria. En etnologisk metodbok*. Lund: Lund Studies in Arts and Cultural Sciences.
- Lending, Mari (2017). *Plaster Monuments. Architecture and the Power of Reproduction*. Princeton: Princeton University Press,
- Mattick, Paul (1998). Imagining Imaginary Artists. *New York Times*, 14 juni 1998.
- McDermid, Val (2015). *Brottets gåta. Kriminalteknik inifrån*. Stockholm: Alfabeta.

- Melberg, Arne (1992). *Mimesis. En repetition*. Stockholm/Stehag: Brutus Östlings bokförlag Symposion.
- Nyblom, Andreas (2010). Mediernas livrustkammare. Nordiska museet och berömmelsens materialitet. I: Harvard, Jonas & Lundell, Patrik (red.). *1800-talets mediesystem*. Stockholm: Mediehistoriskt arkiv. s. 177-200.
- Nyblom, Andreas (2012). Personhistoriska effekter. Om Nordiska museet och berömmelsens kulturhistoria. I: Svensson, Birgitta & Wallete Anna (red.). *Individer i rörelse. Kulturbistoria i 1880-talets Sverige*. Göteborg: Makadam. s. 39-70
- Perloff, Marjorie (2010). *Unoriginal Genius*. Chicago: Chicago University Press.
- Schwartz, Hillel (1996). *The Culture of the Copy. Striking Likeness, Unreasonable Facsimiles*. New York: Zone Books.
- Söderman, Harry (1956). *Inte bara brott*. Stockholm: Forum.
- Woolgar, Steve (ed.) (1988). *Knowledge and Reflexivity. New Frontiers in the Sociology of Knowledge*. London: Sage.

Slutnoter

1. Dessa två upplagor föregicks av Patafysisk antologi, utgiven på Cavefors 1973 och med delvis samma innehåll som de två senare utgåvorna.
2. Arne Melberg (1992) pekar på hur Borges fångade upp en diskussion som finns i Cervantes roman, dvs. den om förhållandet mellan historia, berättelse, sanning. Se också Woolgar (ed.) 1988.
3. Faran för anakronismer är överhängande, tänker någon. Och så är det ju. Den faran är lika stor här som när vi ställer en fråga till det förflutna. Den springer ur vår egen tid och är i sig och per automatik anakronistisk. Men det gör inte våra historieskrivningar mer eller mindre sakliga.

Göran Andersson är utbildad bebyggelseantikvarie och har lång erfarenhet av arbete inom kulturmiljövården. Hans intresse för timmerbyggnader har funnits med sedan han började arbeta efter examen från Institutionen för kulturvård vid Göteborgs universitet 1985. Göran var initiativtagare till Timmerdraget – centrum för traditionellt timmerbyggande 1999-2006. Han är universitetslektor vid Institutionen för Kulturvård i Mariestad och Göteborg.

Byggnadsundersökningar

i ljuset av begreppen rekonstruktion och inlevelse

Utgångspunkter

Den här texten har sin grund i flera ingående studier av timmerbebyggelse i Sverige från 1700- och 1800-talen. Författaren har lett undersökningarna som var tematiska och syftade till att främst belysa byggnadstekniska moment som tidigare inte uppmärksammats. Fokus i äldre forskning låg till stor del på timmerhusens knutar, dess former och hur de kunde placeras i tid och rum. Formerna var i fokus, möjligen konstruktionerna, men inte hur det hade tillverkats i en process från råvara till färdig byggnad.¹

Syftet är här att gå tillbaka till undersökningarna av timmerbyggnader och närmare reflektera över metodiken i fält och i efterföljande rekonstruktioner i full skala. Sammansättningen av undersökningsteamet var tvärfackligt med yrkesverksamhet inom byggnadsvården. Kärntruppen i undersökningarna var arkitekterna Anna Blomberg och Kina Linscott med lång erfarenhet av att mäta upp, rita och analysera äldre byggnadskonstruktioner. Timmermännen Jerker Jamte och Stig Nilsson hade sammanlagt cirka 65 års erfarenhet av traditionellt snickeri och restaurering av äldre trä- och timmerbyggnader. Författaren är antikvarie med viss praktisk erfarenhet av snickeri och timmerbyggande. I de olika landskapen har vi mött timmermän som har varit specialister inom sin region. Det var Tommy Nyberg, Norrbotten, Lars Wagenius, Härjedalen, Daniel Åkerman, Hälsingland, Björn Frost, Dalarna och Kalle Melin i Skåne. De viktigaste rekonstruktionssamtalen har oftast varit mellan kärntruppens timmermän och de regionala hantverkarna (Andersson 2016:164-166).

Vi hade lärt oss, och respekterat, att vi kunde olika saker förenat i ett kunskapssökande och en vilja att förmedla till andra. Våra kompetenser bestod av uppmätning och konstruktionsanalyser, kulturhistoriska kunskaper om äldre byggande och brukande samt hantverkskunnande om historiska material och byggmetoder

och samtida erfarenheter av att bygga och restaurera timmerbyggnader. Vi tog med oss våra kunskaper i fält och i det fortsatta bearbetandet av iakttagelserna som gjordes i undersökningarna.

Begreppen rekonstruktion och inlevelse

Om vi intresserar oss för den konkreta utformningen av en äldre byggnad är begreppen rekonstruktion och inlevelse vitala för att förstå och förklara dåtidens arbetsprocesser som har resulterat i nutida bevarade byggnader. Äldre byggnader är resultatet av olika krav som ställts på byggnaden och det var till största delen hantverkarens kunskaper och händighet som svarade mot dessa krav.

Flera forskare har tidigare visat hur hantverkskompetens kan lämna bidrag till bebyggelsehistorisk forskning (t.ex. Sjömar 1988, Høgseth 2007, Godal 2015, Almevik 2012, 2017). Genom fältarbete och fullskaliga, materiella experiment med återskapande som mål – en rekonstruktion – och en viktig förmåga i det sammanhanget – inlevelse – ska vi med ett antal exempel se hur dessa begrepp kan bidra till ett metodiskt medvetet förhållningssätt. Att föra en diskussion kring olika möjligheter att rekonstruera är viktigt för att skärpa den metodologiska klarheten när de används i byggnadshistoriska undersökningar.

Antropologen Tim Ingolds tankar i boken *Making* (2013) om hantverkarens kompetens är ett stöd för arbetssättet som tillämpades i fallstudierna. Ingold menar att hantverkarens kunskaper inte alls är tysta och outtalade. Samtidigt belyser han på ett fruktbart sätt hantverkarens intresseinriktning som *transformational* och framåtriktad och menar att byggnadshistorikers huvudsakliga inriktning som är *documentary* och tillbakablickande (Ingold 2013:3-4). Att vara uppmärksam på dessa skillnader är metodiskt viktigt och det motiverar också att experimentella försök genomförs i form av rekonstruktioner som söker klarlägga historiska konstruktioner och arbetsprocesser.

Begreppet rekonstruktion i de här fallstudierna är en flerstegsprocess med konkreta, praktiska experiment för att klarlägga ett möjligt historiskt händelseförlopp. Konkret och praktiskt innebär därmed inte att försök alltid görs genom att tillverka något i skala 1:1 i avsikt att kopiera den historiska konstruktionen. Här menas att en rekonstruktion kan utmytna i detta men den tar sin början betydligt tidigare, redan när undersökningen av konstruktionen eller byggnaden påbörjas. Under undersökningens samtal mellan hantverkare och andra kompetenser, antikvarie och arkitekter i undersökningarna som redovisas här, resoneras om enskilda iakttagelser som på ett forensiskt vis (se hänvisning till Almevik nedan under Fältarbetet – rekonstruk-

tionens början) försökte förklara ett händelseförlopp. Samtalen krokades hela tiden fast vid rekonstruktionen som inledningsvis hade några få grundläggande element, exempelvis timmerstockar (material), yxa (verktyg) och metoden att knuta ihop stockarna (teknikval och arbetsprocess). Till detta lades sedan de specifika iakttagelserna om exempelvis materialegenskaper, verktygtyper, precisionen i utförandet, hur metodiskt arbetssättet hade varit vid olika jämförelser inom eller utom samma byggnad. Dessa samtal under byggnadsundersökningarna, som innefattade ett samtidigt mätande, skissande och jämförande, kommer i det här arbetet fortsättningsvis att kallas rekonstruktionssamtal.

När vi försöker förklara hur något är gjort – och förstå varför – påbörjas alltså rekonstruktionen redan i undersökningens inledning. Papper och penna, olika mått, foton, text, ritningar och skisser över tänkbara led i processen är verktygen för att registrera de olika detaljerna men också för att pröva tänkbara scenarier kring hur uppförandet av en byggnad kan ha gått till.

En färdig ritning (med text/symbolförklaringar) är vanligtvis ett mer precist påstående om hur något ser ut än vad en text eller ett foto är (Sjömar 2000). Ritningen kontrolleras mot objektet genom skalenlig uppmätning i fält. Om linjer och ytor i och emellan olika byggnadsdelar inte möter varandra i ritningen men gör det i verkligheten korrigeras ritningen. Uppmätningens ritningarna är viktiga delar av dokumenten som producerades i undersökningarna nedan. De redovisar på en detaljerad nivå hur det såg ut i just de här objekten, de är inte generaliserade utsagor som ”handbilat” eller ”dubbelhaksknut”. Samtidigt är de alltså delar i rekonstruktionsarbetet där en dialog om en tänkbar arbetsprocess prövas.

För att tydligare klargöra en arbetsprocess kan en praktisk rekonstruktion i verklighetens skala vara ytterligare ett verktyg i rekonstruktionsprocessen. Här är Ingolds tanke om hantverkarens framtidsriktade intresse viktigt att lyfta fram. Hantverkaren ser vanligtvis ganska snart hur något är gjort eller ser ett par olika möjliga arbetsmetoder som borde fungera lika bra för att nå det önskade resultatet. Det hen riktar sitt intresse mot är därefter det mer specifika, det särskiljande eller det som är svårare att förstå. Dialogen med det förflutna kring materialval, verktygsanvändning och arbetsmetoder startar närmast omgående och i de här redovisade undersökningarna blir de en del av samtalet och den process som försöker rekonstruera ett historiskt förlopp. Det framtidsriktade intresset gör också att viktiga frågor för hantverkaren handlar om ”Hur skulle jag göra nästa gång?” och det betydligt mer uppfordrande ”Hur skulle jag lära ut det här arbetssättet till andra?” Det riktar skärpan i iakttagelsen av konstruktionen/byggnaden ytterligare. En rekonstruktionshypotes bör man ha

prövat själv innan man ska lära andra.

Som metodiskt begrepp i det här arbetet är inlevelse detsamma som förmåga till inlevelse. Det är förmågan som vi som individer har, i större eller mindre utsträckning, att sätta oss in i andra individers tankar, viljor och känslor. Den egna referensramen för inlevelseförmågan är de erfarenheter vi har med oss genom bland annat uppväxt, utbildning, sociala relationer och arbete. Det är erfarenheter vi har gjort tidigare i livet och som genom förmågan till inlevelse hjälper oss att förstå andra människors upplevelser och villkor i en daglig samvaro eller exempelvis yrkesmässiga sammanhang.

Vår inlevelseförmåga är olika beroende på de erfarenheter vi har med oss. Förmågan inom ett visst område ökar desto fler erfarenheter vi har som vi kan minnas, formulera och koppla till det aktuella området. Inlevelsen kan exempelvis grundas i erfarenheter av att ha bearbetat trä med täljkniv i barndomen. Man kan återkalla känslan av virkets motstånd, hur knivseggen ska möta virket för att man ska kunna tälja, att kniven var vass intill skaftet och slö närmare spetsen, att kraften vid varje skär behövde vara ganska stor och att det gick bättre ju stadigare man kunde få grepp om trästycket. Man registrerade också den påtagliga skillnaden mellan de starka dofterna av sålg och ene. Detta är ena ändan av skalan som gäller erfarenheter av träbearbetning. Erfarenheterna ökar om man fortsätter att bearbeta trä och referensmöjligheterna blir fler liksom möjligheten till korsreferenser till olika erfarenheter. Man kan känna skillnaden mellan färskt och torrt virke genom tyngd, lukt, ljud, färg och motståndet vid bearbetningen. Man kan sedan känna skillnaden i torkat furuvirke på samma sätt och en större tyngd kan bekräftas visuellt av en högre kärnandel och/eller att virket är mer tätvuxet. Det tätvuxna kan bekräftas och bedömas av motståndet som känns i kroppen via yxan. Motståndet är mindre i ett frodvuxet (snabbväxt, glest mellan årsringarna) virke och skillnaden mellan kärna och ytved kan noteras visuellt men också bekräftas genom att ytveden kräver mindre kraft vid bearbetningen.

Snickaren och arkeologen Harald Bentz Høgseth har i avhandlingen Håndverkerens redskapskasse (2007) sorterat i verktygslådan av olika möjligheter att erfara timmermansarbete. Han lyfter i synnerhet fram de sinnliga upplevelsena och menar att det som kan ses eller mätas bara är en del av den reportoar av erfarenheter som hantverkaren använder sig av i sitt arbete. Erfarenheterna kan också användas för att bedöma andras arbete. Høgseth systematiserar det i olika kategorier under huvudrubrikerna färdighet och förståelse (2007: 40-56). Rörelse och rytm är exempelvis en kategori och han visar att det även gick att (om än inte fullständigt) avläsa i äldre konstruktioner (tidigmedeltida byggnadstimmer) genom ingående studier av verk-

tygsspårens längd, djup och riktning. Han gjorde försök att framställa samma spår igen genom att rekonstruera troliga verktyg och arbetsprocesser.

På samma sätt har musikern och sociologiprofessorn Richard Sennett i boken *The Craftsman* (2008) försökt bringa reda i hantverkets kunskapsformer. Han nagelfar användningen av verktygen (t.ex. en stråke, en yxa) och kroppen med handens fingrar, hela handen, handleden, underarmen och vidare genom kroppen. Sennett diskuterar också (som Ingold nedan) möjligheten att översätta och uttrycka dessa olika erfarenheter. Han visar att skrivna instruktioner för hur något ska göras många gånger egentligen är betydelselösa, "dead denotations" (2008:183) om man inte redan har utfört momentet.

Familiarity risks producing only more dead denotation. The challenge posed by dead denotation is precisely to take apart tacit knowledge, which requires bringing to the surface of consciousness that knowledge which has become so self-evident and habitual that it seems just natural. (Sennett 2008:83)

Sennett förespråkar istället "expressive instructions" som engagerar flera sinnen och vår fantasi och föreställningsförmåga bland annat genom att använda metaforer (2008:238). Båda författarna lyfter fram de här mänskliga egenskaper som engagerar många sinnliga erfarenheter och möjligheter som avgörande för att förstå hantverk. Dessa egenskaper är viktiga för vår möjlighet till inlevelse. Det gäller naturligtvis för de flesta hantverk, inte bara hanteringen av timmerhantverkarens verktyg utan lika gärna tandläkarens instrument. Och en spikpistol som nu nästan helt har ersatt snickarens hammare kräver också engagemang av flera sinnen som handens känsel och grepp, rytmen för att det ska flyta när många spikar slås i och ljudet för att bedöma att verktyget fungerar korrekt. Men maskinen har i det fallet däremot reducerat möjligheten att känna och bedöma kvaliteten eller densiteten på virket, då träets motstånd knappt kan kännas när tryckluftens kraft verkar in i bräddor och regler.

Den här studien utgår från att begreppet inlevelse kräver en aktiv föreställningsförmåga som engagerar och kan hantera de många olika erfarenheter som bara exemplifierats ovan. Utgångspunkten är också att erfarenheterna självklart är subjektiva men alls inte unika. De kan uttryckas och kommuniceras och vi kan leva oss in andras tankar och känslor inför likartade arbetsuppgifter. "Den andre" kan vara närvarande och då är möjligheterna till inlevelse stor när vi iakttar en arbetsprocess och relaterar till våra egna referenser av erfarenheter. Som Høgseth har visat är det slutligen möjligt att leva sig in i "den andre" även om hen inte är närvarande, det vill säga genom att studera en historisk konstruktionsdel eller byggnad (Høgseth 2007). Möjligheterna minskar givetvis, men mest sannolikt inte med tiden som avgörande faktor

utan mer beroende av hur rikt och väl katalogiserat referensbiblioteket av olika typer av erfarenheter hos betraktaren är. Genom rekonstruktioner kan också referenserna friskas upp, korrigeras eller förnyas. Tillsammans med historiska uppgifter och skildringar kan byggnaden sättas in i ett större sammanhang som försöker fånga den historiska situation då det byggdes eller förändrades. Att försöka förstå både arbetsprocessen och de omgivande villkoren kräver inlevelseförmåga för att kunna förstå de tidigare byggarnas uppgift. I de tre fallen som visas här kan vi säga att inlevelsen var en kollektiv process där olika kunskaper och erfarenheter fogats samman för att försöka återskapa uppgift och villkor. Det handlar om valen som görs, varför ett tillvägagångssätt valdes när något annat kanske var lika möjligt. Ibland finner vi svaren men ibland får frågetecknen kvarstå, framlyfta i ljuset för andra att fundera över. Båda utfallen är intressanta och produktiva i ett kunskapssammanhang.

Undersökarna och fältstudierna

Syftet med det här kapitlet är att gå tillbaka till tre tidigare undersökningar av byggnader och timmerknutar i Gallejaur i Norrbotten, Västeräng i Hälsningland och Ytterberg i Härjedalen och med hjälp av begreppen rekonstruktion och inlevelse närmare reflektera över metodiken i fält och i efterföljande rekonstruktioner i full skala. Sammansättningen av undersökningsteamet var tvärfacklig med huvudsaklig yrkesverksamhet inom byggnadsvården. Vi hade lärt oss och respekterat att vi kunde olika saker förenat i ett kunskapsökande och en vilja att förmedla till andra. Våra kompetenser bestod av uppmätning och konstruktionsanalys, kulturhistoriska kunskaper om äldre byggande och brukande samt hantverkskunnande om historiska material och byggmetoder och samtida erfarenheter av att bygga och restaurera timmerbyggnader. Vi tog med oss våra kunskaper i fält och i det fortsatta bearbetandet av iakttagelserna som gjordes i undersökningarna.

De historiska hantverksprocesserna stod i centrum och försöken att rekonstruera dessa skedde i två steg. Vid byggnadsundersökningarna fördes, efter de inledande iakttagelserna, hela tiden samtal mellan oss kring vad vi registrerade, vad som var sammanhållande och särskiljande osv. Det övergick ganska tidigt till det som här kallas rekonstruktionssamtal och som prövade olika tankar om hur den historiska arbetsprocessen kan ha sett ut. Hur byggnadsdelarna och konstruktionerna såg ut och hur de kan ha tillverkats presenterades i preliminära rapporter med text, foto och ritningar. Under fältarbetet fanns en särskild möjlighet att leva sig in i de äldre materialen, konstruktionerna och de tänkbara arbetssätten. Vi kunde stå intill samma

knut som byggarna gjorde för 150 år sedan. På den väderskyddade insidan gick det att se att yxan hade skador i eggen även i en mycket gammal byggnad. Vi kunde gå runt och in i flera byggnader i jakt på jämförelser och svar. Det gick att knacka och lyssna och med händerna kunde vi känna efter och tydligare än med ögonen bedöma ytors egenskaper. Hantverkarna kunde exempelvis med hjälp av sin inlevelse i hur det gjordes och sitt referensbibliotek av ergonomiska erfarenheter tänka sig in i hur effektivt eller arbetsamt något kunde ha varit. Dessa iakttagelser fördes in i de preliminära rapporterna som därefter låg till grund för de processuella rekonstruktionerna. De knutar som dokumenterats och samtalats om i fält rekonstruerades sedan vid en gemensam workshop där de olika knutarna tillverkades i skala 1:1. Även under dessa dagar var samtal och kontinuerliga reflektioner mycket viktiga. De frågor eller hypoteser vi hade under de föregående rekonstruktionssamtalen kunde nu kontrolleras och bekräftas eller justeras. Workshopen var ett viktigt tillfälle för erfarenhetsutbyte och lärande för främst hantverkarna men även för övriga inblandade.² Workshopen filmades av Hantverkslaboratoriet vid Göteborgs universitet (Lundvang & Persson 2015). Målet för de processuella rekonstruktionerna var både erfarenhetsutbytet/lärandet och mer precisa beskrivningar över tillverkningsprocesserna. Båda rekonstruktionsfaserna är metoder för att nå kunskaper om hur och varför något har gjorts på ett visst sätt.

Fältarbetet – rekonstruktionens början

Den första uppgiften för teamet handlade om att bli enig om hur något faktiskt ser ut. Vi ritade det vi såg och konstruktionsdetaljerna gjordes i detaljerade skalor, oftast 1:5 – 1:10. Att mäta upp och rita och föra in text och komplettera med foton är en dialog i två steg: först kommunicerar vi med objektet/byggnaden för att själva förstå hur något är utformat. Därefter analyserar vi och väljer vad vi ska kommunicera inför rekonstruktionen och senare i rapporter och artiklar.

För att klargöra hur något faktiskt ser ut krävs en relativt ingående dialog. Arkitekten som ritat, men inte kan timra ett hus, blir väldigt noggrann att få med minsta detalj. Noggrann för att det är en del av yrkesskickligheten men också för att de olika detaljernas betydelser är oklara. Hantverkaren har ett annat fokus i undersökningarna. Intresset riktas mot spåren efter görandet: materialet, verktygen och tillverkningen. Varje form, eller linje på en ritning, har inte samma värde. De sorteras oftast snabbt i vad som är viktigt och mindre viktigt för att förstå hur något är gjort. Hantverkaren gör det mot en repertoar av kunskaper som säger vad som är självklart med

ett visst material, en viss teknik eller metod. Men det är en viss detalj – en vinkel, en yta, ett verktygsspår – som är helt avgörande för just den här utformningen. Slutligen kan antikvarien/ kulturhistorikern bidra med bredare historiska kunskaper och att hålla det historiska perspektivet i fokus.

I de undersökningar som redovisas nedan presenteras byggnaderna kort och sedan de iakttagelser som gjordes som har varit viktiga i det här sammanhanget. I två av fallen, Ytterberg och Ol-Ers, är som tidigare nämnts iakttagelserna inte direkt kopplade till de tidigare undersökningarnas resultat – de detaljerade beskrivningarna av tillverkning av olika knutar. Det rör sig snarare om ”överskottsinformation” eller något som inte direkt varit i fokus, men som ändå har bidragit till nya, möjliga scenarier för hur en byggprocess kan ha fungerat.

Gunnar Almevik har i sin avhandling (2012) resonerat om många olika metoder som han själv har praktiserat vid byggnadsundersökningar. Ett kapitel ägnas åt det ”forensiska perspektivet” där bland annat fältarbetsmetodik redovisas (Almevik 2012: 63-170). Som sagts inledningsvis så deltog flera kompetenser och de inledande fältarbetena bedrevs under kontinuerlig dialog. Samtalet är en viktig del och lika självklar som när man i ett kriminaltekniskt undersökningsteam försöker foga ihop olika iakttagelser till en berättelse om hur något kan ha gått till, och kanske även finna ett motiv: Varför på det här viset? Det är viktigt att poängtera att samtalen redan i fältundersökningarna är ett försök till rekonstruktion av vad som har hänt. Rekonstruktionen görs alltså i samtal, med hjälp av bilder, mätande och genom att känna efter och fältskisser där olika moment placeras i tid och rum till en rimligt logisk och hållbar berättelse.

Det är också viktigt att påpeka att undersökningarna av timmerknutarna gjordes i två steg. Dels i de mer ”teoretiska” rekonstruktionssamtalen i fält- och redovisningsfaserna, dels de efterföljande processuella rekonstruktionerna i skala 1:1 av de olika knutarna.

Boningshuset i Gallejaur - vad vi vet och vad vi inte ser

Den timmerknut som vi dokumenterade finns i ett boningshus från 1864 som står centralt i byn Gallejaur i Norrbotten (Andersson 2016:169-177). Nästan alla byggnader i byn är timrade med ett extremt tätvuxet timmer hämtade från skogen närmast byn. Gallejaur är numera kulturresevat och en av anledningarna till reservatet är att skogen fortfarande är opåverkad av kalhuggning och plantering. Huset är timrat med en så kallad ”halvhaksknut” som förekommer över stora delar av Sverige. Det är

Bild 1

Bild 2

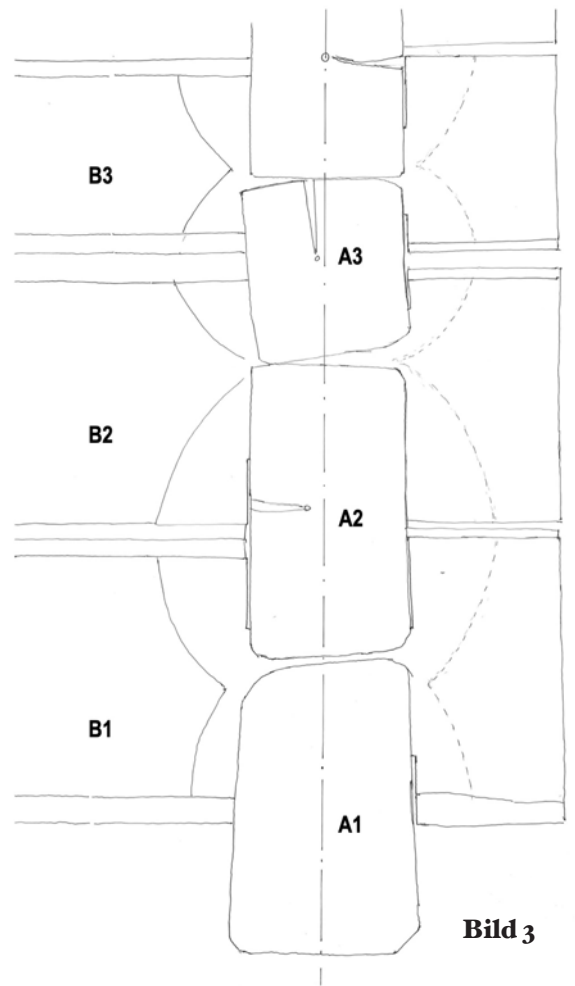

Bild 3

Bild 1-3. Den undersökta knuten i ritningen är längst till höger i den stora bilden (bild 1) och gaveln motsvarar sida B i ritningen (bild 3). Närbilden (bild 2) visar den svaga fasningen in mot knuten. Ritning Anna Blomberg. Fotografier Göran Andersson.

en okomplicerad knut som går snabbt att tillverka. Vägstockarna i boningshuset är bilade till 7" bredd. När vi mätte upp knuten såg vi att den, trots byggnadens strama uttryck med plana ytor och linjer i knutskallar och väggtimmer, har en svag halsning som vid knuthaket motsvarar 6" bredd. Halsningen är resultatet av svaga fasningar som påbörjades ungefär 40 cm från stockändan och avslutades mitt på knutskallen 6-7 cm från stockändan.

Knuten i Gallejaur är gjord med yxa i knuten men stockändarna har kapats med såg. Den skulle normalt sorteras in typologiskt bland "raka" knutar som inte är

fasade. Det vill säga knuthaket är bara obetydligt trängre än väggtimrets bredd och det görs inga fasningar av knuthalsen utan man täljer bara bort några millimeter på den övre stockens hals så att den kan slås ner i knuthaket. Den här iakttagelsen är resultatet av samtal i en arbetsprocess mellan flera kompetenser. Arkitekten mätte och frågade om det kan vara riktigt att det verkar vara hugget lite smalare vid knuten. Hantverkarna kontrollerade iakttagelsen genom att mäta betydligt fler knutar. De såg att detta var ett återkommande system i varje stockvarv. Därefter tog antikvarien och hantverkarna en titt på intilliggande byggnader med samma byggnadsteknik. Här såg vi samma tillvägagångssätt, en knappt märkbar fasning i den övre stocken. Vid det gråfärgade och vittrade timret är inledningsvis handen det bästa verktyget, fingrarna känner bättre övergången mellan väggstockarnas tjocklek och den något smalare halsen i knuten. Handen hjälpte oss inledningsvis att se. Därefter kunde ögat se det tydligare och slutligen mätte vi avsmalningen i millimeter.

Observationerna av verktygsspåren och måtten övergick snabbt i tankar och dialog om en möjlig arbetsprocess för dessa 120-140 år gamla byggnader. Vi startade i en knut, gick vidare runt byggnaden, förflyttade oss tillsammans över gårdstunen till andra byggnader under en fokuserad diskussion och började fundera över varför det var på det viset. Vi såg, måttade³ och kände efter. Samtalet gjorde oss tillsammans säkrare på det vi iakttog. Diskussionen sökte att rekonstruera en arbetsprocess. Vi försökte leva oss in i arbetssituationen på 1860-talet när byggnaderna knutades och gården byggdes upp.

Tillbaka till knuten där uppmätningen pågick kände vi alla efter med handen igen. Visst, det var en tydlig fasning från 7” timmer till en 6” knut. Vi hade tillsammans blivit säkra på hur arbetsprocessen hade varit. Rekonstruktionen var i det sammanhanget klar så långt som fältarbetet sträckte sig. Därefter fortsatte den noggranna uppmätningen med större säkerhet kring denna iakttagelse och vi fick med oss en dokumentation som kan delas av fler för fortsatta diskussioner. Processen kan summeras som följer. Det startade med att arkitekten Anna Blomberg ställde en naiv fråga (naiv i betydelsen utifrån mindre erfarenhet) om en detalj när hon mätte knuten. Vi andra tittade, kände efter, kände efter på fler stockar och började se igen med ögonen och kunde konstatera samma detaljutförande i de flesta knutarna på gården. När vi samtalsvis levde oss in i situationen de ursprungliga byggarna befann sig i kunde vi också rekonstruera arbetsmetoden. Den föreföll helt rationell och gick att känna igen, även idag används samma metod, men vi visste inte att det hade varit fallet vid just denna typ av knut. Blandningen av det naiva och det erfarna var i det här fallet kunskapsbefrämjande. Den oerfarnes fråga var betydelsefull.

När knuten tillverkades på nytt genom en rekonstruktion i skala 1:1 vid en workshop med timmermän, efter fältstudierna, resonerades det vidare om knuten och verktygen. Timmermannen Tommy Nyberg från Norrbotten som rekonstruerade knuten menade att knuthak som görs med yxa, inte med såg, lättare har en tendens att luta något eftersom fasen på yxeggen gör det lite svårare och kräver mer kraft och koncentration att hålla precis i lod. Särskilt när det gäller så extremt tätvuxet timmer som i Gallejurs byggnader. Men Tommy hade noterat detta i många knutar huggna med yxa. Att haket är i absolut lod är inte konstruktivt nödvändigt. Inte heller som arbetsmetod. Timringens grundläggande princip är att passa en form i en annan genom att tälja bort något på den övre stocken eller att "halsa" den med fasningar som stämmer med hakets form i den underliggande stocken. Inga linjer eller former behöver vara raka eller i lod och våg – även om det kan underlätta.

Övriga timmermän höll med. Genom att samtala om olika fasvinklar i eggen på sina verktyg så gick det lätt att leva sig in i den extra ansträngning som krävs att hugga exakt lodrätt i ett knuthak istället för med en liten lutning. Föreställningen att alla hak i den här typen av knutar (och andra med för den delen) är lodräta kommer säkert från användningen av lod eller vattenpass som haken kan ha ritats ut med, i synnerhet i senare tider. Och att timmerhantverkarna under senare delen av 1800-talet allt oftare använde såg. Det finns andra sätt att mätta till och hugga en knut än med dessa precisa metoder och verktyg, men de har säkert format våra föreställningar om olika knutar och legat till grund för en knuttypologi där en indelningsgrund varit just de raka haken (se Arnstberg 1976).

Vår felaktiga förståelse om äldre utföranden står inte sällan i vägen för att kunna se hur något faktiskt är gjort. Det hindrar oss från att se variationer, att ödmjukt ge oss möjligheten att leva oss in i den historiska situationen och fundera vidare över både hur och varför något formgetts på ett visst sätt. Ögat styrs gärna av det vi trodde oss veta.

En nutida rekonstruktion i skala 1:1 av knuten är en del av arbetsmetoden i denna typ av undersökningar. Här provades hypoteserna om den historiska tillverkningsproceduren ytterligare en gång. Målet för dagens hantverkare var detsamma som för gårdagens. Något ska tillverkas som i sitt sammanhang ska fungera tillräckligt bra. Sammanhangen är inte detsamma. Men arbetsmetoden att först läsa av i fält, diskutera, kontrollera och jämföra för att verbalt och med ritning rekonstruera, kan föra oss tillbaka till troliga historiska scenarier. Med olika erfarenheter försökte vi i rekonstruktionssamtal och med skisser leva oss in i den historiska situationen. Vi kände på, gick runt det 150-åriga huset, rörde oss i miljön, såg annat som var både

likt och olikt. Därefter, i nästa rekonstruktionssituation fanns skisser, foton, minnen och anteckningar med som metodiska verktyg. Rekonstruktionen var denna gång en tillverkningsprocess där knuten gjordes i skala 1:1. Även då var rekonstruktionens mål ett samtal mellan erfarna hantverkare och antikvarier för att återigen undersöka vad som kan ha varit materialmässigt, konstruktivt, estetiskt eller resursmässigt rationellt för 150 år sedan. Dessa rekonstruktionssamtal blev texter, foton, ritningar och film – representationer – som delar i en kunskapsuppbyggnad.

Inlevelse, erfarenheter och tankar om tillverkning

I Gallejaur gjordes två iakttagelser, dels att knuthaken inte var helt i lod utan lutade svagt, dels att timmerstockarna hade svaga fasningar vid knutarna. Förmågan till inlevelse kan ha betydelse i båda fallen, men på olika sätt. När det gäller fasningarna så krävs inlevelse i både verktygs- och materialval, tekniskt utförande men också fysisk ansträngning, för att återkalla erfarenheter av att bila grovt timmer. Det är så ansträngande att även med några veckors träning måste man vila kort ungefär var fjärde meter. Det är fysiskt tungt och det kräver (inledningsvis mycket) mental uppmärksamhet för att träffa precis rätt med den två kilo tunga bilan som ska skära tvärs virkets fibrer. Upplevelsen av att ha sett timmermannen Alvar Trogen (1926-2024) ifrån Gagnef bila fyra stockar samtidigt när de var inknutade i en vägg som var sex meter lång lägger ytterligare något till den egna erfarenheten. Alvar bilade cirka 18 m² utan att ta paus. En stock och fyra meter motsvarar 0,6 m².

Det går att göra en ekvation som skulle ge ett värde på effektiviteten mellan honom och den mer otränade, mellan då och nu när kroppsligt arbete inte längre pågår under kanske 50 arbetstimmar vecka ut och vecka in. När den egna erfarenheten återkallas och samtidigt jämförs med Alvars kapacitet ser man tungt arbete när man ser bilade timmerväggar. Samtidigt förstår man att villkoren var mycket annorlunda. Och trots Alvars idag nästan ogripbara kapacitet så var det också för honom ett tungt arbete. Han stod flera gånger intill en timmervägg och sa ”Titta så säkert det är bilat, så jämt, så fint det har gått för dom, harmoniskt på ett sätt. Man nästan hör när dom bilar. Duktiga timmerkarlar. Men det var allt tungt arbete även för dom.”

När det gäller de något sneda haken så baserades alltså iakttagelsen på en inlevelse i själva görandet, i fysisk ansträngning, arbetsställningar och verktygsvinklar och känslor och reflektioner kring vad som gör ett arbetsmoment lätt eller tungt. De erfarenheterna var ganska gedigna hos flertalet av de medverkande i projektet. Hantverkarna var i de flesta fall plus 50, i ett par fall drygt 70 år. De flesta hade lärt sig att

hantera en vedyxa sedan barnsben. Två började arbeta i skogen efter folkskolan. Alla som huggit ved kan snabbt leva sig in i känslan av det Tommy Nyberg beskriver: att vinkla yxan och hugga är mer ansträngande än att låta den falla rakt ner. Det Tommy hade sett, i Gallejaur och i många andra hus, kunde bekräftas av flera andra hantverkare (eller vedhuggare) som kan återkalla och referera till egna kroppsliga minnen.

Flera kompetenser var alltså involverade vid de olika rekonstruktionssituationerna men hantverkskunskaperna kring byggprocessen stod i fokus. Tim Ingold ställer sig tveksam till begreppet tyst kunskap som ett avgörande inslag i all praktisk kunskap. I polemik med Polanyi (1966) menar han bland annat att hantverkarens kunskaper visst kan kommuniceras, på flera sätt, även verbalt.

As anthropologists who have worked with skilled practitioners are all too aware, their mentors are often inclined to expound upon their crafts vociferously, demonstrably and at very great length. The figure of the silent craftsman who is struck dumb when asked to tell of what he does, or how he does it, is largely a fiction sustained by those who have a vested interest in securing an academic monopoly over the spoken and written word. (Ingold 2013:109)

Det är även min erfarenhet. Här försöker jag visa att rekonstruktionssamtalen försiggick under undersökningsperioden mellan flera inblandade kompetenser. Vi kommunicerade genom exempelvis uppmätningar och ritningar men främst genom att samtala om våra iakttagelser. Ingen i arbetslaget var mer verbal än den andre. Vi hade snarare ett gemensamt ansvar att nå fram till svar eller hypoteser genom att ta ansvar och dela kunskaperna utifrån respektive specialkompetens.

Ingold tar också upp vad han menar med en fundamental skillnad mellan att lära sig av någon och att själv utöva och att lära sig om något och dokumentera.⁴ Utbildning och erfarenheter påverkar våra inriktningar mot olika kunskapsmål. Ingold menar att lära sig av någon att göra något (spela cello, göra en yxa) är att vara del av en tradition, en pågående förändring (Ingolds begrepp: transformational) som i huvudsak är framåtsyftande. Att lära sig om något, till exempel historiska vetenskaper, blickar tillbaka och resultaten är "recollective accounts which serve a documentary purpose" (Ingold 2013:3).

Arbetar man med byggnadshistoriska studier så som beskrivs här, ett kollektivt utforskande med olika kompetenser där görandet, arbetsmetoderna, står i centrum, är det viktigt att göra sig medveten om dessa olika kunskapstraditioner och kunskapsmål. Metodologiskt är det fundamentalt att klargöra att en byggnadshistorisk undersökning, av till exempel timmerbyggnader, normalt har ett dokumenterande syfte. Men, tillsammans med kompetenta hantverkare som har förmågan att inför ett

timmerhus se sina föregångare, att ställa sig i sin tradition och att lära sig av den, och försöka leva sig in i föregångarnas förutsättningar ifråga om metodkunnande, material, verktyg och arbetstekniker, kan man nå ytterligare ett steg. Rekonstruktionssamtalet är rekonstruktionens första steg och kan genom ett bra samarbete i forskargruppen ge en trovärdig skildring av virkesberedning och knutning i byggnaderna i detta sammanhang, under de givna förhållandena. En bro mellan de olika kunskapstraditionerna kan byggas. Det är också viktigt att vara medveten om att detta arbetssätt inte kan användas för att kartlägga (byggnads)kategorier eller sortera i (knut)typer. Metodologiskt handlar det om verktyg för att studera olika historiska arbetssätt i specifika historiska situationer. Vid den tidpunkten och just den här byggnaden. Det är viktigt för historiker av olika slag och minst lika viktigt i restaureringssituationer.

Ytterligare ett av Ingolds resonemang är intressant där den kompetenta inlevelsen i traditionella hantverk står i fokus. Han skriver om begreppen form och material (form and matter) och menar att ett alltför antropocentriskt synsätt ger formen en självklar överhöghet över materialen. Människan trycker sina (föreställningar om) former på ett material som stumt fogar sig. (Det industrialiserade samhällets olika hjälpmedel med kraftmaskiner drivna av ånga, olja, el med mera, har rimligen bidragit till att förstärka denna bild av människans relation till materien.) Ingold menar att det inte är så, materialen är inte stumma, de har egenskaper som svarar på formgivarens/hantverkarens ingrepp. En hantverkare är ödmjuk och vet att förhålla sig till materialets ”svar” och att anpassa nästa hugg eller kommande arbetsmoment till det.

Far from standing aloof, imposing his designs on a world that is ready and waiting to receive them, the most he can do is to intervene in worldly processes that are already going on, and which give rise to the forms of the living world that we see all around us – in plants and animals, in waves of water, snow and sand, in rocks and clouds – adding his own impetus to the forces and energies in play. (Ingold 2013:21)

Utan att ansluta exakt till Ingolds syn på världen går det ändå att konstatera att material har olika egenskaper som hantverkaren måste ”svara på” genom att hela tiden, i stort och smått, anpassa sig och sina verktyg till dessa egenskaper. De tre exemplen från byggnadsundersökningar som visas i den här artikeln kan alla ses i ljuset av denna syn på material och hantverk. En byggnad är självklart ett svar på funktionella krav som exempelvis om det ska vara tätt, varmt, tillfälligt eller hållbart med mera. Den ska i många fall också uppfylla estetiska normer. Men det är tankar om hantverkarens arbete med materialet, timmerstockarna, i relation till avsedd funktion som var i centrum för knutundersökningarna. I Gallejaur var det ett extremt tätvuxet timmer som gjorde ordentligt motstånd när man högg tvärs fibrerna i ett knuthak. I

de två kvarvarande undersökningarna rörde det sig, som vi ska se, om andra materiella förutsättningar. I Ytterberg handlade det om runda, tunga och kanske hala stockar som skulle bearbetas uppe på timringen och som därför behövde ett extra ”hjälphugg” för att ligga stilla under fortsatt arbete. I Ol-Ers slutligen, handlade det om grovt timmer med relativt strama och smäckra knutar. Knutarnas bredd är väsentligt mindre än bredden på stockarna mellan knutarna och här kan det röra sig om att man velat spara tungt arbete genom att bila mindre på mitten av väggen men samtidigt gjort på ett sånt sätt att det är svårt att lägg märke till.

Den ofärdiga parstugan i Ytterberg – gjorde de inte alls som vi tror?

Högt upp i byn Ytterberg norr om Sveg i Härjedalen ligger ett par tätt bebyggda gårdar. På en av gårdarna finns två bostadshus, det äldre är en parstuga med en inskription 1827 som kan vara ett troligt byggnadsår. Som i byggnaderna från Gallejaur och Ol-Ers i Västeräng ingick de i projektet där timmerknutar undersöktes och dokumenterades (Andersson 2016:178-189). Timmermannen Lasse Wagenius ifrån Ljungdalen visade denna knut som typisk för de södra delarna av landskapet. Han hade också valt byggnaden för att den inte var färdigbyggd. Det är finrummet i parstugan som aldrig blev klart, det är bara en ofärdig stomme utan några bjälklag och väggar som inte har bilats släta.

Det ofärdiga är intressant för en byggnadshistoriker. Då ges en större möjlighet att se och leva sig in i byggprocessen i ett stadium då arbetet pågick, innan allt var putsat och klart. Under fältarbetet fortsatte också en flerårig diskussion mellan deltagarna om märkliga spår som finns intill knutarna på denna byggnad och många andra byggnader i området (bild 6). Timmermannen Daniel Åkerman har också sett dessa märkliga och svårförklarade spår i Hälsingland. I det här sammanhanget ska beskrivningen och försöket till förklaring till detta egendomliga spår göras helt kort.

Spåret måste betyda något. Det finns i flera byggnader, det är helt tydligt gjort av byggarnas yxor, det är systematiskt förekommande på samma plats intill knutarna och leder samtidigt till att väggen inte blir riktigt tät. Det går inte att förklara utifrån de timringsmetoder som vi känner till idag. Det rör sig om ett uthugget ”hak” intill knuten och det syns mer eller mindre tydligt i de flesta stockvarven. Det är befogat att säga egendomligt då det i den färdiga byggnaden måste betraktas som en byggnadsteknisk brist. I parstugan i Ytterberg finns dessa hål i väggen i ett bostadshus (ovan), visserligen i ett utrymme som sällan är uppvärmt, men de finns också i uthus som är kalla utrymmen. Hålen är inte större än att de går att dreva täta om det be-

Bild 4

Bild 5

Bild 6

Bild 4-6. Parstugans vänstra (södra) del är inte färdigbyggd (bild 4). På insidan syns spåren av inhuggen och den grovbillade väggen (bild 5). Grovbillningen från rundtimmer har gjorts sedan stockarna knutats in i väggen, annars hade inte mönstren suttit rakt ovanför varandra. Man har bilat 3-4 varv i taget och sedan flyttat ställningen. Knuten med de märkliga spåren (bild 6) är den bortre knuten på den södra gaveln. Fotografier av Göran Andersson.

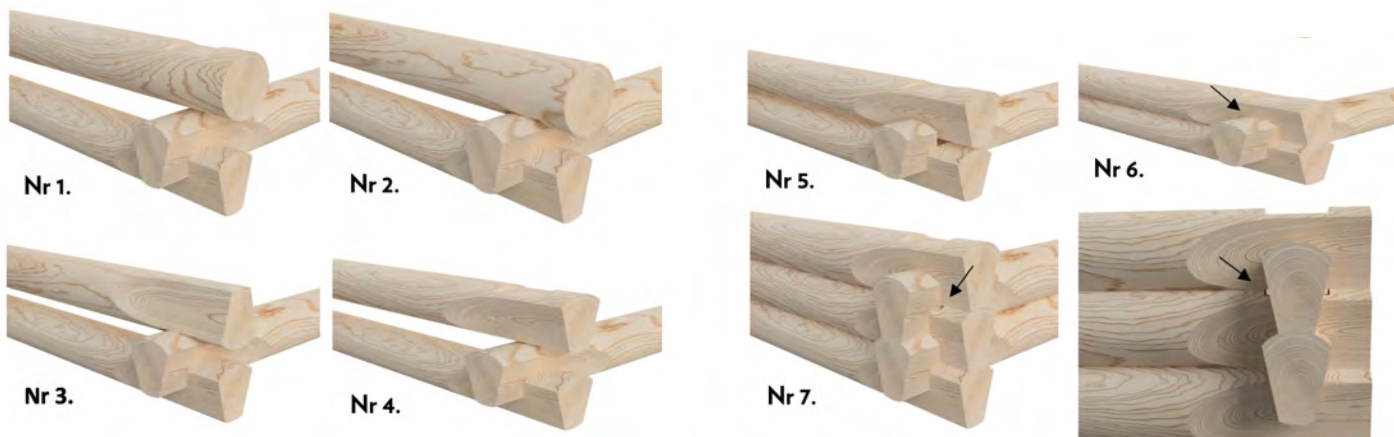

Bild 7(1-7). De svårförklarade haken intill knutarna har gjorts i samband med att timmerstockarna knutades in i väggen. Samtliga stockar är alltså runda i detta skede. Att bearbeta en stock, att hugga knuthak och drag, är mycket svårt när alla ytor är runda. Det är svårt att få stocken att ligga still, även om man använder timmerhakar för att fästa stocken. Om man då hugger ett flackt hak som ger en plan yta blir det mycket enklare att låsa fast stocken för bearbetning (1-2). Anläggningsytan huggs där knuten ska vara och ibland försvinner den om knuten kommer precis där ytan huggits. Men ibland görs hugget för anläggningsytan inte precis vid haket eller det är gjort lite för stort och då kommer det att vara synligt som ett "hål" vid sidan av knuten. Den här förklaringen har också som förutsättning att man påbörjar knutningen genom att först göra klart undersidan av knuten med fasningar och eventuella hak (3). Den flacka anläggningsytan huggs på stockens ovansida, sedan vänds stocken och undersidan med fasningarna görs klar (4). Därefter huggs överhaket i den undre stocken efter måtten i den övre stocken (5). Sedan läggs den övre stocken ner i haket och man märker på för att passa till knuten och ritsar på för draget på den övre stocken. Draget och passningen i knuten huggs och sedan läggs stocken på plats. Knuthaket som görs vid den planade ytan är ibland inte lika bred som haket och därför blir det otätt intill knuten (pilarna). För att acceptera att arbetsprocessen har varit på det här viset måste en svensk timmerman tänka i en helt omvänd tågordning mot hur man är van att arbeta. Ingen känner till något annat sätt än att haket i den undre stocken huggs först och därefter används de måtten över till att forma den övre stocken. Illustration av Andreas Björk.

hövs, men de är fortfarande svåra att förklara.

Deltagarna vid fältundersökningen kom fram till följande förklaring. Detta förslag till rekonstruktion av processen har också presenterats på workshops med många deltagande timmermän som också har ansett tolkningen av spåret och den bakomliggande förklaringen som rimlig.

Även denna hypotes, byggd på lång praktisk erfarenhet och förmåga att "teoretisera" med hjälp av samtal, skisser och tänkbara produktionssteg prövas bäst genom en rekonstruktion i full skala. Än så länge är bara en serie bilder över processen gjorda som visar att detta "omvända" tillvägagångssätt är fullt möjligt. Vägen för uppställningen av denna hypotes är ett rekonstruktionssamtal som ledde fram till skissen som visar att det i modellen är fullt möjligt. Detta samtal mellan deltagarna försiggick till och från under fältarbetsdagarna, invid knutarna och intill flera olika byggnader med samma spår. Vi mätte storleken av spåren, räknade om de fanns i varje varv, såg och kände efter för att undersöka att det var en yxa och inget annat verktyg som skapat detta.

Därefter väcktes tanken att det skulle kunna vara så att man bilat till en yta för att den runda stocken på något sätt ska ligga still, utan att rulla. Det inte svårt att leva sig in i att runda stockar är svåra att hålla i position när de ska bearbetas. Att slå i timmerhakar räcker inte för att hålla mot krafterna från yxhugg i olika riktningar. Normalt är det underliggande haket i föregående stockvarv en stor hjälp för att fixera stocken, tillsammans med timmerhaken.

Vid frukostbordet sista fältarbetsdagen fortsatte rekonstruktionen. Vi visste ju att stockarna var runda när de timrades in i väggen. Tänk om man lägger stocken på den lilla, tillhuggna ytan uppe på timran, hur gör man sen, vad blir nästa steg...? Lite skisser i anteckningsblock, ivrigare samtal. Jo, tänk om man gjort precis tvärtom mot hur vi tror att arbetsprocessen alltid har varit ... Ja, det skulle kunna vara möjligt! Det kräver erfarenheter, oftast från flera personer och kunskapsfält, och intresse för att vilja förstå hur något kan vara gjort för länge sedan. Det kräver också en inlevelseförmåga baserad på erfarenheter så att man kan tänka sig in i tyngden på stockarna, att de är hala om de är nybarkade, att det nästan gör ont om jag hugger i en grov kvist som hamnade mitt i knuten osv. Att stå uppe på en rank ställning där det samtidigt krävs en del kraftfulla insatser kräver att arbetsstyckena ligger någorlunda fast, att det svarar och inte studsar när man hugger. Annars blir arbetet orimligt ineffektivt och arbetssamt. Man bör ha den erfarenhetsvunna inlevelseförmågan för att komma i närheten av en möjlig historisk situation och nå en hypotes om ett möjligt tillvägagångssätt.

Under ett examensarbete våren 2021 hade en student, Gustaf Gustafsson, upp-

märksammat att det finns begrepp för ett moment som skulle kunna stärka hypotesen. I Nordiska museets svar på frågelistor om timring förekommer begreppet ”stanning” (EU3970, Åsele) som något man huggar för att stocken som ska timras in ligger still. I ett annat svar skrivs om ”att standa” (EU5221, Voxnabruk) är att tälja översidan (Gustafsson 2021:15).

Men skisserna ger inga direkta känslor och kunskaper om hanteringen av de tunga stockarna här och nu, hur stilla de ligger efter den planande tillhuggningen eller hur måtten ska tas och överföras till den undre stocken. Bildserien kan inte heller pröva om formgivningen kanske blir lättare eller om hela processen är mer eller mindre resurskrävande än den mera normala arbetsgång vi känner till vid knuttimring. En rekonstruktion i skala 1:1 ger en möjlighet att fria eller fälla hypotesen om arbetsgången och kan samtidigt bidra till ytterligare förståelse av förutsättningarna för att timra på det här sättet som i vissa delar är känd (bilning på vägg) och i vissa delar är okänd (att hugga knuten tvärtom mot dagens metod).

Härbret i Ol-Ers – vad vi ser men tar tid att förstå

Gården Ol-Ers i Delsbo socken är ett kulturresevat med sina storslagna, timrade byggnader och väl hävdade inägor. Byggnaderna har timrats på ett sätt som är mycket karaktäristiskt för välbärgade gårdar i 1700-1800-talets Hälsingland. Det mest typiska är de släta timmerväggarna med mycket små, grunda såtar.⁵ Det är rimligt att tänka sig att detta främst var en estetisk strävan. Det har krävt ganska grovt timmer och extra insatser i främst virkesberedningen för att uppnå slutresultatet. Då man ser samma sätt att bygga i varma byggnader som för kalla utrymmen styrks tesen om en estetisk intention i byggmetoden. Det är vanligare att man inte bygger så tätt och med så breda drag kring uppvärmda utrymmen.

Varken knuten i Ol-Ers eller den resurskrävande timringsmetoden är okända även om de inte har varit detaljstuderade. Vid fältstudierna undersöktes en knut i ett stort magasin på gården. På gården finns många byggnader som timrats på samma sätt vilket också gjorde att det gick att jämföra likheter och olikheter inom samma timringsmetod och från ungefär samma period. Likheterna mellan byggnaderna när det gällde virkesberedning, knutar och drag var stora (Andersson 2016:190-99).

Men här ska en annan iakttagelse uppmärksammas som vi gjorde vid samma fältstudie. Iakttagelsen var besläktad med vad vi sett i Gallejaur (ovan). Den gjordes närmast i förbifarten av författaren, vid en av logarna på Ol-Ers. Det rörde bilningen av väggtimren och tjockleken på väggstockarna jämfört med tjockleken på timret

Bild 8

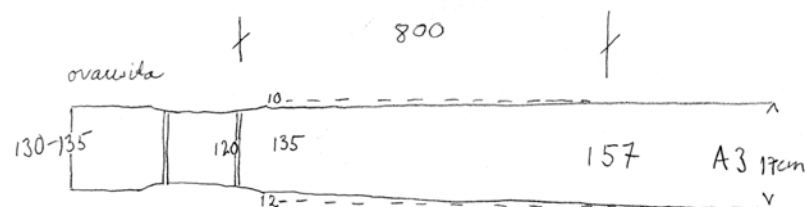

Bild 9

Bild 8-10. Det stora härbret där knutarna dokumenterades i projektet (bild 8). Intill härbret på Ol-Ers finns en loge med såtar mellan stockarna som blir mindre närmare knuten (bild 10). Ritningen (bild 9) är en av anteckningarna som Daniel Åkerman gjorde när han undersökte fenomenet med de "cigarrformade" stockarna i flera byggnader. I ritningen syns stocken i plan/uppifrån. Fotografier av Göran Andersson.

Bild 10

i knuten. Väggtimret var här närmast 2" tjockare mitt på väggen än vid knuten. I Gallejaur var samma skillnad ungefär 1". I Gallejaur påbörjades avsmalningen med svaga fasningar cirka 40 centimeter från knutänden. I Ol-Ers påbörjas avsmalningen mot knuten omkring 90-110 centimeter från ändarna, utan någon markerad fasning förrän alldeles intill knuthaket. Väggtimret är alltså bredare mellan knutarna än vid själva knutarna i två ganska olika miljöer på närmare 50 mils avstånd från varandra,

ett norrbottniskt nybygge och en stor hälsingegård med månghundraåriga anor.

Väggtimret i Ol-Ers kan närmast sägas ha en cigarrform med tjockare midja och avsmalning mot ändarna. Att författaren gjorde iakttagelsen, och kunde bekräfta den med en längre rätskiva längs stocken, kan bero på tidigare erfarenheter som gör att man ser det som något möjligt betydelsebärande. Det kan vara väggtimret i Gallejaur, det kan möjligen vara de cigarrformade bindbjälkarna i medeltida kyrktakstolar (Linscott 2017:93) eller kanske väggtimmer som var bilat på ett helt annat sätt i ett bostadshus i Litauen (Andersson/Sjömar 2002:43-44, Lincott 2002:83-84) än det ”normala vanliga” förfaringssättet i Sverige.

I det här fallet blev rekonstruktionssamtalen mellan arkitekt, timmermän och antikvarie inte särskilt djuplodande kring sättet att bereda väggtimret. Alla kontrollerade med rätskivan och såg måttskillnaderna/”cigarrformen”. Timmermannen Daniel Åkerman hade trots sin långa erfarenhet av timmerhus i Hälsingland inte uppmärksammat detta tidigare. Efter fältundersökningen tittade Daniel på ytterligare några timmerhus och mätte sig fram till samma iakttagelser: Bilade väggstockar som är tjockare på mitten och sedan bilats, närmast omärkligt, smalare ut mot ändarna (se bild 9). På samma sätt som i Gallejaur är det inte särskilt märkligt att man vill åstadkomma samma bredd på stocken där knuten ska göras. En sådan dimensionering vid virkesberedningen eller påbörjandet av knuten gör arbetsprocessen enklare.

Varför var stockarna bredare på mitten? Varför gjorde man så, både i Gallejaur och i Delsbo? Varför inte samma dimension från knut till knut, bilad efter en och samma markering efter en snörslå? Återigen måste inlevelsen riktas bakåt utifrån dagens kunskaper och erfarenheter. Referenserna är delvis desamma som vid Gallejaurknuten ovan. Ett tungt och tröttande arbete. Koncentration för att samtidigt hantera bilan med precision. Fysisk och mental påfrestning. Ömhet i händer och axlar. Kanske längtan efter att bli klar och få arbeta med annat. Kanske tankar på att kunna göra arbetet mindre slitsamt. Rekonstruktionssamtalet startar på nytt. Hur kan man ha gått tillväga och varför? Vad är en rimlig hypotes?

Att stockarna i Ol-Ers i Delsbo är cigarrformade kan säkert handla om att man ville hugga bort mindre virke för att det krävde en mindre arbetsinsats. Men att övergången från det bredare timret mitt på stockarna till de klenare stockändarna görs genom en så lång avsmalning är svårare att spekulera om. Här ska återigen påpekas att den processuella rekonstruktionen av knuten ifrån Ol-Ers inte omfattade hela virkesberedningsprocessen utan var koncentrerad till knutkonstruktionen. Det är ändå rimligt att gå vidare utifrån denna iakttagelse. Den var inte unik för ett enda hus utan Daniel Åkerman kunde observera det i flera byggnader på andra gårdar som

ett systematiskt moment i en byggmetod. Ytterligare spekulationer eller hypoteser kan säkert fördjupas i riktning mot exempelvis virkesberedning men alldeles säkert också mot estetiska uppfattningar och beställningar. För att fortsätta fundera kring detta är det rimligt att samtala om olika tänkbara anledningar och pröva dem i processuella rekonstruktioner.

Att förstå genom rekonstruktion och inlevelse

I det här kapitlet har jag granskat tre byggnadsundersökningar som genomfördes 2012-13. Utgångspunkten i de tre fallen var att byggnader kan vara källor till kunskaper om det förflutna. Centralt i undersökningarna var frågor om byggprocess och hantverkskompetens. Hur gjorde man, hur byggde man? Undersökningarna gjordes av ett undersökningsteam med hantverkare, arkitekter och byggnadshistoriker. Antropologen Tim Ingold och sociologen Richard Sennett har i den här återblicken bidragit till med att förstå begreppen rekonstruktion och inlevelse kopplat till hantverksprocesser och hantverkares erfarenheter och intresseinriktning.

Den här återblicken är ett försök att tydligare se vilka metodiska ingredienser som ingick förutom de vanliga dokument som brukar produceras vid fysiska byggnadsundersökningar som text, foton och ritningar som sorteras och fogas in i olika redovisningar. När undersökningarna genomfördes för sju år sedan visste vi att vi gjorde något mer än att producera dessa gängse dokument. Vi gjorde mer än att ”dokumentera” byggnader eller filma rekonstruktionsförsök. Men det hade blivit självklart för oss genom många gemensamma projekt. Vi betraktade det som ”naturligt” som Sennett poängterar i inledningen.

Flerdisciplinära byggnadsundersökningar ger möjligheter att redan i fält beskriva och analysera konstruktion och tillvägagångssätt utifrån olika erfarenheter och perspektiv. Det är viktigt att även avslutningsvis poängtera att fältarbetet var både beskrivande (text, foto, ritning mm) och analyserande. Det var inte två olika faser där man först samlar in data och sedan åker hem för att på kammaren analysera och tolka materialet. Dessa olika moment gjordes samtidigt under fältundersökningarna för att preliminärt klarlägga hur något ser ut/är konstruerat och hur det kan vara tillverkat. Det som fordras för att besvara frågorna med det här arbetssättet var ett pågående rekonstruktionssamtal inom undersökningsteamet med utbyte av iakttagelser, frågor och tankar om utformning och tillverkning. De analyser och tolkningar som gjordes redan i fält kan också påverka beskrivningen så att särskilda detaljer mäts, ritas, fotograferas och beskrivs med text för att de bedöms kunna bli avgörande bevis i en

”gärningsbeskrivning”/ resultatredovisning (Almevik 2017:260 ff).

Ingolds tankar om form och material stödjer oss när vi försöker leva oss in i bygghantverkarens relation till byggnadsmaterialen. Materialen är inte passiva mottagare av resursstarka byggares/formgivares idéer om konstruktion och form som kan pressas på naturens råvaror. Materialen har egenskaper som hela tiden, i exempelvis en mycket resurskrävande virkesberedningsprocess och vidare i konstruktionsmoment, ställer krav på hantverkaren. I stort som smått. Det kan gälla hur många hundra meter timmer av en viss kvalitet som ska bilas på ett rimligt effektivt sätt. Men också hur bilor måste vinklas vid olika knuthak och vändas olika vid med- eller motved, i färskkvist eller svartkvist. Stenarbetaren Sigvard Nyström säger att ”Det är berget som bestämmer” i filmen om skiffer med samma namn (Lykke Lundberg 2011). För att arbeta tillsammans med råvaran/materialet krävs att flera sinnen engageras (vid skifferframställningen var exempelvis ljudet mycket viktigt). För att kunna leva sig in i tidigare hantverkarens resurser, val och arbetsmetoder krävs relativt lång erfarenhet. Finns den i en ”forskargrupp” är det möjligt att ställa mer precisa frågor, formulera spetsigare hypoteser och nå kunskaper om historiska arbetsprocesser.

Ingold gör också en mycket bestämd skillnad mellan kunskapsmålen inom olika discipliner och mellan att lära *av* och att lära *om*. Det förra är en lärprocess som är ”transformational” och framåtriktad, det senare en beskrivning och kartläggning, som är documentary och tillbakablickande menar Ingold (2013:3). I vårt sammanhang är det viktigt att se att vi använder oss av båda kunskapstraditionerna. Via hantverkarnas tidigare utbildning/erfarenheter och inlevelseförmåga kan de fortsätta att lära sig om sitt hantverk så som de kan avläsa det i byggnaderna. Tillsammans med historiker och arkitekter i undersökningsteamet kan vi producera dokument som ligger till grund för olika slags rekonstruktioner. Vi blir samtidigt både framåt- och tillbakablickande. Vi vill lära både av och om för att kunna lära på nytt om gamla processer.

Sennett påpekar också något som är ytterst viktigt i samband med arbetssättet i fallstudierna. Allt kan inte ritas eller fotograferas och helt lätt föras in i rapporter och artiklar. Han skriver om ”prehension” (när kroppen förutser och agerar innan sinnen medvetet har registrerat allt, min översättning) och ”to grasp something”:

Mentally we ”grasp something” when we understand the concept. (...) Prehension gives a particular cast to mental understanding as well as physical action: you don't wait until all information is in hand, you anticipate the meaning. Prehension signals alertness, engagement, and risk-taking all in the looking ahead; it is in spirit the very opposite of the prudent accountant who does not exert a mental muscle until he or she has all the numbers. (Sennett 2007:154)

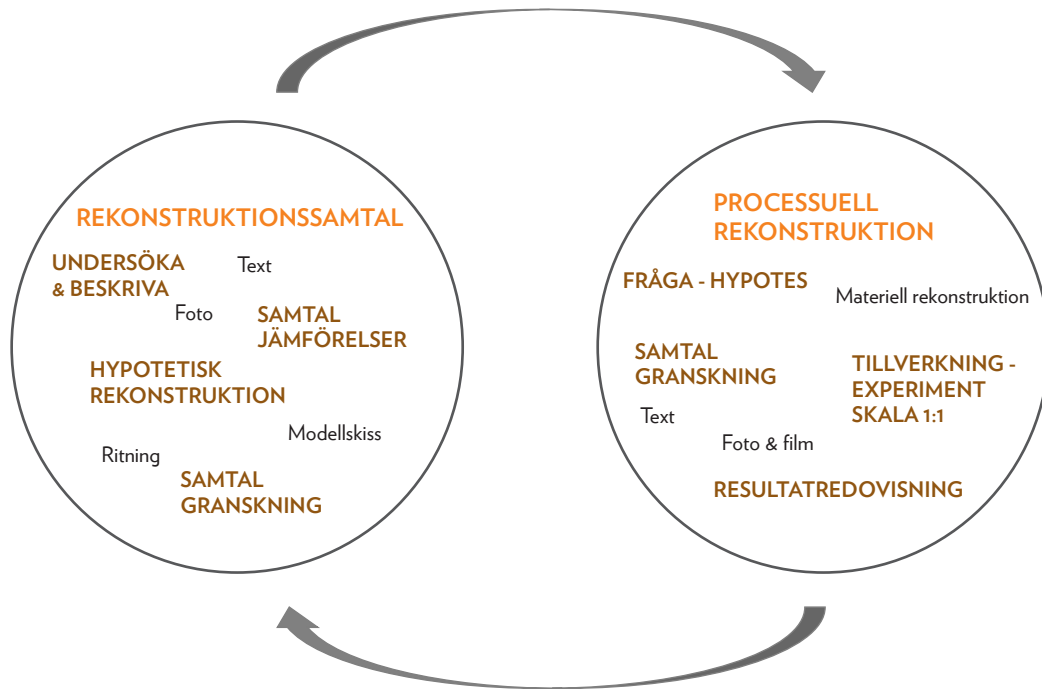

Bild 11. Modell över arbetssättet kring frågor om konstruktioner och arbetsprocesser i äldre byggnader som de har redovisats i denna artikel. Utgångspunkten är närmast forensiska undersökningar av byggnader. Iakttagelser registreras under fältarbetet samtidigt som samtal förs som försöker rekonstruera tidigare arbetsprocesser (till vänster). Dessa rekonstruktionssamtal sker under uppmätningar, fotografering, skisser m m och jämförelser mellan olika delar i byggnaden och mellan byggnader. Samtalen sker mellan olika specialkompetenser. Därefter kan de frågor eller hypoteser som uppstår granskas genom en materiell rekonstruktion av en arbetsprocess (till höger). Här är det viktigt att hantverkare är peers vid en kritisk granskning men även att andra kompetenser medverkar. Resultaten av rekonstruktionsprocessen kan sedan publiceras i olika former, men kan även bli utgångspunkt för nya studier i fält. Inlevelseförmågor rör historiska situationer och villkor och hantverkarnas känslor och tankar. Jfr Almeviks modell (Almevik 2017:261)

Att vi har den förmågan, eller har den i olika utsträckning beroende på erfarenheternas djup och inriktning, att nästan omgående förstå meningen med exempelvis en timmervägg bör uppmärksammas. Det är svårfångat. Det verbaliseras sällan och förs inte in i dokumentationernas resultat. Att det är möjligt går delvis att se i de ovanstående resonemangen i anslutning till de tre fallstudierna. Det som här har kallats rekonstruktionssamtal bör alltså även fånga in det som någon annan erfaren begriper närmast instinktivt. Och frågorna till denna någon är ju inledningsvis väldigt enkla: hur tror du att det här är gjort? Varför på det sättet? Till en del har det lyckats kan vi se i denna återblick. Men precisionen kan ökas betydligt, samtalsformen under gemensamt arbete kan spetsas väsentligt. Att förstå något (to grasp) så som Sennett menar, måste också förstås som en förmåga till inlevelse vilket jag menar framgår av hans övriga resonemang om materialen, verktygen, kroppen och våra förmågor.

Det innebär sammanfattningsvis att inlevelseförmågan är väsentlig för att förstå något. Den är beroende av erfarenheterna, både tankar och känslor, som har olika djup. Inlevelsen kan verbaliseras och kommuniceras i ett förtroget, ömsesidigt och intresserat samtal som söker rekonstruera, i de här fallen resningen av en timmerstomme. Att rekonstruera (delar av) stommen rent praktiskt i full skala engagerar inlevelseförmågan ytterligare ett steg. Tankar och känslor kring det fysiska arbetet och den mentala fokuseringen spetsas till och kan jämföras med det tidigare samtalets reflektioner. Rekonstruktionens erfarenheter läggs till tidigare och berikar möjligheten att leva sig in i det förflutna.

Vi är många som har hört timmermannen Alvar Trogen prata om timmerhus, mest när han visat bilder av sina favoritbyggnader. Orden var ofta ”de kunde timra” (på Gagnefdialekt), ”du ser så jämt varven har gått” och sedan ord som ”vackert”, ”fulländat på något vis”, ”man ser karlarna framför sig när de arbetar”.

Alvar Trogen hade förstått något mycket snabbt när han ställde sig vid timmerväggen som berättats om tidigare. Han såg både önskingarna och förmågan att bygga en tät och varm bostad, noggrannheten vid bilningen av timret och det kloka valet av knut för ändamålet. Han såg omsorgen som lagts ned på att forma knutskallarna och som har sinkat arbetet en del. Han visste vad som var nödvändigt och vad som var utöver det. Och efter 60 års timmerbyggande kunde han känna att det inte kom till utan ansträngning. Han besitter förmågan att leva sig in och förstå. Han ser timmerkarlarna på sina ranka ställningar framför sig i - ett slags inre rekonstruktionssamtal. Att idag kunna leva sig in i en del av den typen av erfarenheter är förhoppningsvis möjligt genom att metodiskt försöka bearbeta och lyfta fram dessa erfarenheter så som den här artikeln försökt visa.

Arkiv

Nordiska museet. Stockholm. Frågelista Nm 11: Knuttimring och skiftesverk, EU 3970; EU 5221

Litteratur

Almevik, Gunnar (red.) (2017). *Hantverksvetenskap*. Göteborg: Hantverkslaboratoriet, Göteborgs univ.

Almevik, Gunnar, Höglund, Sara & Winbladh, Anna (red.) (2014). *Hantverkare emellan*. Mariestad: Hantverkslaboratoriet, Göteborgs univ.

Almevik, Gunnar (2012). *Byggnaden som kunskapskälla*. Diss. Göteborg: Göteborgs univ.

Almevik, Gunnar (2004). Det sydgötiska husets (vetenskapliga) konstruktion. I: *Rig*. 2004:4, s. 193-209

Andersson, Göran (2016). *Timmerbyggnader: tematiska undersökningar av traditionella timringsmetoder*. Mariestad: Hantverkslaboratoriet, Göteborgs univ.

Andersson, Göran & Sjömar, Peter (2002). Wooden workshops in log-construction – a basis for methodology, I: *Living wooden culture throughout Europe*. Strasbourg: Council of Europe Publishing. s. 39-49.

Arnstberg, Karl-Olov (1976). *Datering av knuttimrade hus i Sverige*. Diss. Stockholm: Univ.

Campbell, Åke & Erixon, Sigurd (red.) (1957). *Atlas över svensk folkkultur 1 Materieell och social kultur*. Uppsala: Lundequistska bokh.

Erixon, Sigurd (1937). North-european technique of corner timbering. *Folk-liv : acta ethnologica Europaea : svensk årsbok för europeisk folklivsforskning*. 1937:1, s. 13-60

Godal, Jon Bojer, Olstad, Henning & Moldal, Steinar (2018). *Om det å lafte. Bd 2 : Hus, bogge, tømmer og skog*. Bergen: Fagbokforl.

Godal, Jon Bojer, Olstad, Henning & Moldal, Steinar (2015). *Om det å lafte. Bd. 1: Handverk, logikk og prosess*. Bergen: Fagbokforl.

Gustafsson, Gustaf (2021). *Arbetsmetoder för knuttimring förr och nu*. Examensarbete, Göteborgs: Univ.

Holmberg, August (2006). *August Holmbergs byggnadslära*. Stockholm: Nordiska museets förlag.

Høgseth, Harald Bentz (2007). "Håndverkerens redskapskasse": en undersøkelse av kunnskapsutøvelse i lys av arkeologisk bygningstømmer fra 1000-tallet. Diss. Trondheim: NTNU. <http://www.diva-portal.org/ntnu/abstract.xhtml?dbid=1788>

Ingold, Tim (2013). *Making: anthropology, archaeology, art and architecture*. London: Routledge

- Jönsson, Lars-Eric (2007). Ett betydelseöst monument? - om Sigurd Erixons Svensk byggnadskultur. *Rig*. 2007:4, s. 194-205
- Linskott Kina (2002). *Kleboniskai's open air museum – a glance by an architect restorer*. I: *Living wooden culture throughout Europe*. Strasbourg.
- Linscott, Kristina (2017). *Interpretations of old wood: figuring mid-twelfth century church architecture in west Sweden*. Diss. Göteborg: Univ.
- Lundvang Anders & Persson, Christina (2015). *Regionala timmertraditioner – workshop oktober 2014*. Film. Hantverkslaboratoriet, Göteborgs univ. <http://hdl.handle.net/2077/42304>
- Lykke Lundberg, Anette (2011). *Det är berget som bestämmer*. Film. Hantverkslaboratoriet, Göteborgs univ.
- Pettersson, Olof Petter (1999). *Nybyggares dagliga leverne: nybyggare i Vilhelmina i mitten av 1800-talet*. Umeå: Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet (DAUM)
- Polanyi, Michael (2013). *Den tysta dimensionen*. Göteborg: Daidalos
- Schön, Donald A. (1983). *The reflective practitioner: how professionals think in action*. New York: Basic Books.
- Sennett, Richard (2008). *The craftsman*. New Haven: Yale University Press. Tillgänglig på Internet: <http://site.ebrary.com/id/10315704>
- Sjömar, Peter (2000). *Byggnadsuppmätning: historik och praktik*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Sjömar, Peter (1999). *Koret i Norderöns kyrka - taklag, tak och verktygsspånor*. Dacapo hantverksskola, Mariestad.
- Sjömar, Peter (1988). *Byggnadsteknik och timmermanskonst: en studie med exempel från några medeltida knuttimrade kyrkor och allmogebus*. Diss, Göteborg: Chalmers tekniska högsk.
- Wenger Etienne (2011). *Communities of practice: A brief introduction*, <http://hdl.handle.net/1794/11736>

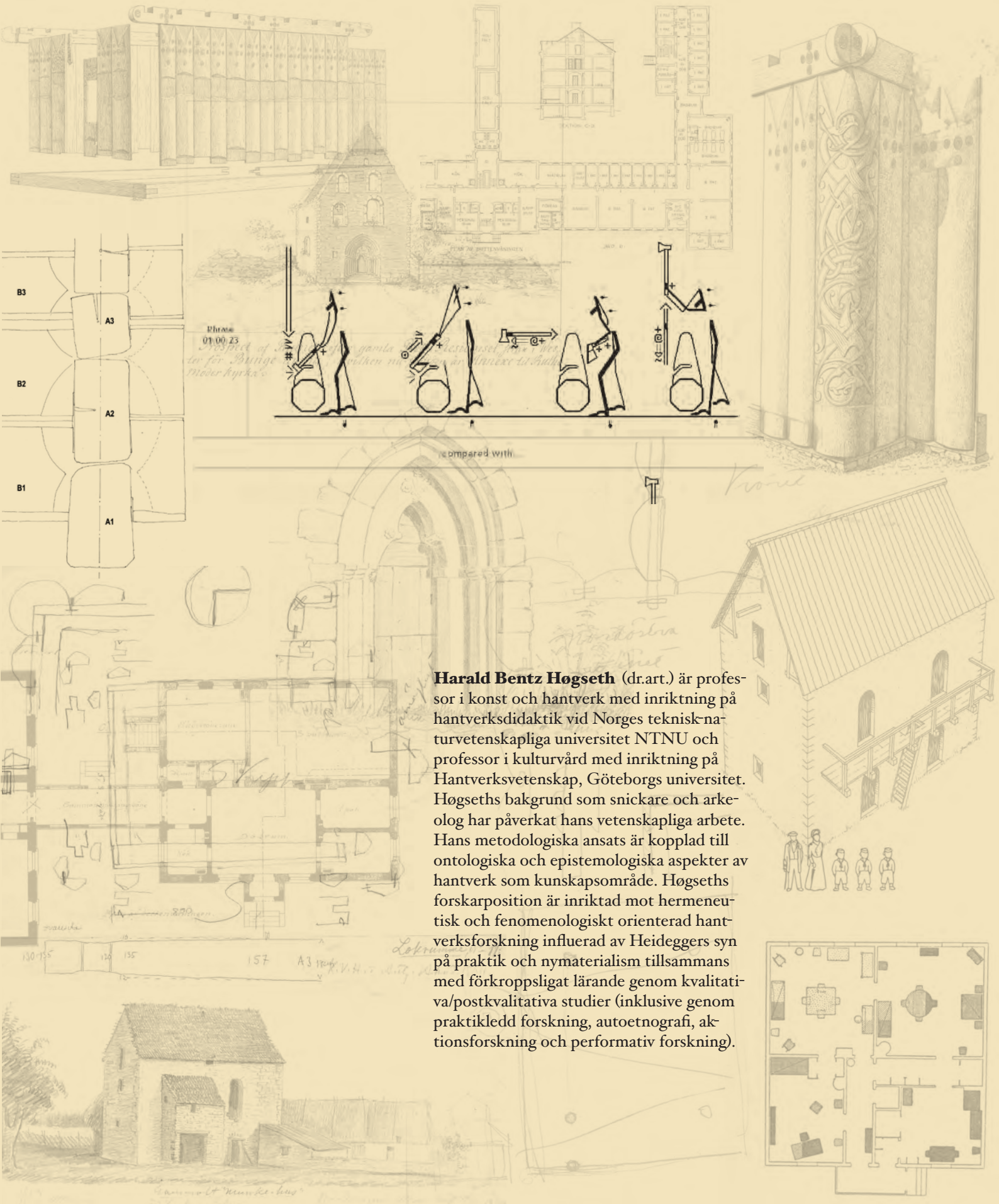
Slutnoter

1. Se Andersson (2016) Timmerbyggnader. Här presenteras resultatet av flera undersökningar. De som berörs i den här artikeln genomfördes 2012-13 och redovisas på sid 163 – 223.
2. Möten mellan hantverkare för erfarenhetsutbyte och fortbildning är en alltmer etablerad form för professionell utveckling och möten mellan profession och forskning. I Norge används begreppet hantverkssamling för den här typen av workshops eller seminarier.
3. Måttade: i det här sammanhanget är begreppet vidare än en mätning med ex tum-

stock, det kan också vara ett ögonmått, att syfta med våg eller lod efter en rätskiva eller att grovt måtta med hand och fingrar (Den ”mall” som troligtvis använts många gånger vid timring. ”Tum”, ”fot” och ”aln” syftar ju på kroppens mått, tumme, fot och underarm.)

4. Ingold exemplifierar med att han skulle studera klassisk musik genom att a) studera med Rostropovich eller b) lära sig om Rostropovichs musikutövande (Ingold 2013:3). Andra forskare har varit inne på samma tema – att studera något från insidan respektive utsidan - ex Schön i *The reflective practitioner* (1983) där han skriver om reflection in action och reflection over action. Se även Jon Godals tankar om detta i avsnittet ”Om å tenkje framover og bakover” (Godal 2015:29-30).

5. Såtarna finns på väggarnas in-och utsidor i mötet mellan två stockar. Man hugger ut ett drag i den övre stocken så att den formas efter den nedre. Ett smalt drag ger lite plats för isolering och stora, djupa såtar. Ett brett drag ger utrymme för mer isolering och grunda såtar. Få utrymmen på en gård var uppvärmda, normalt bara bostadsrum och ladugården.

Harald Bentz Høgseth (dr.art.) är professor i konst och hantverk med inriktning på hantverksdidaktik vid Norges teknisk-naturvetenskapliga universitet NTNU och professor i kulturvård med inriktning på Hantverksvetenskap, Göteborgs universitet. Høgseths bakgrund som snickare och arkeolog har påverkat hans vetenskapliga arbete. Hans metodologiska ansats är kopplad till ontologiska och epistemologiska aspekter av hantverk som kunskapsområde. Høgseths forskarposition är inriktad mot hermeneutisk och fenomenologiskt orienterad hantverksforskning influerad av Heideggers syn på praktik och nymaterialism tillsammans med förkroppsligat lärande genom kvalitativa/postkvalitativa studier (inklusive genom praktikledd forskning, autoetnografi, aktionsforskning och performativ forskning).

Rekonstruksjon og innlevelse i håndverkerens redskapskasse

Innledning

Kapitlet retter søkelyset mot 1) rekonstruksjon som en overordnet undersøkelse som bygger på en analytisk og refleksiv gjenskaping av antatt objekt og kontekst - og 2) rekonstruksjon som praksis-ledet forskning der håndverksforskeren styrer forskningsprosessen gjennom vekselvirkningen mellom utøverens kroppslige praksis og utøverens intra-aksjoner (Barad, 2007) med materialer, verktøy, prosesser og arbeidsmåter. Karen Barad forstår intra-aksjon som en relasjon mellom subjekt og objekt. I lys av hennes ny-materialistiske utgangspunkt er mennesker, materialer og diskurser sammenvevde. Hverken subjektet eller den fysiske omverdenen vi lever i, er klart og tydelig avgrenset fra hverandre (Barad, 2007). På den måten vil rekonstruksjon alltid handle om det dynamiske forholdet mellom utøver og materiale. Jeg ser på dette gjennom håndverkets linse, og hevder at opplevelsen av intra-aksjon signaliserer en følelsesmessig innlevelse med tingen. Fenomenologiske undersøkelser av kropp, vaner (rutiner), intensjonelle handlinger og vårt materielt engasjement med tingene (bl.a. gjennom Merleau-Ponty, 2003/1945) viser at fenomenologien skiller subjektet (mennesket) fra det tinglige der søkelyset først og fremst ligger på opplevelser og følelser knyttet til det menneskekroppen slik at vi mister viktige perspektiver på hvordan det tinglige eller materielle legger føringer for og styrer oss i samhandlingsprosesser (intra-aksjoner). Mange forstår derfor fenomenologien som en forskningsposisjon som betrakter ting eller natur som forskjellig fra mennesket, der mennesket står i sentrum i lys av å være persiperende. Men likevel blir ikke natur noe passivt i fenomenolo-

gien (Heidegger, 2007; 1982). Verden som subjektet utfolder seg i er en verden som allerede eksisterer og som setter rammer og begrensninger for menneskelig erfaring. Mening skapes i intra-aksjon mellom den fysiske virkeligheten som det kroppslige subjektet inngår i. Slik sett etablerer særlig fenomenologien perspektiver som tar det tinglige/ materielle på alvor ved å undersøke og fortolke samspillet mellom subjekt, materialitet og natur. Håndverkerens innlevelse med det materielle er basert på en slik åpenhet og innebærer en intra-aksjon; subjekt og objekt er i et samspill. Å rekonstruere handler derfor om et intimt og analytisk forhold der kropp, verktøy og material settes i samspill og bevegelse der innlevelse og det å åpne seg for materialets iboende muligheter og begrensninger aktiviseres.

Flere forfattere har tidligere vist hvordan håndverkkompetanse kan gi bidrag til bygningsarkeologiske undersøkelser og bebyggelseshistorisk forskning (bl.a. Almevik, 2012; Høgseth, 2007; Hjort-Lassen 2014; Seiler, 2020 m.fl.). Formålet med kapitlet er å tydeliggjøre håndverkskompetansens bestanddeler og bidra til en større metodisk bevisst tilnærming i forhold til rekonstruksjon som metodologisk verktøy. Særlig hva håndverksforskeren aktiviserer i sin intra-aksjon med bygningen eller tingene som kunnskapskilde. Gjennom rekonstruksjon og innlevelse skal jeg undersøke ulike dimensjoner (benevnt som verktøy) som aktiviseres og tas i bruk i dette møtet der håndverksforskeren beveger seg fra noe kjent til noe ukjent ved å gå fra del til helhet. Målet er å belyse sentrale verktøy som ofte tas for gitt, men som aktiviseres og påvirker rekonstruksjonsprosessen – og at disse verktøyene kan anvendes i forskningen.

Dekonstruksjon, rekonstruksjon og innlevelse

Med ny-materialismen (også kalt «the Material Turn») ble betydningen av håndverk løftet fram som potensiell kunnskapskilde for arkeologiske og kulturhistoriske undersøkelser. Spørsmål som kvalitet, ferdigheter og teknikk ble løftet fram i sammenheng med rekonstruksjon og eksperimentell arkeologi. Hva kunne dette kunnskapsfeltet tilføre forskningen? (Olsen, 2010; Kuijpers 2018: 38ff; Seiler, 2020)

Håndverk er et kunnskapsområde arkeologifaget alltid har fattet interesse for. Metodologier som etnoarkeologi (Botwid, 2016; David and Kramer 2001; Gowland 2015: 296; Lammers-Keijsers 2005; Lemonnier, 1986, 1993; Marchand 2016; Renfrew & Bahn, 1996:178; Stiles, 1977; Wendrich, 1999) og eksperimentell arkeologi (Boom, 2018; Botwid, 2022; Connor, 2007; Comis; 2010; Gandon and Roux, 2019; Jeffra, 2008; Kuijpers, 2018; Lammers-Keijsers; 2005; Mahieu, 2002; Malafouris, 2013; Marchand, 2012; Outram, 2008) er eksempler på dette. Målet har vært å forstå prosesse-

ne bak menneskeskapt gjenstander, på den ene siden, gjennom studier av levende håndverkstradisjoner, for så å rekonstruere den tause dimensjonen, eller kunnskapen bak gjenstandene. Men arkeologer som beskjeffer seg med eksperimentell arkeologi er som regel arkeologer og ikke utøvende håndverkere. Arkeologen Alan Outram påpekte med utgangspunkt i dette viktigheten av at ulike spesialister måtte samarbeide på tvers av fag (Outram, 2008). Senere har forskere som Kuijpers, Almevik og Høgseth m.fl. løftet fram betydningen av håndverkerens kunnskapsutøvelse for en bedre forståelse av håndverket og kunnskapen bak gjenstandene, teknikken, prosessene og ferdighetsnivået som involveres (Kuijpers, 2018; Almevik, 2012; Høgseth, 2007). Erkjennelsen av håndverket og den tause, handlingsbaserte kunnskapen bak gjenstandene har således blitt løftet fram og knyttet sammen med håndverksforskning for å reise nye spørsmål og utvikle forskningsfelt som Craft Science (Almevik, 2017; Westerlund, Groth & Almevik, 2022) og Practice-Led-Research (Mäkelä, 2007; Smith & Dean, 2009). Almevik og Sjömar har eksempelvis skrevet flere interessante tekster om hva håndverket kan tilføre forskning relatert til bygningsundersøkelser og restaureringer (Almevik, 2012:31f; 2017). Høgseth på sin side har utviklet metoder for hvordan vi rekonstruerer gjennom «håndverkerens redskapskasse» (Høgseth 2007). Felles for dem er ønsket om å løfte fram likhetene mellom måten håndverkere nærmer seg undersøkelser av utøvende tradisjonskunnskap, og forskere som arbeider med rekonstruksjon som metode. Det er naturlig at disse ekspertene arbeider sammen, vi er alle praktikere innen våre respektive fagfelt (Høgseth, 2007:155; Jensen 2012; Groth, et al. . kommende).

Bevisstheten om rekonstruksjon som metode for undersøkelser og rekonstruksjon av spor fra produksjon og håndverk har pågått lenge. Her har eksempelvis studier av verktøy- og verktøyspor, valg av materialer med spesifikke egenskaper, anvendelse av teknikker- og prosedyrer gitt detaljert innsikt i arbeidet bak gjenstandene og hva håndverket kan fortelle oss. Gjennom praksis, undersøkelser og tolkninger av ulike kildekategorier som vi tar i bruk kreves det et trent blikk, kunnskap i og om håndverk med særegne tradisjoner og innsikt i en tilpasset metodologisk tilnærming med egnede metoder. Nærmere undersøkelser og analyser av konstruksjoner, strukturer eller gjenstander resulterer ofte i at vi oppdager nyanser og mangfold i kunnskapsutøvingen og eventuelle endringer over tid.

En sentral metodologisk tilnæringsmåte i arkeologiske studier av håndverk er «traceologi» som arkeologene hentet fra kriminologi-feltet og etterforskerens «åstdegranskning» og tilpasset mot arkeologifaget. Traceologi betyr å knytte detaljer og helhet sammen i lys av utøverens kroppsliggjorte kunnskapsutøving. Rob Sands

metodestudie om verktøyspor på forhistorisk tømmer er et slik eksempel der rekonstruksjon som metode ble tatt til et mer detaljert nivå (Sand 1997; Høgseth 2007). Gjennom nærstudier av tømmer i forhistoriske konstruksjoner (eller gjenstander) kan man få detaljert informasjon om materialenes vekstplass, egenskaper og hvilke verktøy, teknikker og prosedyrer som ble fulgt i forhold til å bearbeide gjenstandene. Siden 2000-tallet har traceologi blitt benyttet til studier av håndverk. Et fagmiljø som har jobbet spesielt dypt innen dette fagområdet er Vikingskipsmuseet i Roskilde, som lenge har arbeidet metodisk med å analysere verktøyspor for å rekonstruere øksetyper og håndverkerens kunnskap bak bruk av spesifikke teknikker og prosedyrer. Traceologi er tett forbundet med begrepet «forensisk», som bl.a. Almevik har knyttet til sine bygningsundersøkelser (Almevik, 2012, 2017).

Traceologiske undersøkelser kombinert med andre metodologier som eksempelvis «Chaîne Opératoire», utviklet av arkeologen Leroi-Gourhan (Leroi-Gourhan, 1993) og videreført av sosialantropologen Lemonnier (Lemonnier, 1986, 1993) - eller «Practice-Led-Research» (Candy, 2006; Groth, 2017; Seiler, 2020, 2022) gir oss uante muligheter i arbeidet med å rekonstruere noe. Felles for dem er måten handlingskjeder, materialer og praksis undersøkes og rekonstrueres med fokus på kunnskapen og trinnene i produksjonen av noe. Alle nyttige tilnæringsmåter når vi rekonstruerer noe for å nærmere kunne forstå systemer og teknikker bak gjenstander og konstruksjoner, praksisen bak og utføre håndverkseksperimenter.

Praksis-ledet forskning (Vennatrø & Høgseth, 2021a) er også en egnet metodologisk arbeidsmåte i arbeidet med å rekonstruere håndverk gjennom sine tverrfaglige metoder, med søkelys på håndverkskompetanse og ferdigheter i det intra-aktive samspillet mellom fysisk material og menneskelige handlinger (f.eks. Candy, 2006; Groth, 2017, 2022; Høgseth, 2007, 2022; Mäkelä, 2007; Mäkelä et al., 2011; Niedderer, 2013; Smith et al., 2014; Jarefjäll, 2016; Seiler, 2020, 2022; Hjort-Lassen, 2014, 2022; Botwid, 2016, 2022; Medbo, 2016, 2022; Thane 2022). På en overordnet måte vil forskjellige versjoner av praksis-ledet forskning gjøre oss i stand til å rekonstruere og analysere praksis gjennom håndverksforskerens (og utøverens) intra-aksjon med verktøy og materialer, noe som gir dybdekunnskap, men også som tverrfaglig praksis der andre eksperter involveres. En styrke ved den praksis-ledete forskningen når en rekonstruerer er nettopp mulighetene en har til å fange opp og bygge videre på utøverens subjektive perspektiv, med et utøvende søkelys på hvordan fenomenologisk-hermeneutisk forståelse oppstår gjennom menneskelig persepsjon. Det fenomenologiske perspektivet begrunner analysen, men begrenser samtidig hva som kan oppfattes til det menneskelige subjektet. Kunnskap filtreres som menneskelig praksis, menneskelige oppfatning-

er og mentale representasjoner av verden.

Begrepet habitus ofte brukt for å forklare og forstå samspillet mellom individer, kollektiver og prosesser der kunnskap og erfaringer utveksles i en dynamisk prosess der noe læres, utfoldes eller utvikles i et sosialt rom (Bourdieu, 1977, 1987) er også en nyttig innfallsvinkel når vi rekonstruerer håndverk og kunnskapsutøving. Poenget i denne sammenhengen er at vår habitus gjør oss i stand til å gjenkjenne aspekter av praksis fra dagliglivet som forbinder oss med situasjoner, mennesker eller ting, gjenstander og konstruksjoner. På en slik måte lærer vi å gjenkjenne kroppsspråk og situasjoner, gjenstander og ting knyttet til sin spesifikke kontekst. Slik er det også i forhold til håndverkerens kunnskapsutøving. Vi gjenkjenner, skiller eller forstår gjennom vår erfaring, og beveger oss fra del til helhet, men også motsatt vei fra helhet til deler (Gadamer, 2000; Høgseth, 2007, 2012; Polanyi, 2000; Polanyi & Prosch, 1975). I likhet med forskeren som kritisk gjenkjenner og evner å lese og forstå strekene etter blyanten som utformet et ord, setninger eller avsnitt i en tekst, vil håndverkforskeren lese og forstå sporene etter et verktøy som avslører tilvirkningsmåter, arbeidsprosesser og kunnskapsprosesser bak et fysisk produkt. Det er på den måten habitus gjør oss i stand til å gjenkjenne og forstå tradisjoner, fysiske objekter, handlinger, kroppsuttrykk og den spesifikke kunnskapen bak en praksis eller et fysisk produkt. Det menneskelige og det fysiske gripbare (objektene, materialene og verktøyene) står i en relasjonell sammenheng med hverandre. Karen Barad har definert dette som intra-aksjon eller sammenveving, Martin Heidegger har forklart dette bl.a. gjennom begrepet *Zuhanden* (Barad, 2007; Heidegger, 1927, 2007, 1982).

Praksis-ledet forskning der håndverksforskeren lever seg inn i og rekonstruerer noe har mye til felles med bygningsarkeologiske- og bygningshistoriske undersøkelser. I arbeid som innebærer å analytisk dekonstruere for så å rekonstruere som erkjennende praksis er det mye som er likt, men fortolkningsarbeidet hviler ofte på forskjellige fortolkningsrammer i prosessen der vi går fra noe vi er fortrolig med, til noe vi er fremmede for.

Håndverk står sentralt i praksis-ledet forskning. En kompetanse- og praksis som bygger på en vitenskapelig tilnærming, men samtidig hviler på en taus og praktisk kunnskapsdimensjon (Polanyi, 2000). En dimensjon som dette kapitlet utforsker gjennom håndverkerens redskapskasse (Høgseth, 2007). Utgangspunktet er kunnskap som bygger på praksis, handlinger og innsikten i materialer, verktøy, kropp (f.eks. rytme, sanser), prosedyrer eller metoder som håndverkeren trenger for å formgi bygningsdeler og bygde miljøer. Kunnskapen deles inn i hovedkategorier som berører det fysiske, som materialer og verktøy; det kroppslige, som sansning, rytme, teknikker

eller bevegelsesmønstre sammen med abstraksjoner og indre bilder rundt egenskaper som bevegelighet, form og rom som danner utgangspunktet for kognitive aspekter og persepsjon. Det tradisjonelle utgangspunktet som hviler ensidig på analyser av det fysiske materielle og det vi kan måle og veie er ikke mitt hovedsaklige mål. Da ville undersøkelsesprosessen stoppet opp i dekonstruksjonsfasen.

For å kunne gå dypere inn i rekonstruksjon som metode må vi derfor forstå hvilke forutsetninger rekonstruksjonen bygger på. Verktøyene vi aktiviserer når vi undersøker og rekonstruerer noe gir oss ledetråder i forhold til kunnskapsutøvingen og valgene bak den materielle konteksten. Disse verktøyene står alltid i forhold til andre verktøy som tas i bruk av den som utøver et håndverk, men også den som undersøker og rekonstruerer for å forstå og forklare hva som skjer.

La meg eksemplifisere dette. Muligheten for å få innsikt i det vi rekonstruerer bygger på evnen til innlevelse som henger sammen med andre verktøy som aktiviseres og tas i bruk under rekonstruksjonsarbeidet. Innsikten henger sammen med håndverksforskeres intra-aksjon med egen kropp, materialitet og persepsjon. Min erfaring og opplevelse som håndverksforsker er at innlevelse er et sentralt verktøy når vi rekonstruerer. Når verktøyet oppmerksomhet tas i bruk aktiviseres en sensibilitet gjennom våre sanser som bygger på nærheten til egen kropp, materialet, verktøyene og handlingene som aktiveres. Håndverksforskeren åpner opp for, og fordyper seg i, deler av en virkelighet som ikke er tilgjengelig objektivt. På den måten vil alle som rekonstruerer være et verktøy for innlevelse; har du innlevelse i noe skjer det gjennom din sensitivitet og evnen til å gjenkjenne noe. Kanskje gjelder dette også for evnen til å ha et indre blikk, eller det å abstrahere mulighetene som finnes i materialet. Forskningsprosessen er subjektiv og bygger på håndverksforskerens erfaringer eller forutinntatte forestillinger. Slik blir innlevelsesentralt verktøy når vi rekonstruerer noe. Innlevelsen skjer i en dynamisk prosess som er i stadig utvikling gjennom øving, erfaring og refleksjon. Innlevelsen rettes mot vår egen sensibilitet, vår bevissthet og tanker som oppstår i rekonstruksjonsarbeidet.

Begrepet innlevelse og empati har mange felles trekk. Det gammelgreske ordet «empathia» henger sammen med «pathos», og handler om evnen til å sette seg inn i andres følelsesliv. Innlevelse på sin side handler om evnen til å leve seg inn i noe annet eller andre. For håndverksforskeren handler det ofte om å lære gjennom levende håndverkstradisjoner og kunnskapsutøving, men også det å samhandle eller være i en samhandling med noe fysisk utenfor oss selv, slik som materielle ting, verktøy eller landskap. På samme måte som ved empati handler innlevelse om å kunne bruke egne erfaringer; derfor er gjenkjennelse og forståelse av materialets egenskaper som hard-

het eller mykhet viktig, likeså egenskapene i verktøyet, teknikkene eller prosedyrene en anvender når en rekonstruerer i praksis. Gjennom dette aktiviserer vi både et kognitivt, kroppslig, sanselig og sensitivt register. Innlevelse, men også det å emosjonelt oppleve og å oppfatte hvordan en annen eller noe annet har det. På samme måte som når vi empatisk setter oss fordomsfritt inn i ett annet menneske, handler innlevelse om en sensitiv fintfølelse der vi oppmerksomt lar oss styre av det materielle. Når det gjelder empati vil kanskje en psykolog si at vi fordomsfritt lytter til en annens følelsesliv, men ikke som om det var ens eget. På den ene siden lar vi oss dermed styre av våre erfaringer, men på den andre siden skal vi distansere oss fra erfaringene. Være fordomsfrie. Dette er en vanskelig øvelse fordi det krever en veksling mellom nærhet og tilstedeværelse, oppmerksomhet og innlevelse samtidig som vi bør skifte perspektiv; ta et steg tilbake og sette det vi observerer inn i en sammenheng med kontekst og helhet. I en håndverksmessig sammenheng handler rekonstruksjon om evnen til innlevelse. Det å leve seg inn i et håndverk.

Mitt utgangspunkt er at innlevelse og rekonstruksjon henger nøye sammen og alltid benyttes i en eller annen sammenheng i bygningsarkeologiske eller bygningshistoriske undersøkelser, oftest gjennom metodologier som traceology eller praksisledet forskning. Mitt utgangspunkt er også at innlevelse og rekonstruksjon utfyller og beriker hverandre. Innlevelse og rekonstruksjon knyttet til bygningsarkeologisk og historisk forskning involverer muligheten til å oppnå et fysisk resultat i det praktiske og fysiske arbeidet med rekonstruksjonen som i direkte forstand bygger på en kroppslig forståelsespraksis i samhandling med materiell virkelighet. Jeg skal komme nærmere tilbake til flere sentrale verktøy i håndverkerens redskapskasse under avsnittet ”rekonstruksjon i lys av håndverkerens redskapskasse”

Rekonstruksjon i lys av fortid, nåtid, ting og mennesker

Et vesentlig poeng for meg er at fortiden og fortidig materiell kultur ikke kan forstås som noe som ligger der ute og venter på å bli oppdaget av oss, eller noe som bare konstrueres av mennesker her og nå. Dette hviler på ett fenomenologisk- hermeneutisk ståsted som inkluderer både betydningen av innlevelse og gjenkjennelse når noe rekonstrueres, men dette åpner også opp for viktigheten av å fordomsfritt leve seg inn i en fremmed eller ukjent kontekst. Som hos arkeologen Terje Brattli er ett av utgangspunktene for meg i denne artikkelen at fortid og nåtid i moderne forstand ofte oppfattes som absolutt atskilt fra hverandre. «Fortiden blir ikke forstått som delaktig i nåtiden, men forbigått og forlatt» (Brattli, 2006:15). Dette får betydelige konsekven-

ser for hvordan vi lever oss inn i og rekonstruerer fortiden. (Lowenthal, 2014)¹

Ut fra Brattli og Lowenthal kan vi forholde oss til fortiden, nåtid og tolkning av denne på ulike måter, Vi kan betrakte fortiden som 1) noe fremmed, noe som ligger der ute uavhengig av nåtiden og venter på å bli oppdaget, dekonstruert og rekonstruert av oss 2) fortid som en konstruksjon i nåtiden, som ikke har noe med fortiden «den gang da» å gjøre – og 3) fortida som tilstedeværende og delaktig fortid i nåtiden, gjennom tingene og menneskenes innlærte habitus. Denne siste synsmåten betrakter all kunnskapsutfoldelse, og handling i nåtiden som en integrert del av fortiden. Men samtidig som tidshorisontene henger sammen er det et brudd ved at de fysiske menneskene som en gang levde, kunnskapen og tradisjonene, ikke lengre er direkte tilstede.

Ifølge Latour reflekterer de to første synspunktene en tidsoppfatning som ofte benevnes som «historismens sykdom» (Latour, 1993; Brattli 2006:16)² Fortiden betraktes som oppstykket og delt fra vår egen moderne tid. Tiden deles opp i kronologier og markeres som punkter på en linje, eller som markører for sentrale endringsprosesser og revolusjoner. Anskuelsesmåten deler tiden opp i noe før og nå. En forståelse som betrakter tiden og det eksistensielle, det som er som noe som forlater oss. Denne forståelsen av fortida er av flere blitt årsakforklart som et resultat av en moderne fremskrittstro, og den vestlige verdens selvforståelse og oppfatningen av tid (Latour, 1993; Brattli 2006:16). Akkurat slik vi forstår oss selv som mennesker og samfunn i forhold til tingene, dyrene og naturen; på den måten blir vi adskilt fra hverandre.

I Latours analyser av den «moderne verden» (Latour, 1993) er det et hovedpoeng at de moderne³ forstår seg selv som vesentlig forskjellig fra sine fysiske omgivelser som omgir dem (tingene, dyrene, naturen) eller fra andre fortidige kulturer (forfedrene forstått som de «ikke moderne»). Bakgrunnen for denne forståelsen er fremveksten av den moderne vitenskapen gjennom dens måte å definere og dele inn tiden og verden på. Utgangspunktet for oppsplittingen innebærer troen på et absolutt skille mellom tid, natur og samfunn (Brattli, 2006: 16). Men Latours hovedpoeng er at de moderne i bunn og grunn alltid har gjort det samme som alle de andre; de ikke moderne. Til tross for behovet for å dele opp og betrakte fenomener ved å skille mellom dem, «blander vi i vårt daglige liv formene», akkurat som de «ikke moderne» gjorde det. Inndelingen av før og nå eller natur og samfunn, gjennom naturvitenskap og humanistisk forskning er ikke reell ifølge Latour. Vi blander hele tiden (Latour, 1993). Dette innebærer at vi sitter igjen med en fortid som plasseres utenfor nåtida, på samme måte som mange naturvitenskapelige forskere forholder seg til naturen - eller andre vitenskaper som ingeniørfaget, eller arkitektfaget plasserer seg utenfor hånd-

verket. På den måten organiseres tiden eller kunnskapen i punkter etter hverandre (Brattli, 2006: 23-24) eller i linjer. Tiden er irreversibel, og fortiden blir først fortid når den ikke er en del av nåtiden.

Men fortidig materiell kultur er også nåtidig, kulturminnene finnes, de er her og nå med spor etter en kontinuerlig pågående regelbundet og variert praksis fra ulike tider og tradisjoner. Selvsagt har de fysiske restene etter menneskelig aktivitet sitt opphav i noe som har vært; en fortid. Ja, den framtrer som noe som ligger utenfor oss; noe fjernt og fremmed. Men samtidig er det noe ved den som vi kjenner igjen. Noe vi kan leve oss inn i. Noe vi daglig dekonstruerer og rekonstruerer. Den totale meningen til det fenomenet som undersøkes sees i lys av meningen til fenomenets ulike deler. Samtidig er betydningen til delene, inkludert poenget med å identifisere delene slik vi gjør, bestemt av den helhetlige meningen. Vi kan bare forstå et fenomens totale mening dersom vi tilegner oss meningsinnholdet til de enkelte delene. Vi kan bare oppnå denne forståelsen gjennom en forståelse av helheten. Forutforståelsen, våre erfaringer, det som gjør oss i stand til å kunne leve oss inn i og gjenkjenne noe er derfor avgjørende for at vi i det hele tatt kan forstå noe. Forutforståelsen er basert på vår livserfaring og gjør at vi gjenkjenner og forstår, en såkalt horisontsammensmelting.

I forholdet mellom fortid og nåtid får denne horisontsammensmeltingen konsekvenser. Innlevelse og gjenkjennelsen innebærer i prinsippet at det ikke eksisterer vanntette skott mellom fortidige og nåtidige forståelsesformer. Det er m.a.o. mulig å forstå fortiden ut fra sammensmeltingen, noe som betyr at fortid og nåtid kontinuerlig smelter sammen, men samtidig er dynamisk og i endring. Vi forstår imidlertid ikke fortiden på fortidens egne premisser, men ut fra nåtidens premisser.

Slik sett springer fortiden ut av og eksisterer gjennom vår nåtidige plassering i virkeligheten. Dette er også kjernen i Gadamer's hermeneutikk; et møte mellom det vi er fortrolige med – og det vi er fremmede for. Men snarere enn å fortolke en fjern fortid som smelter sammen med nåtid, fortolker vi mellom nåtid og fortid i en nåtid som springer ut av og oppstår gjennom sosial praksis i nåtid.

Når vi rekonstruerer noe ved hjelp av praksis-ledet forskning aktiviserer vi ulike verktøy. Innen bygningshistoriske og bygningsarkeologiske undersøkelser der håndverket eller bygningskroppen rekonstrueres kan vi eksempelvis veksle perspektiv ved at vi retter søkelyset mot å undersøke egenskaper i materialer, verktøyspor eller sammenføyninger, men også ved å fokusere på den praktiske kompetansen i prosessen med å rekonstruere håndverkerens kunnskapsutøvelse i handlingsprosesser der det materielle formgis. Mye av forutsetningen for undersøkelsen bygger på en innlevelse der den som rekonstruerer gjenkjenner sider ved det materielle, men samtidig hand-

ler om å rekonstruere ved hjelp av en fordomsfri åpenhet noe som rent metodologisk bygger på ett fenomenologisk- hermeneutisk utgangspunkt (Vennatrø & Høgseth, 2021), som jeg kommer nærmere tilbake til under de senere avsnittene ”Rekonstruksjon i lys av Heideggers verktøy” og ”Rekonstruksjon i lys av håndverkerens redskapskasse”.

For den som forsker på håndverket er kildematerialet ikke bare noe som er «dødt» eller «taust». Overflatespor etter bearbeiding, prosedyrer og verktøybruk, uferdige detaljer eller skarpsindige sammenføyninger forteller faktiske historier som gir tolkningsmuligheter. Det fysiske kildematerialet deltar i en dialog (intra-aksjon) med forskeren, informerer og påvirker hvordan praktisk og material-relatert kompetanse har vært- og er virksom.

Heidegger er av blant andre Latour framstilt som en filosof med et «fortidsromantisk» blikk (Latour, 1993). I følge Latour har Heidegger et syn på fortidig praksis der nærheten mellom mennesker og tingene idealiseres. Særlig går dette på hvordan Heidegger fremmedgjør tingene gjennom maskinenes inntog og at det med maskinene ble etablert en avstand mellom dem. På den måten mistet det «moderne mennesket» gradvis evnen til å leve sammen med, forstå eller respektere tingene. Når en leser Heidegger kan en fort få en fornemmelse av at nærheten mellom tingene, tiden og menneskene ikke lengre finnes – at det er et tilsynelatende brudd mellom fortid og nåtid – og menneskene og tingene (Latour, 1993).

Sosialantropologen Tim Ingold har også undersøkt og diskutert møtet mellom det dynamiske mennesket, tingene og landskapet (Ingold, 2000:201-208). Han viser til hvordan dette samspillet av menneskelig praksis og tilhold kan foregå i et større temporalt landskap. Ingold demonstrerer dette gjennom Pieter Bruegels maleri «The Harvesters» (1565).⁴ Bildet viser ulike arbeidere i aktivitet i et jordbrukslandskap med en by og en kirke i bakgrunnen. Ingold bruker bildet til å illustrere rytmen, bevegelsene, tidsmessigheten og det tilholdsmessige gjennom menneskelig praksis i et landskap: dette vises gjennom hvordan jordarbeiderens utfoldelse og ferdigheter - og landskapet speiler hverandre, i en sesongmessig, rytmisk, metodisk arbeidende, tidsmessighet. Dette er hva Ingold kaller the temporality of the landscape (Ingold, 2000:189ff).

Ingold tilkjenner et syn som i store trekk er i overensstemmelse med Heidegger. Men samtidig avviker Ingold på noen konkrete områder. Når Ingold eksempelvis undersøker graden av relasjonell tilknytning mellom utøveren, utøverens verktøy og de maskiner som utøveren arbeider sammen med, er den fundamentale nærheten mellom mennesket og tingene, ferdighetsnivået, forståelsen og tilknytningen frem-

deles til stede både for håndverkeren, industriarbeideren, maskin-operatøren eller lokføreren (Ingold, 2000:294-311, 323-338). Ifølge Latour og Ingold har ikke kunnskaputøvelse, i fortiden og nåtiden (i sin hovedform), blitt endret (på et overordnet nivå), selv om praksisen er endret.

Samtidig som Heidegger på mange måter idealiserer fortidsmenneskets nærhet til tingene, må dette synet nyanseres: For Heidegger var fortiden det nærværende nået som var før, fremtiden var nå – og det som skal komme. Mye av det som gir virkeligheten mening, er ikke nærværende i det hele tatt. Mye av det som står på spill i dag er noe som vil skje i morgen eller neste år (Latour, 1993: 43). Heideggers syn er av den grunn ikke ulikt Ingolds eller Latours utgangspunkt. Han splitter ikke opp mellom menneskene, tiden og tingene slik Latour beskylder han for å gjøre.

Filosofen Nicolaisen fremhever Heideggers syn og det eksistensielle møtet mellom mennesket og tingene på følgende måte: «...vi forstår alt ut fra vår omgang med tingene i verden.» (Nicolaisen, 2003: 41) Ifølge Nicolaisen er ikke mennesket passivt plassert på et allerede meningsfullt sted, men er aktivt i dialog og bevegelse med tingene som åpner det meningsfulle stedet som er verden (Ibid: 44-45). Mennesket er selve det stedet virkeligheten fremtrer som meningsfull. Mennesket kan derfor ikke oppfattes som et subjekt som forholder seg til objektene som noe totalt fremmed og forskjellig, men er i sin væremåte allerede hos tingene i verden (Ibid: 126). Det samme gjelder forholdet mellom menneskene og tiden. Den er en pågående praksis i verden og fortiden er bare tilgjengelig ved en aktiv gjentakelse av den i nåtiden. Forståelsen for nåtid, den situasjon vi befinner oss i, er bare tilgjengelig gjennom en aktiv og kritisk gjentakelse av fortiden (Ibid: 210).

Arkeologens, bygningshistorikerens og antikvarens innlevelse i gjenstandene og kunnskapen bak utformingen av dem, valgene vi tar, strategiene og kunnskapssynet vi har som forskere preges av verktøyene vi har i redskapskassen vår, tiden vi lever i og den ikke-materielle kulturen som omgir oss. Gjennom vår teoretiske og materielle forståelse gjør vi en tilnærming til fortiden som smeltes sammen med vår fagtradisjon, ved de respektive profesjonene. Praksisen kan skje gjennom feltmetodikk, teoridannelse og empiriske analyser av objekter, utdanningsløp og yrkesutøvelse med andre innenfor eller utenfor eget fagområde. En praksis som kjennetegnes både av et nært, men også distansert forhold til objektene. Ikke så ulikt fra disse fagtradisjonenes forskningspraksis vil håndverksforskeren gjennom sin praksis-ledete forskning arbeide vekselvis nært og distansert i sin praksis. Det skjer gjennom en aktiv innlevelse i det materielle gjennom den fysiske rekonstruksjonsprosessen og ved at håndverksforskeren deretter distanserer seg, skifter perspektiv og analyserer den fysiske

konteksten åpent og fordomsfritt i formgivingsprosessen.

I vårt arbeid med å leve oss inn i, dekonstruere og rekonstruere bygninger og bygningslevninger eller sporene etter fortidig håndverkskunnskap gjør vi aktiv bruk av handlingsbåren tradisjonskunnskap og bygningshistorikerens kunnskap. Det gjør vi ved at vi beveger oss mellom skriftlige og naturvitenskaplige kilder, en levende håndverkskunnskap knyttet til tradisjon, og et fysisk kildemateriale som vi er i aktiv dialog med (Latour, 1993, 1999).

Tingene er langt fra døde eller stumme, de speiler menneskelig intensjonell handling (Latour, 2005: 76). Slik ordene, setningene og teksten i en bok gir mening, assosiasjoner og tolkningsrom ved at vi lever oss inn i og forstår sammenhengene, gir de enkelte bygningsdetaljer, enkeltdelene i konstruksjonen og verktøyene sammen med menneskelig praksis gjennom handlingene som rekonstrueres mening.

Håndverksforskeren og tingene er til stede her og nå. De møtes til dialog og kunnskapsutveksling som fører til resultater ved at de gjensidig påvirker hverandre. De er alle sosialt agerende agenter. For det er i møte med bygningen, konstruksjonen og bygningsrestene arkeologen, antikvaren og håndverkeren får mulighet til å leve seg inn i, dekonstruere og rekonstruere et håndverk. Og på et symmetrisk vis: i møte med håndverksforskeren kan tingen få et nytt liv som historisk objekt eller et nytt og restaurert liv. Håndverksforskeren og bygningen forenes med andre ord i en symmetrisk betinget situasjon, der de speiler og påvirker hverandre (Ingold, 2007: 2-3).⁵

Det er på denne måten vi undersøker håndverk. Som håndverkere med en forankring i forskerens praksis undersøker og analyserer vi konstruksjoner, bygninger og bygningslevninger fra fortiden. Det skjer gjennom at vi aktivt forholder oss til kunnskap i nåtiden. Men samtidig går vi i dialog med et fysisk materiale som speiler en fortidig aktivitet. Den utgjør en aktiv del av vår særegenhet (habitus) og eksisterer i de menneskeskapte og formgitte tingene blant oss. Slik sett blir håndverkskunnskap bestemt av noe fraværende, nemlig fortiden, det som var, og fremtiden, det som ennå ikke er. Fortid er m.a.o. både fraværende og til stede gjennom våre mentale forestillinger, begreper og språk, vår praksis, kroppslige gester og handlinger; kort sagt vår habitus. Men dette bildet er ikke helt ensartet, det vil alltid være sider av fortidig praksis som er vanskelig å gjenkjenne. Likevel er fortid og nåtid ikke atskilte størrelser, men to sider av samme sak. Latour beskriver tiden i form av en spiral og ikke som en rett linje. Han eksemplifiserer også tiden, i lys av Serres; som diagonalene i et sammenbrettet lommestørkle (Latour, 1996: 89-92; Authier & Serres, 1995).

Et sentralt poeng i vår sammenheng vil være et søkelys på det symmetriske møtet mellom bygningen (tingen) og håndverket. For håndverksforskeren vil det å oppmerksomt leve seg inn i materialiteten være en forutsetning som setter han eller

hun i stand til å gjenkjenne, dekonstruere og rekonstruere. For å få tingen i «tale», må det finnes en dialog. Uten symmetri i møte med tingen, oppstår fort et «menneskelig diktatur» (Harman, 2002:167) der innholdet av vår faglige diskurs fullstendig overskygger den mangesidige møtesituasjonen og innholdet av den fysiske virkeligheten som omgir oss.

Rekonstruksjon i lys av Heideggers verktøy

Noen av utfordringene med dagens vitenskapelige praksis, er den kartesianske forestillingen at vårt forhold til verden er oversatt og organisert som noe kognitivt, gjennom vitenskapen, tanken og sinnet. Et slik utgangspunkt kan synes problematisk når vi gjennom innlevelse og rekonstruksjon skal undersøke og gå i dybden av håndverket.

Heidegger postulerer at det å være i verden i menneskelig forstand innebærer innlevelse, nærvær og engasjement (Heidegger, 2007/1927, 68–72, 110–111) i en virkelighet der mennesker og ting samspiller, sammenveves og speiler hverandre. Dette forutsetter en sensitivitet, omsorg og innlevelse i det som ligger utenfor en selv. Heidegger sier imidlertid noe mer vesentlig når han framhever at vi og verden sameksisterer: Vi inngår på lik linje i en større eksisterende helhet. Merleau-Ponty på sin side uttaler at den primære koplingen mellom menneske og virkelighet er gjennom mennesket som levende kropp (Merleau-Ponty, 2003/1945, 138–139). Heideggers postulering av sameksistens er vesentlig fordi den gir glimt av vår egen antroposentrisme. Gjennom vår daglige praksis og omgang med ting er vi i en tilstand av bevisst og ubevisst anerkjennelse av verden (Dreyfus, 1991, 60–61).

Hva betyr dette? For det første forholder mennesket seg til miljø, materialitet, klima, natur, ting ved å bruke dem eller oppnå noe. Betrakter vi det funksjonelle ved kniven, kan den brukes til å skjære eller spise, skoen til å gå, sykkelen for å sykle, øksa kan kappe, klyve, dele eller bearbeide en tømmerstokk. Heidegger omtaler dette som "Zeug" (Heidegger, 2007/1927, 91–101) som kan oversettes til verktøy. Men verktøy må i denne forståelsen betraktes som noe mer enn materialitet. Verktøyet blir en del av virkeligheten i sammenheng med mange ulike aspekter. Øksa fordrer at den som skal lage eller bruke ei øks, har en formforståelse, en praktisk følelse, forståelse og ferdighet i forhold til materialer. Formforståelsen bygger på prosedyrer og handlingsmønstre som hviler på tradisjon og praksis. Alt dette bygger på innlevelse og gjenkjenning, eksempelvis kunnskapen i å hente ut materialer fra skogen eller hvilke verktøy en trenger, og hvordan verktøyene skal stilles og holdes ved like.

For å bruke ei øks behøver man ferdighet, forståelse og følelse i mestring av det som inngår i praksisen. Man er avhengig av en kroppsliggjort, praktisk handlingsbåret kunnskap (Godal, 1996, 1999, 2006a-b, 2007) som hviler på innlevelse, sensitivitet og det å beherske sin egen kropp gjennom bevegelse, rytme, takt og flyt. Kroppsbruken fordrer haptiske sanseinntrykk og berøringssanser som fingerfølelse, men også øyemål, bruk av hørsel og lukt eller en romlig forståelse av virkeligheten eller det fysiske rommet vi har rundt oss. Verktøyene i håndverkerens redskapskasse er avhengige av et møte med virkeligheten. Ingen av verktøyene som aktiviseres og tas i bruk framstår som isolert, men er tett vevd inn i og innpasset i hverandre. De står i et gjensidig avhengighetsforhold til hverandre og speiler hverandre i en menneskelig livsverden der de utvikles og blir tatt i bruk. Verktøy henger alltid sammen med øving og mestring.

Et eksempel. Et viktig poeng for håndverksforskeren Jon B. Godal er å legge handa på treet. For han er dette et spørsmål om taktil tilnærming. Den kan vanskelig oppleves og formidles annet enn ved direkte kontakt med treet. Barken forteller om egenskaper i veden. Den visuelle kontrollen går blant annet på retning, lengde og dimensjon av rot. Motorsagen blir styrt slik at den sager i ved og ikke i jord eller stein. Her spiller erfaringer inn; vi kjenner på sagen at den tar som den skal. Når det nærmer seg, vil treet svaie. Det samme prinsippet gjelder for håndsag eller øks. Vi har bare ført kunnskapen videre inn i motorsagaldere. Når vi sager, er det vigg og tannformen som er de sentrale delene for å gjøre sagen kvass. Å file tannformen riktig krever mye øving. Tanna skal ha rett form, og mellomrommet mellom tennene skal være «rett». Legget på fila er avgjørende. Det blir spørsmål om å opparbeide muskelminne og trene opp erfaring. Hvor rå eller tørr veden er, avgjør detaljer i dette arbeidet. Treet forteller Jon hvordan tannformen må justeres i forhold til hvor rå, tørr eller fet veden er. Motorsagen forteller når treet begynner å svaie.

Verktøyene aktiviseres gjennom vår daglige praksis og omgang med tingene (Høgseth, 2007, 159–219). Heidegger bruker begrepet *Zuhanden* for å forklare dette samspillet, og på denne måten knytter Heidegger tingene og oss sammen i en referansekjede der det ikke er snakk om ett verktøy isolert fra andre, men et verktøy som alltid må ses i sammenheng med praksiser og andre ting. Slik veves vi tett sammen gjennom praksis i den fysiske konteksten vi befinner oss i; tingene og omgivelsene (Dreyfus, 1991, 103). Sykling forener oss med sykkelen; syklisten og sykkelen fungerer som en enhet. Sykkelens funksjon, kroppslige bevegelser av hender og føtter, følelsen av berøring, syn og hørsel. Alt dette fungerer sammen i en relasjonell helhet uten å være gjenstand for individualisert eller tematisk bevissthet. Sykkelen kommu-

Bild 1, Kroppslig læring og møtet med en «kroppslighet» som finner sted utenfor din egen kropp i møtet med omverdenen. Foto: Harald B. Høgseth 2006.

niserer med og styrer syklistens bevegelser. Sykkelen blir en forlengelse av kroppen, og gjennom sykkelen er vi koplet til veier, skilt, andre sykler, biler, fotgjengere, hus, landskaper, andre syklistere og så videre. Praktisk erfaring og utvikling av en effektiv og god motorikk, eller teknikk, kommer naturlig med kroppslig trening og bruk av sykkelen over tid. Gjennom praksis smelter syklistens kroppslige ferdigheter sammen med sykkelen og blir til erfaring og forståelse som stadig kan gjentas. Sykkelen og vår praktiske omverden utgjør en helt nødvendig del av dette.

Heidegger knytter også verktøy til deres praktiske funksjon og deres evne til å endre eller formgi noe (Heidegger, 2007/1927, 97). Hammeren er koplet til en praksis og til nivåene i en produksjonsprosess. Spikeren er forbundet med planken, planken med gulvet, gulvet med huset, huset med landsbyen og så videre. I vårt daglige liv samhandler vi hele tiden med tingene; vi lever med dem, vi lager, gjør og praktiserer tett sammenvevd med dem. Mennesker og tingenes sameksistens vil alltid være en referanseramme for oss (Heidegger, 2007/1927, 85; Høgseth, 2003, 2007). Annemarie Mol gir her en interessant presisering når hun påpeker at det dreier seg om hvordan både praktikerer selv, og rammeverket av materialitet og kunnskap, «gjøres» i en

sosial-materiell praksis (Mol, 2002, 6). Samspillet får materielt spillerom og blir et rammeverk gjennom praksis. Vår praksis har mange deltagere; både tinglige og menneskelige.

Dette antyder, som George Harman påpeker, at Heideggers begrep *Zuhanden* ikke bare må forstås som håndens grep om verktøyet, men mer grunnleggende og eksistensielt handler om å være praktiserende i verden (Harman 2002, 21). Tømreren vil ikke nødvendigvis se øksa når hun arbeider rytmisk i en prosess, men vil være praktisk og ferdighetsmessig tett involvert med den og tømmeret. Dette er en ervervet egenskap og tilstand som bygger på kroppslighet, gjentagende praksis, erfaring og innlevelse. Dynamikken i arbeidsgangen, blant annet i form av utøverens åpenhet, innlevelse, rytme, oppmerksomhet, timing, kroppslige gester og faktorer, er ufravikelig knyttet til kunnskapsutfoldelsen. Men også den andre veien: Tingene og omverdenen styrer den kroppslige tilstedeværelsen og arbeidsgangen. Erfaringskunnskapen og forståelsen mellom utøvere bygger på en taus kunnskapsdimensjon som bygges opp gjennom samhandlingen. Motoriske ferdigheter som balanse, bevegelighetsmønster, dynamikk eller rytme bygger på samhandlingen og dialogen (intra-aksjon) med noe utenfor en selv; tingene, det fysiske rommet, temperatur og klima; omverdenen.

Når håndverksforskeren arbeider med å rekonstruere noe rommer dette mange ulike former for handlinger; både praksisen å utøve eller gjøre håndverksforsøk, dokumentere handlingene gjennom å fotografere, ta video, skisse eller skrive – eller det å forske. I alle disse prosessene vil det være viktig å finne en rytme og flyt i arbeidsgangen. Rytmen gjør det enklere å samle tankene; følge visse prosedyrer eller handlingsmønstre når vi rekonstruerer, følelsen av at kroppen, tankene og det materielle er i intra-aksjon med hverandre. Følelsen, ferdigheten og forståelsen for kroppsbruk i forhold til hvordan kropp og verktøy fungerer i en konkret handling, handler om sensitiviteten, bevisstheten og omsorgen i hvor mye kraft som skal til, hvor mye motstand som møter deg, graden av presisjon og sammenhengen mellom kropp, ting og kontekst. Hvert eneste øyeblikk verktøyet anvendes av utøveren, påvirker verktøyet situasjonene som oppstår; samspillet som oppstår, påvirker i sin tur virkeligheten. Hvor langt ned i øksa går tømrerens innsikt i møte med denne virkeligheten? (Høgseth, 2007, 2012, 2013).

Om vi snur vår omtanke over i et perspektiv utenfor det vi holder i et menneskelig grep: Hvor slutter den menneskelige praktikerens innlevelse, og når skal vi snarere utvise saktmodighet (omsorg og varsomhet) overfor det som møter oss? Slik innlevelse eller empati er vårt omtenkssomme grep om tingen i vår praksis, er saktmodighet et avventende ikke-grep i vår deltagelse. Snarere enn vårt omtenkssomme grep ber Hei-

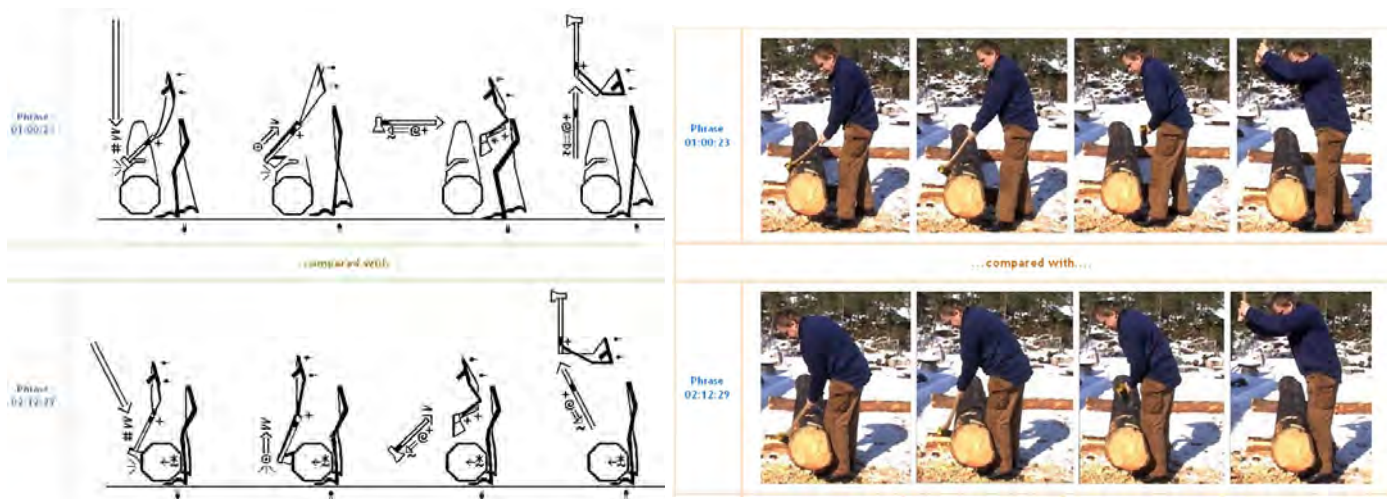

Bild 2. Håndverkerens rytme- og bevegelsesmønster undersøkes i prosessen med å rekonstruere endekapping (skåring) av tømmer fra 1000-tallet. Illustrasjonen til venstre og bildet til høyre illustrerer forholdet mellom håndverkerens (Roald Renmælmo) kropp, verktøy og materiale styrer prosess og flyt i arbeidsgangen. Under rekonstruksjonsarbeidet veksles det mellom undersøkelser av det originale kildematerialet fra 1000-tallet (byggningsrester med verktøyspor) og prosessen med å rekonstruere handlingene og kunnskapsutøvingen bak det fysiske kildematerialet. Figur og foto: Harald B. Høgseth (2007, 333).

degger oss være der for det som kan åpne seg i møte med oss, med det som kanskje bare er et raskt blikk til side for hva vi gjør (Vennatrø & Høgseth, 2021 a-b).

I praktiske situasjoner til daglig er mange av verktøyene i redskapskassen relatert til den enkelte situasjonen. Når vi reparerer et garn, er ikke bare de tilhørende delene av garnet involvert (garn, tråd, nål, fløter, synker, tau), men også båten, båtdekket, vinsjer, sjøen, fiskemed, markører, marint liv og så videre. Tar vi fiskerens praksis og hennes relasjon til sine verktøy, ting og omgivelser i betraktning, er det lett å forstå at praksis ikke kan forenkles til en isolert forståelse av enkelte forhold, men snarere er «et kyndig blikk» for hvordan alt dette er koplet sammen som verktøy i redskapskassen. Evnen til oppmerksom, omsorgsfull tilstedeværelse, gjennom sensitivitet, følsomhet og empati i forhold til hvordan ting er i forhold til hverandre, er avgjørende. Redskapskassen handler med andre ord om hvordan vi som mennesker handler og orienterer oss i vår praktiske hverdag i sameksistens og samarbeid med tingene og omverdenen (Heidegger, 1982, 163). Men ifølge Heidegger fordrer møtet

med tingene at vi samtidig har en praktisk åpenhet til verden. Ting er ikke bare formålstjenlige verktøy i menneskers hender. Tingene bringer føringer og begrensninger til dette samspillet (Olsen, 2010, 81; 2015).

Hubert Dreyfus formulerer utøvingen av omtanke og omsorg innen ulike profesjonskunnskaper som en «taus kunnskap», eller noe implisitt, i det å jobbe tett sammenvevd med ting (Dreyfus, 1991, 66–67). Redskapskassen rommer den sammenvevde virkningen av verktøyene som er involvert i en praksissituasjon – og hvordan effekten av verktøyene (både enkeltvis og i sammenheng med hverandre) hjelper oss å gjøre, vedlikeholde eller fullføre noe i vår væren med det værende. Kroppslig læring er en verktøykasse, et klasserom, en kroppslighet, med en menneskelig mestrende innside, men, like viktig, med en mer-enn-menneskelig utside (Vennatrø & Høgseth 2021 a-b).

Derfor er det nødvendigvis en forskjell i måten en bonde fra middelalderen tømret sitt hus på, en snekker på 1800-tallet snekret listverk og vinduskarmer – eller hvordan en håndverksforsker undersøker og ser etter håndverksprosesser i eldre bygninger. På tilsvarende måte vil en håndverker, arkeolog, bygningshistoriker, arkitekt eller kunsthistoriker sin måte å leve seg inn i og rekonstruere noe være noe forskjellig og være avhengig av aktørens rolle og bakgrunn. Som praktikere lever vi oss inn i forskjellige virkeligheter ut fra vår evne til å gjenkjenne noe som kan skape ulike forutsetninger for innlevelse og rekonstruksjon. Graden av innlevelse og tilstedeværelse henger sammen med undersøkerens habitus. Huset speiler håndverkeren og motsatt, men huset speiler selvsagt også andre praksiser. Kjernen i Gadamers hermeneutikk er i denne sammenhengen møtet mellom noe vi er fortrolige med og fremmede for i fortolkningsprosessen. Ulike utgangspunkt (habitus) kan fort resultere i forskjellig fokus avhengig av hva vi gjenkjenner (stil, sosiale faktorer knyttet til form/ romlighet, håndverk etc.).

Rekonstruksjon i lys av håndverkerens redskapskasse

Jeg skal nå rette søkelyset på rekonstruksjon som metode i lys av håndverkerens redskapskasse (Høgseth, 2007: 40-56). Metoden er utviklet for å undersøke og analysere håndverkerens kunnskapsutfoldelse i sammenheng med a) et konkret fysisk kilde-materiale, verktøy og fysiske omgivelser, b) kroppslighet, sansning, rytme og bevegelsesmønster - og c) kognitive og refleksive prosesser gjennom persepsjon. Jeg har satt opp 11 sentrale egenskaper i redskapskassen (s. 23). Verktøyene danner et viktig kunnskapsgrunnlag når håndverkerens kunnskapsutfoldelse utforskes og rekonstru-

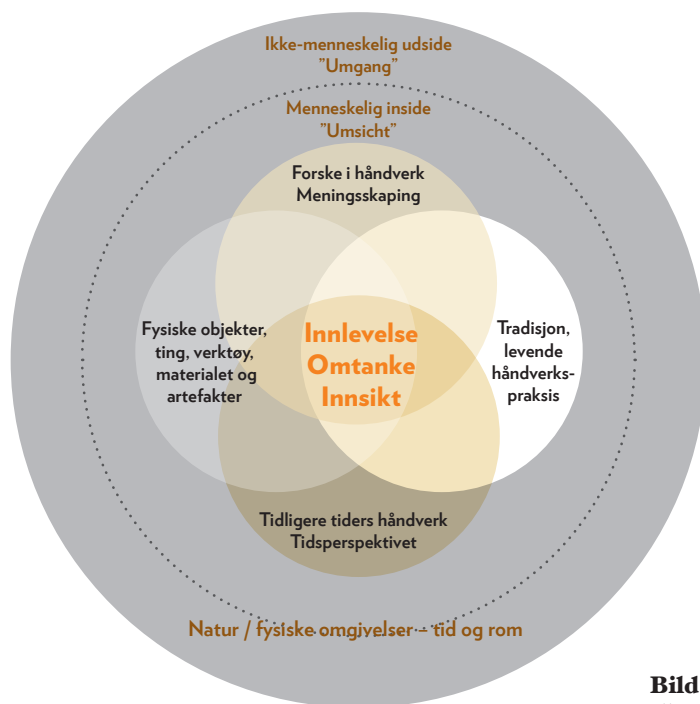

Bild 3. Redskapskassens in- og utside. Illustrert av Harald B. Høgseth 2022.

eres. Redskapskassen er inspirert av Jon Bojer Godals håndverkspedagogikk som omhandler måter vi lærer håndverk (Godal, 1999).

Verktøyene står alltid i forhold til hverandre, og av den som utøver håndverket eller når vi i etterkant forsøker å forstå og forklare hva som skjer – også i forhold til prosessen å reflektere, tenke og skrive det ned. Når vi rekonstruerer, vil verktøyene settes i bevegelse i forhold til utøveren selv og andre aktører som deltar i arbeidet. Redskapskassen er en assemblage som består av ulike verktøy for praksis og læring innspirert av Deleuze og Guattaris kunnskapsfilosofi (1994, 2004, 2015, 2016). Denne måten å utøve og forske på åpner for at kunnskap formgis (skapes) og utforskes fra utøverens «innside» i relasjon til en «utside» i intra-aksjon mellom utøver og det fysiske miljøet som utøveren inngår i. Det handler om utøving og det å undersøke i og gjennom praksis og alt det som virker inn på og vikles inn i utøvingen når noe gjøres og skal læres.

Det tidligere nevnte eksemplet der Godal feller et tre er beskrivende for hva som skjer når han vender oppmerksomheten mot hva «utsiden» og «innsiden» kan lære han i forhold til å rekonstruere teknikker og handlingsprosesser? Hva forteller

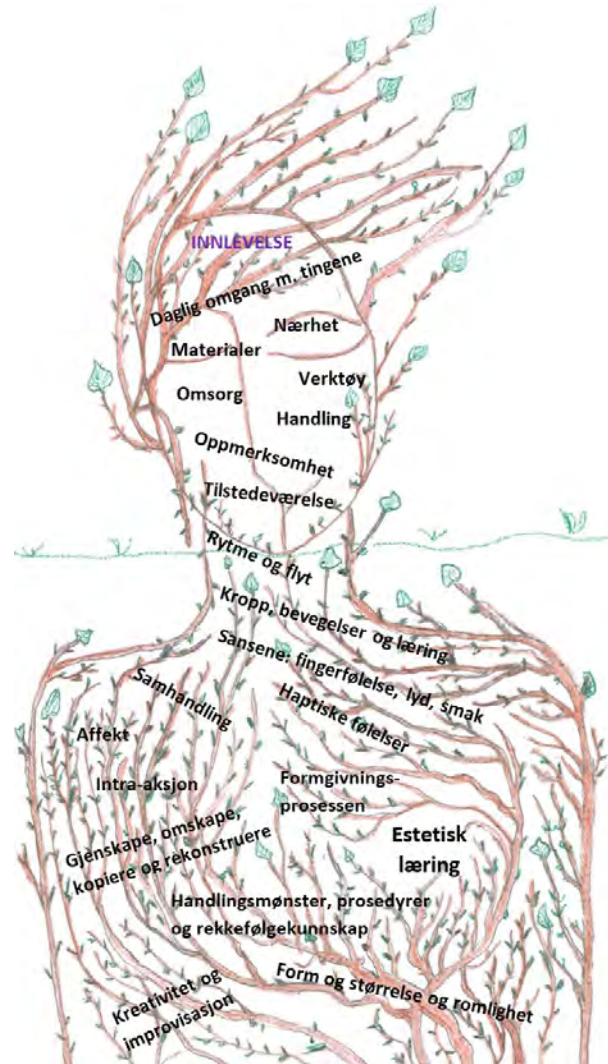

Bild 4. visualiserer 11 sentrale verktøy for undersøkelser og tolkninger av håndverk og kunnskapsutøving. Redskapskassen er en «assemblage» som består av verktøy for praksis og læring. Verktøyene er knyttet til subjektet; det menneskelige (kroppslig/kognitiv kunnskapsutøving og natur (det tinglige, fysiske og materielle). Verktøyene glir tett inn i hverandre og er avhengig av hverandre. Skisse laget av Harald B. Høgseth 2022.

treet når han feller det med en sag? Hvordan veileder og innstruerer saga Jon? Hvordan lever han seg inn i, sanser og intra-agerer med det fysiske materialet? I prosessen er han i relasjon med og samarbeider med (treet), sin egen kropp, de ulike verktøyene som involveres fra redskapskassen og de fysiske omgivelsene (for eksempel landskapet) som omslutter han.

I forlengelse av den praktiske utforskningen i et rekonstruksjonsprosjekt vil

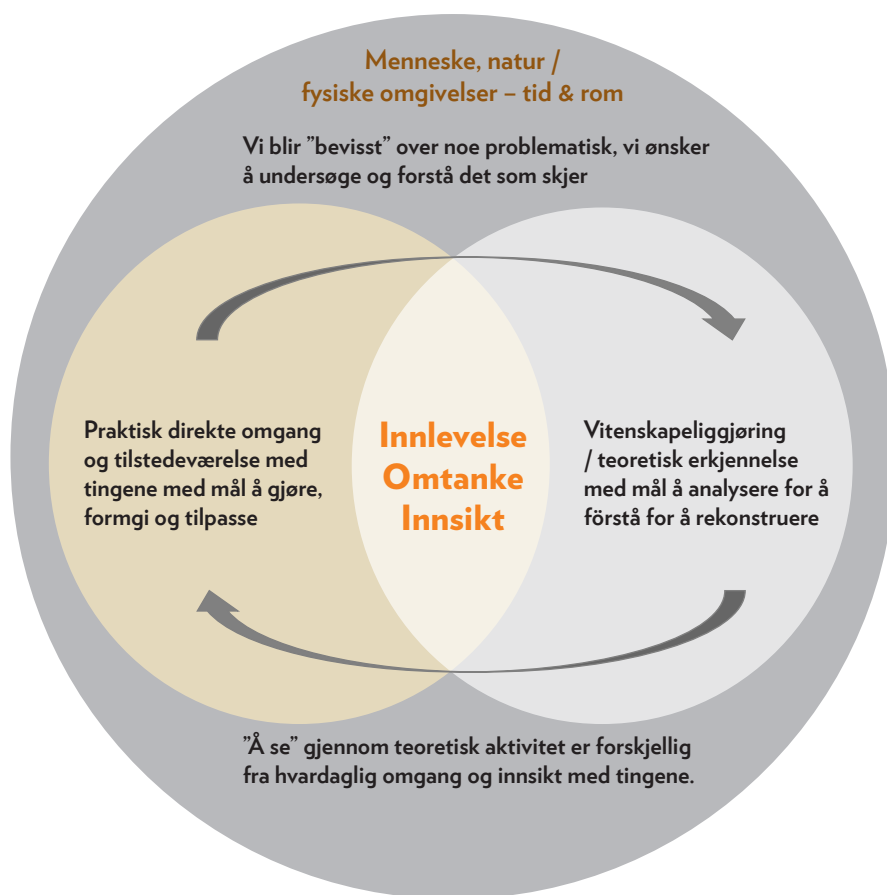

Bild 5. Overgangsmodellen Fra praktisk tilstedeværelse og direkte omgang med tingene med mål å gjøre, formgi og tilpasse til å distansert og vitenskapelig analysere for å forstå det som skjer. Sirkelen til venstre handler om den affektive, sammenvevingen med tiden & tingene). Her handler det om hvordan om å formgi, konstruere, skaffe noe, vedlikeholde, stille, omdanne, skape eller ta noe i bruk. Eksempel: øksen går rytmisk til verks (etter hvert som vi mestrer, ser vi den ikke – den blir en forlengelse av år selv). På et ontologisk nivå handler det om det automatiserte i hvordan vi tilpasser, gjør, samhandler, eller sammenveves med tingene. Overgangen til bevisst kunnskap og teoretisk problematisering skjer når noe blir problematisk og vi har behov for å analysere, reflekterer og bli bevisst det som skjer med mål å forstå (rent kognitivt). I høyre sirkel frigjør vi oss fra tiden & tingene. Bevisstgjøringsprosessen skjer når vi blir oppmerksomme på at noe er gått i stykker (øksen kiler seg). Her skjer det en avstandsmessig betraktning av utvalgte, avgrensede ting tatt ut fra sin sammenheng. Tingene distanseres, de blir til objekter. Ved denne distanseringen og vitenskapeliggjøringen er det lett å miste nærheten til tingen, naturen eller oss selv - vi betrakter tingene på en ny måte på avstand uten nødvendigvis noen omtanke. Å se i teoretisk aktivitet skiller seg noe fra hverdagslig praktisk omgang og innsikt med tingene.

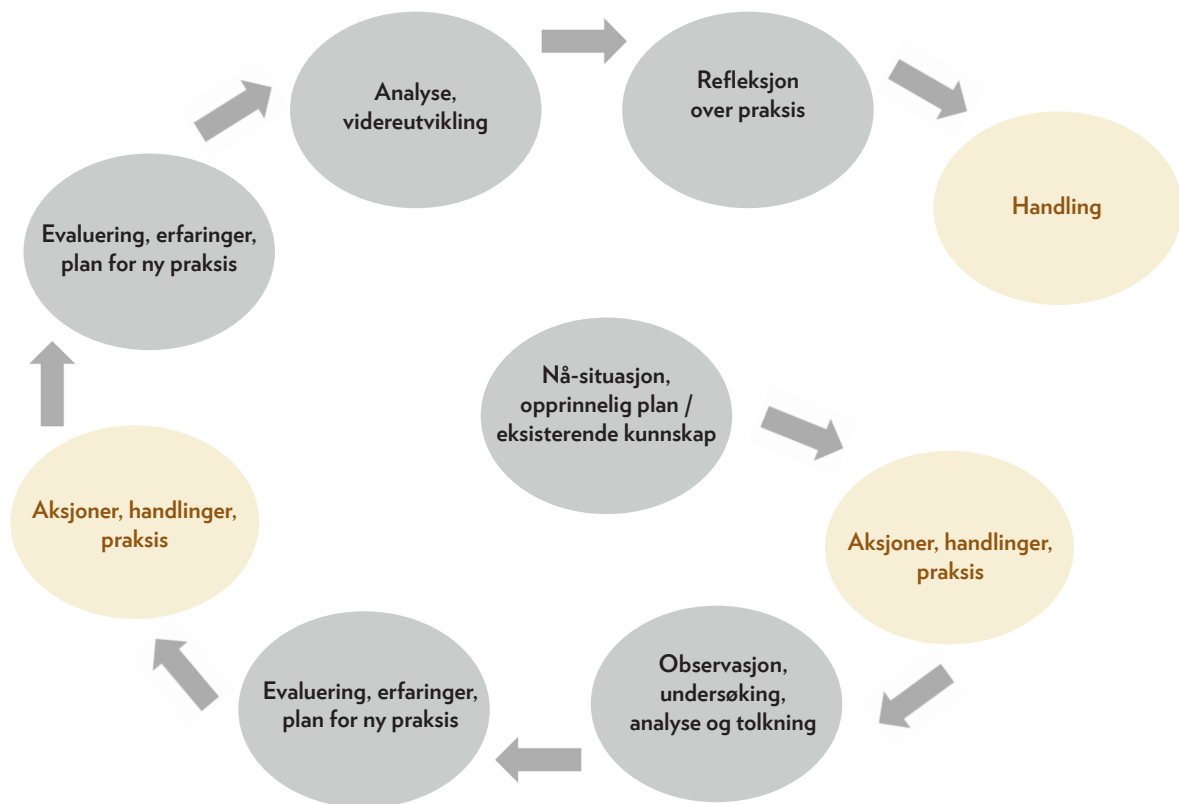

Bild 6. Aksjonsforskning handler om å forstå og forbedre praksis gjennom handling (aksjoner). Den involverer ofte fagpersoner som aktivt deltar i å identifisere problemer, utvikle tiltak og evaluere resultater. Aksjonslæring i sammenheng med overgangsmodellen (figur 5) er en «syklisk» prosess der handling (aksjoner), refleksjoner og analyse over slik praksis går hånd i hånd. Aksjonslæring (Lewin 1948: 206; Kemmis 1983) handler om en omstilling mellom en praktisk tilnærming til å løse problemer og kontinuerlig forbedre praksis og teoretisk erkjennelse med mål å forstå. Aksjonsløyfen (Eikeland 2001) beskriver denne sykliske prosessen nærmere. Det handler bl.a. om å identifisere et problem eller en utfordring i praksis og hvordan vi iverksetter ny praksis, aksjoner og handlinger for å skape, konstruere, omdanne, formgi, ta noe i bruk, stelle, tilpasse og gjøre noe for å løse et problem. Dette kan innebære å endre metoder, justere arbeidsprosesser eller introdusere nye verktøy, materialer og ressurser. I neste steg blir handlinger, prosesser og resultater observert der fokus ligger på hvordan endringene påvirker praksis. Hva fungerte bra? Hva kan forbedres? Dette trinnet er avgjørende for å justere fremtidige handlinger.

betydningen av hvordan de ulike verktøyene i redskapskassen aktiveres stå i fokus: Hvordan kan vi undersøke og beskrive samspillet mellom verktøyene? Hvordan vil de kunne beskrive den kompleksiteten som vi finner i håndverkets uttrykksformer gjennom undersøkelser av de materielle kildene vi tar i bruk eller kunnskapsutøvingen i form av det å rekonstruere handlingene eller prosessene bak dem?

Nedenfor har jeg satt opp 11 verktøy, sentrale egenskaper vi tar i bruk når vi rekonstruerer. Jeg har valgt å kalle verktøyene for håndverkerens redskapskasse. Selv sagt finnes det også andre egenskaper eller verktøy i redskapskassen enn de 11 som er oppført her, men verktøyene jeg tar utgangspunkt i mener jeg bidrar til å sette ord på sentrale sider ved (den tause) kunnskapen i håndverket; dimensjoner som aktiveres, men ofte tas for gitt og ikke løftes fram når vi benytter rekonstruksjon som metodologisk inngang i bygningsarkeologiske eller bygningshistoriske undersøkelser og som bidrar til å sette ord på sentrale sider ved håndverkerens kunnskapsutfoldelse. De bør ikke betraktes isolert da hver og ett av dem kontinuerlig er med på å påvirke hverandre og utøvelsen av prosessene i et håndverk. I praksis fungerer de som integrerte deler, tett vevd inn i hverandre. Verktøyene i håndverkerens redskapskasse kan kombineres og knyttes til både det fysiske, materielle, det kroppslige eller mentale gjennom persepsjon og de kognitive sidene i kunnskapsutøvelsen. Verktøyene som aktiveres er avhengige av hverandre (Høgseth, 2007, 42):

1. Materialforståelse: kunnskap og ferdigheter for råstoff og materialer

Å ha ferdighet, følelse og forståelse om materialenes iboende egenskaper er svært viktig i utøvelsen av et håndverk. Når håndverkeren vurderer hva som skal gjøres, hvilken funksjon et materiale skal ha osv., velges det ut bestemte kvaliteter. En systematisk kontakt basert på nærhet og erfaring må til mellom utøver og materiale for at forståelsen for sammenhengene mellom verktøy og materiale oppdages og utvikles.

2. Verktøyforståelse: kunnskap, ferdigheter og følelsen for verktøy

I håndverket er forbindelsen mellom utøver, materialer og verktøy utgangspunktet for kunnskaputøvelsen. Et materiale skal formes og bli til noe annet. Håndverkere lager og bruker hjelpemiddel for å formgi et materiale til noe. Det fordrer kunnskap om forbindelsen mellom materiale og formgivningsprosesser/ prosedyrer.

Verktøyet skal helst fungere som en naturlig forlengelse av kroppen. Hvor stopper persepsjonen? Hvor ligger randsonen? Tenk på den blinde. Når håndverkeren bruker øksa skal den fungere som en forlengelse av håndverkeren selv. Øksa er direkte

knytt opp til materialet og mennesket som bruker den. Forholdet mellom materialer, verktøy og håndverker på sin side kan karakteriseres som et redskap. Gjennom håndverkerens bevegelighetsmønster i formgivningen av et materiale smelter utøverens kognitive og kroppslige ferdighet sammen med det fysiske og blir gjennom slik erfaring til forståelse.

3. Kroppsbruk: kunnskap, ferdigheter og følelsen for bevegelse

Dynamikken i arbeidsgangen, for eksempel bruk av rytme, kroppslige gester og faktorer, oppmerksomhet, timing osv., er ufravikelig knyttet til håndverkerens kunnskapsutfoldelse. For å utøve et håndverk står kroppen som noe helt grunnleggende og sentralt. Motoriske ferdigheter som bevegelse, dynamikk, rytme, balanse er fundamentale egenskaper håndverkeren er avhengig av for å utøve sitt arbeid.

Håndverkere er avhengig av å finne balanse, fingerfølelse, romfølelse. Dette styres av utøverens sanseapparat: utøveren hører, ser, lukter osv. Sanseopplevelser gjør at håndverkeren handler på bestemte måter. Følelsen for hvordan de enkelte kroppsdelene fungerer i den konkrete handlingen kan beskrives på følgende måte i en handlingssammenheng beskriver bl.a. hvor mye motstand møter jeg? Hvor mye kraft skal til? Presisjonen i bevegelsene, eller følelsen av hvordan kropp og verktøy er i bevegelse og flyt i en handlingssammenheng i rekonstruksjonen av noe.

4. Rytme: kunnskap, ferdigheter og følelsen for rytme og flyt i arbeidsgangen

Når vi framstiller og former ting ved hjelp av kroppen og ved hjelp av verktøy, er det krefter i oss som driver oss framover (Godal, 1999: 38, Birgerstam, 2000). Håndverkere som mestrer en teknikk har rytme, flyt eller som håndverkerne selv kaller det «drag i arbeidet» (Høgseth, 2007). Vi ser det gjerne hos eldre tradisjonsbærere som håndterer en øks. Mange av disse lærte å bruke en øks før maskinene ble dominerende i tilvirkningsprosessen. Snakker vi med en tradisjonsbærer vil han si at «det kjennes i kroppen når fremdrifta ikke er rett» (Godal, 1999).

God flyt, rytme eller drag, skjer altså ikke bare gjennom god teknikk. Flyt og rytme er viktig for mønstret i handlingen, for kroppsstillingen, gjennom håndgrep, fotstilling osv. Det avhenger også av forståelsen av situasjon. Det å ha orden på arbeidsplassen er et eksempel som virker positivt inn for å få god rytme, eller at ting er på plass til rett tid og i riktig rekkefølge. Det handler om prosedyrer eller rekkefølgekunnskap. Det handler om god systematikk, om å se framover og ha hele prosessen

i hodet. Strategisk tilrettelegging, rytme og drag i arbeidet er utslagsgivende for å få gjort et godt arbeid. Å ha en følelse av fremdrift handler også om holdninger og etikken i arbeidet (Tempte, 1982).

5. Prosedyrer: kunnskap, ferdighet og følelsen for handlingsmønster

Når vi utøver et håndverk arbeider vi etter faste mønster og prosedyrer. Bevegelsene, teknikken og vurderingene henger sammen med dette handlingsmønstret. Kunnskapen overføres eller traderes mellom generasjoner ved hjelp av handlinger og prosedyrer.

Kunnskap i handling er både noe personlig, knyttet til utøverens egne erfaringer (Polanyi, 1958; 1959; 1962; 1969; 2000; Ryle, 1984; Molander, 1996; Schön, 2001; Godal, 1996, 1999, 2006a, 2006b, 2014), men er også knyttet opp mot et felles samhandlingsmønster i den kulturkretsen utøveren vokser opp i og er en naturlig del av. Handlingsmønsteret kan være enkle eller komplekse, alt etter hva slags situasjon utøveren er oppe i og hva som utføres i prosessen med å rekonstruere.

Når håndverkere bygger et hus, en båt osv., gjøres det ved hjelp av et sammensatt mønster av nødvendige prosedyrer eller handlingskjeder. Vi kan i prinsippet snakke om handlingsmønster på ulike nivåer i håndverksprosessen; materialer skal velges ut og grovkappes, materialer blir formgitt, formen skapes osv. Leroy-Gourhan (Leroy-Gourhan, 1993), Mauss (Mauss, 1979: 97-122) og Merleau-Ponty (Merleau-Ponty, 1968) har alle skrevet om bruk av kroppsteknikker og kroppsliggjøring der kjedete handlingsrekker utgjør den sentrale «byggesteinen» i kunnskaputøvelsen. Senere har Lemonnier utviklet et teknologibegrep som bygger på Gourhans «kjedete handlingsrekker» (Lemonnier, 1993).

Samtidig som det er en fast kjerne i mye av det håndverksforskeren gjør i prosessen med å rekonstruere, må han eller hun forholde seg til hver enkelt situasjon på en ny måte. Schön har kalt dette «å forholde seg til nye og unike situasjoner». (Schön, 2001) Det er som regel et element av noe kjent, men også noe ukjent i håndverksmønsteret som rekonstrueres. Det kan finnes ulike mønstre for handlinger bak gjenstander og konstruksjoner, mønster som jeg tidligere har valgt å kalle for «håndverksdialekter» (Høgseth, 2007). I utgangspunktet stod kanskje håndverkeren fritt i måten å bearbeide og legge opp arbeidsgangen, men i andre sammenhenger ikke like fritt. En håndverkstradisjon kan ha ulike uttrykk eller dialekter, men det er et mønster bak som et trent øye kan gjenkjenne.

Når håndverkere bygger noe, blir dette gjort ved hjelp av et sammensatt mønster

der nødvendige materialer, teknikker, prosedyrer eller handlingskjeder tas i bruk. Det tar tid å lære noe vi gjenkjenner, men samtidig er ukjente med når vi rekonstruerer. Det mest rasjonelle for den som er erfaren i visse teknikker og handlingsmønstre kan være forskjellig fra en som er mindre erfaren eller kommer fra en annen håndverkstradisjon. Vi kan i prinsippet snakke om ulike handlingsmønstre som aktiviseres i prosessen å rekonstruere; materialer skal velges ut og grovkappes, materialer blir formgitt, formen skapes mv. Leroy-Gourhan og Mauss (Leroy-Gourhan, 1993; Mauss, 1979) har begge understreket betydningen av å fokusere på hvordan vi bruker kroppsteknikker i slike sammenhenger mens Lemonier (1993) har fokusert på «kjedete handlingsrekker» som sentral «byggesteiner» i kunnskapsutøvelsen.

6. Samhandling: kunnskap, ferdighet og følelsen for kroppsliggjort handling

Gjennom kroppslige handlinger sammen med andre gjøres våre kropper synlig for andre. I en arena der deltagere utfører bestemte handlinger, for eksempel i et arbeidssfellesskap, skjer utfoldelsen ved at den enkelte utøver handler på sin egen særegne måte. Noen handlinger er personlige, andre en utfører felles med andre. Den enkelte aktørs utfoldelse iakttas nødvendigvis av de andre som deltar i fellesskapet gjennom oppmerksomhet i handling. Mottageren i en læresituasjon må være i stand til å systematisk gjenkjenne det som formgis og karakteren av handlingene som inntreffer i de gitte situasjoner for å kunne forstå hva som skjer (jfr. å kunne gjenkjenne).

7. Sansesapparatet: kunnskap, ferdighet og følelsen av sansesapparatet

Sansesapparatet er avgjørende når en utfører et håndverk, ikke minst ved at utøveren er avhengig av å kunne sikte, vurdere avstand, form, farge, mål osv. Denne forståelsen henger sammen med evnen til å føle og beregne ved hjelp av hendene (Godal, 1999; Groth, 2017; Malafouris, 2013; Marchand, 2010, 2012; Merleau-Ponty, 2003; Pink 2010). Sentrale sider ved kunnskapsutøvelsen gjennom bruk av sansene er:

Fingerfølelse

Sansesapparatet i hendene er viktig for den som skal formgi noe. Fingerfølelsen er forbundet med resten av kroppen, og måten utøveren beveger seg. Hos blinde kan fingerfølelse og hørsel trenes opp, og erstatte synet (Polanyi, 2000). Fingerfølelse hjelper utøveren til å ha en følelse av dimensjoner, overflatestruktur (ru, glatt, høvla), form, trykk, hardhet eller mykhet. For å kunne utvikle denne kunnskapen kreves det

bruk av hender og fingre. En må trene opp fingerfølelsen. Det skjer gjennom erfaring. Repetert handling gjør utøveren i stand til å kunne føle og kjenne.

Syn, øyemål og oppfatning av form og størrelse

I analyser av verktøyspor er en både avhengig av en synssans og fingerfølelse. Gjennom å bruke sanseapparatet, føle og ta på sporene med sine særegne signaturer kan håndverkeren kjenne skadene i eggen som etterlot avtrykkene i et emne. Det samme skjer når vi gjenkjenner særtrekkene i et menneskes ansikt. En analyserer signaturene i et verktøyspor og rynker i et menneskes ansikt ved å gå fra del til helhet. Det er dette som gjør oss i stand til å gjenkjenne et ansikt av en million andre eller identifisere et verktøyspor.

Hørsel, lukt og smak

Når vi arbeider hører vi også lyden av hva vi gjør og vi reagerer på det. Lydene styrer også arbeidsgangen og bevegelsene. Hørselen er knytt opp til en rommelig og formmessig følelse, i oppfatningen av det som gir fra seg lyd. Det skjer bl.a. gjennom egenkapene til et materiale og utviklingen av lyden når øksa gradvis skjærer seg dypere inn i tømmeret. Lyden forteller oss hvordan verktøyet fungerer, om det treffer en hard kvist og hva som skjer med materialet som blir formgitt. Håndverkeren hugger seg fram til riktig lyd. Lyden gjør at håndverkeren må forberede seg på å endre teknikk. Lyden bærer også med seg det musikalske i rytmen og flyten i arbeidsgangen. Lukt og smak kan også være viktig for håndverkerens vurderinger av kvalitet. Tre-skjærereren smaker ofte på veden om han er i tvil om hva slags treslag han har mellom hendene, smeden kjenner på lukta om det er riktig fyr på avlen, vinkjennere vurderer kvalitet på vinen etter lukt, farge, smak og arkeologen vurderer et kulturlag ut fra eksempelvis farge og konsistens.

8. Kunnskap, ferdigheter og følelsen for romlighet

Den tredimensjonale måten å tenke på, det å oppfatte tingen i rom og ikke i plan er viktig for den som utfører et håndverk. Det handler om å bevege seg i rom, se i rom og om å lage seg et indre bilde av rommelige ting. Form er rommelig. Romfølelsen er vilkår for formfølelse, og formfølelsen virker inn på opplevelsen av rommet. Å utvikle denne rommelige evnen står helt sentralt i det å utvikle ferdigheter, forståelse og det å oppleve. Å utvikle ferdigheter knyttet til bevegelse i et rommelig plan er avgjørende for at utøveren skal kunne utføre intensjonelle handlinger.

9. Kunnskap, ferdighet og følelsen for form

Nært forbundet med å tenke og handle i rom er utøverens følelse for form. En del av egenskapene til produktet håndverkeren skaper er knyttet til formen. Formforståelse er basert på erfaringen og opplevelsen av flater og rom. Forståelsen henger sammen med å oppnå en gitt form ut fra bevegelse og rommelighet og henger sammen med mål, tall, geometri osv.

Oppfatninga av form er integrert i materialet, konstruksjonen, teknikken, prosessen, funksjonen og utseendet. Formen er mer omfattende enn det ytterste synlige laget. Formoppfatninga er også noe mer enn det geometriske mønstret på en tegning. En håndverker oppfatter form gjennom å abstrahere form. Både gjennom å ta og føle på, gjennom handling og gjennom enkle mål. Håndverkeren har en forestilling, et indre bilde av formen i sitt eget hode. Dette indre bildet av tingen endres stadig. Formoppfatninga baserer seg på evnen til å abstrahere, evnen til å se for seg formen i et indre bilde.

10. Kunnskap, ferdighet og følelsen knyttet til formgivingsprosessen

Håndverket er målrettet fordi produktet styrer arbeidets gang. Håndverkeren trenger å vite mest mulig om den tingen han skal lage. Hvordan fungerer den? Hvordan skal den se ut? Hvor sterk skal den være, hvor varig, hvem skal bruke den?

Ifølge den svenske snekkeren og kunstneren Thomas Tempte ligger håndverkets etikk i ansvarsfølelse, verdighet og yrkes stolthet. Denne følelsen og innlevelsen ligger å gjøre vakre, harmoniske og billige produkter som skal være funksjonelle og holdbare med riktig anpassede verktøy og teknikker. Materialene skal velges med omhu, bearbeides og plasseres i produktet med omtanke (Tempte, 1982).

11. Kunnskap, ferdighet og følelsen for improvisasjon og leve seg inn i noe

Mange oppfatter faste handlingsmønstre som uttrykk for manglende tanker, kreativitet, eller at det er et uttrykk for en lite utviklet kunnskapsprosess (Dreyfus & Dreyfus & Athanasiou, 1988). Jag vil hevde det motsatte slik Heidegger og senere Schön hevder; det oppstår som regel alltid noe «nytt og unikt» i praksissituasjoner (Heidegger, 2007 / 1927, 91-001; Schön 2001). Men for å være i stand til å oppdage nye og overraskende mønstre, er det nødvendig å arbeide etter fastlagte handlingsmønstre. Når ritualene er «automatiserte», er det også ofte lettere å oppdage det nye og

ukjente. Repetert handling åpner opp for innlevelse og gir mulighet til å oppdage det ukjente (Heidegger, 2007).

La oss illustrere påstanden med et eksempel: Om en pianist bruker tid på å lete etter pianoets tangenter, hvor blir det da av musikken? Ved at fingrene automatisk vet hvor de skal, kan musikeren uttrykke rekkefølgen av toner. Ved at handlingsmønsteret er en refleks, kan musikk praktiseres. Det betyr ikke at pianisten ikke vurderer eller overveier hva som skjer underveis. For å oppnå slik kunnskap kreves trening, språklige ferdigheter, tradert viten, teoretisk viten og erfaring gjennom samhandlingsbåren kunnskap. Rekkefølgekunnskap oppnås gjennom samhandling med erfarne og kyndige utøvere.

De fleste yrkesgrupper må forholde seg til problemer de ikke er forberedt på å løse, problemer de ikke har erfart før og som det slett ikke står noe om i bøkene. Store deler av handlingene som må til for å løse slike problemer passer ikke nødvendigvis inn i allerede etablerte teorier eller modeller. Håndverkeren må tilpasse seg nye og ukjente teknikker, verktøy, materialer og kombinasjonen av disse. En reflektert håndverker leter alltid etter nye måter å forstå problemer og situasjoner på, enten gjennom de enkelte konstruktive detaljer, eller den helhetlige konstruktive konteksten. Utøveren tester stadig ut sine hypoteser. En håndverker må behandle det enkelte bygningsobjekt på objektets egne premisser. Mangfoldet, håndverksdialektene, av konstruktive løsninger, verktøy- og materialbruk gjør de enkelte tilfellene spesielle. En standardisert måte å løse problemet på eksisterer ikke. Slik er det også for bygningsforskeren som stadig må forholde seg til nye og ukjente situasjoner enten i en utgravningssituasjon eller i en forskningssammenheng.

Selvsagt vil det kunne være andre, og flere, verktøy i redskapskassen. Hvilke verktøy og hvordan det veksles mellom dem eller kombineres vil være kontekstavhengig og variere alt etter situasjonen.

Avslutning

Tidligere bygningsarkeologiske og bygningshistoriske rekonstruksjonsprosjekter har i liten grad berørt den affektive, ofte benevnt som den tause dimensjonen ved håndverkerens kunnskapsutøvelse. Det de i langt større grad har rettet et søkelys mot er den materielle og fysiske siden ved redskapskassen presentert i denne artikkelen. Altså det som kan måles og veies, eller de fysiske resultatene og hvor autentisk sluttresultatet er - eller hvordan man gikk fram for å oppnå dette.

Det er først og fremst behovet for å utvikle nødvendige, og savnede metodiske

og teoretiske verktøy, i arbeidet med å undersøke, tolke og rekonstruere håndverkskunnskap jeg har rettet et søkelys mot. Vi trenger analytiske verktøy for å kunne komme videre i arbeidet med å kartlegge håndverkskunnskapen, men også for å kunne sette bygningsarkeologiske levninger inn i en bredere kulturhistorisk sammenheng.

Rekonstruksjon som metode bør bygge på innsikt i håndverkskunnskapen og hva dette faktisk omfatter. På den måten vil vi kunne bryte ned noen av de «vanntette skottene» som eksisterer mellom ulike fag, i dag ofte betegnet som enten teoretiske eller praktiske. Dette handler også om den noe statiske og rigide måten å betrakte oss selv på som mennesker, ved at vi skiller – og fremmedgjør oss selv fra tiden og de fysiske omgivelsene rundt oss. Jeg har med dette som bakgrunn rettet søkelyset på tre overordnede forhold som ofte involveres når vi rekonstruerer:

- Materialitet; tingene, materialer, verktøy eller overflatespor etter bearbeiding av produktet som lages, for eksempel etter et verktøy
- Kroppslig kunnskap; om bevegelse, rytme, handlingsmønster, fingerfølelse, sansning (syn, øyemål, hørsel, lukt, og smak), oppfatting av form og størrelse eller oppfatting av mykhet, hardhet
- Persepsjon og kognitive aspekter som følelse (innlevelse) for romlighet, materielfølelse, verktøyfølelse, følelse for det som blir laget (formfølelse), det estetiske, følelser for det man er fortrolig og kjent med, men også det ukjente og unike

Et viktig mål har vært å diskutere og belyse sentrale aspekter ved rekonstruksjon som metode og hvordan vi lever oss inn i (innlevelse) ulike egenskaper i håndverkskunnskapen som aktiviseres gjennom verktøyene i «håndverkerens redskapskasse». Redskapskassens tre nivåer er i denne sammenhengen knyttet sammen med 11 analytiske verktøy for å analysere og tolke håndverk. Målet har vært å stille opp analytiske verktøy som gjør oss i stand til å gå dypere inn i selve kunnskaputøvelsen bak kildematerialet vi undersøker.

Jeg har ønsket å løfte fram mulighetene som finnes i å fokusere på forbindelser og sammenhenger mellom det fysiske kildematerialet og håndverket bak det gjennom innlevelse og de mer dynamiske- og menneskelige sidene når vi rekonstruerer noe. Først og fremst har jeg ønsket å løfte fram den kroppslige og affektive dimensjonen i innlevelsen og kunnskapsprosessene bak materialet vi undersøker og rekonstruerer ved hjelp av redskapskassens sett med verktøy. Dette forutsetter et søkelys på sammenhenger- og ikke skiller, mellom det fysiske materielle og den menneskelige

kunnskaputøvelsen gjennom intra-aksjonen subjekt - objekt.

Jeg oponerer mot det konstruerte skillet mellom «teoretisk, abstrakt kunnskap» på den ene siden, og «praktisk, handlingbasert kunnskapsutøvelse» på den andre siden. Mitt utgangspunkt har snarere vært at disse kunnskapsdimensjonene aldri har vært atskilt og heller bør betraktes som sammenvevde egenskaper, totalt avhengig av hverandre. Av den grunn bør de 11 verktøyene i redskapskassen aktiviseres og betraktes gjennom det fysiske-materielle, det kroppslig-bevegelige, og det kognitive gjennom persepsjon, som en dynamisk helhet som virker inn på, og påvirker hverandre- og resultatene vi kommer fram til, i et rekonstruksjonsprosjekt.

Litteratur

- Andersson, Dag T. (2001). *Tingenes taushet, tingenes tale*. Solum Forlag.
- Almevik, Gunnar (red.) (2017). *Hantverksvetenskap*. Göteborg: Hantverkslaboratoriet, Göteborgs universitet.
- Almevik, Gunnar & Melin, Karl-Magnus (2017). Att bygga en kyrka i trä. I: *Bebyggelse-historisk tidskrift*. 2017 (74), s. 48-68.
- Almevik, Gunnar (2012). *Byggnaden som kunnskapskälla*. Diss. Göteborg: Univ.
- Barad, Karen (2003). Posthumanist Performativity: Toward an Understanding of How Matter Comes to Matter. I: *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 28.3 (The University of Chicago Press). s. 801-31.
- Barad, Karen (2007). *Meeting the Universe Halfway: Quantum Physics and Entanglement of Matter and Meaning*. Durham: Duke University Press.
- Botwid, Katarina (2016). *The Artisanal Perspective in Action: Archaeology in Practice*. Diss. Lund: Univ. <http://lup.lub.lu.se/record/859>.
- Botwid, Katarina (2022). Craft Knowledge in the Service of Archaeology: Tracing Skill, Knowledge and Invisible Tools through the Artisanal Perspective. I: *Craft Sciences*. Sweden: Kriterium, s. 248-268.
- Bourdieu, Pierre (1977). *Outline of a theory of practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bourdieu, Pierre (1987). What makes a social class? On the theoretical and practical existence of groups. I: *Berkeley journal of sociology*: 1987/1. California: Berkeley.
- Birgerstam, Pierre (2000). *Skapande handling: om idéernas födelse*. Lund: Studentlitteratur.
- Boom, Krijn H. J. (2018) *Imprint of Action*, Leiden: Sidestone.
- Brattli, Terje (2006). *Fortid og forvaltning: en analyse av norsk kulturminneforvaltning i perioden 1990-2005, med hovedvekt på arkeologiske forhold*. Diss., Trondheim: NTNU.

- Candy, Linda (2006). *Practice-based research: A guide, Creativity & Cognition Studios*. Sydney: University of Technology.
- Connor Melissa (2007) *Forensic Methods Excavation for the Archaeologist and Investigator*. Lanham: AltaMira Press.
- Comis Lara (2010) Experimental Archaeology: methodology and new perspectives in Archaeological Open Air Museums. I: *Journal for (Re)construction and Experiment in Archaeology*, 7, s. 9-12.
- Cornell, Lasse (1986). *Arbete och arbetsformernas utveckling*. Göteborg.
- Csikszentmihalyi, Mihaly (2005). *Flow: optimaloplevelsens psykologi*. København: Dansk Psykologisk Forlag.
- David, Nicholas & Kramer, Carol C (2001). *Ethnoarchaeology in Action*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dreyfus, Hubert L. & Dreyfus, Stuart E. (1988). *Mind over machine: the power of human intuition and expertise in the era of the computer*. New York: Free Press.
- Dreyfus, Hubert L. (1991). *Being-in-the-world. A commentary on Heidegger's Being in Time*, Division I. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- Deleuze, Gilles & Guattari, Félix (1994). *What is philosophy?* (H. Tomlinson & G. Burchill, trans.). London: Verso Books.
- Deleuze, Gilles (2004). *Difference and repetition* (P. Patton, trans.). London: Continuum.
- Deleuze, Gilles & Guattari, Félix (2015). *Tusen Platåer* (G. Holmbäck, trans.). Tankekraft Förlag.
- Deleuze, Gilles & Guattari, Félix (2016). *A thousand plateaus: Capitalism and schizophrenia* (B. Massumi, trans.). London: Bloomsbury.
- Ekroll, Øystein (2015). *The octagonal shrine chapel of St Olav at Nidaros Cathedral: an investigation of its fabric, architecture and international context*. Diss. Trondheim: NTNU.
- Gadamer, Hans Georg (1998). *Praise of Theory: Speeches and Essays*. Translated by Chris Dawson. Series: Yale Studies in Hermeneutics. 1998. Yale University Press.
- Gandon, Enora & Roux, Valentine (2019) Cost of motor skill adaptation to new craft traits: Experiments with expert potters facing unfamiliar vessel shapes and wheels, I: *Journal of Anthropological Archaeology* 53, s. 229-239.
- Godal, Jon Bojer (1996). Om å lesa kunnskap ut av ting. I: *Arr: Idéhistorisk tidskrift* 1.
- Godal, Jon Bojer (1999). *Skisser og fabuleringar kring handverkspedagogikk*. NHU, Maihaugen.
- Godal, Jon Bojer (2006a). *Handverkaren sine abstraksjonar med døme frå båtbygging og låvebygging*. Lillehammer: Høgskolen i Akershus.
- Godal, Jon Bojer (2006b). *Handlingsboren kunnskap*. Sand: Ryfylkemuseet.

- Godal, Jon Bojer (2007). *Hjelper omgrepet handlingsboren kunnskap oss til framtid for handverket?* Lillehammer: Maihaugen.
- Godal, Jon Bojer (2014). Å tenkje geitbåt – og byggje ein. I: *Båtar i Møre og Romsdal* Band 1, Dei gamle forsto mykje 2. Trondheim: Fagbokforlaget.
- Gowlland Goeffrey (2015) Unpacking craft skills: What can images reveal about the embodied experience of craft? I: *Visual Anthropology* 28(4), s. 286-297.
- Groth, Camilla (2017). *Making Sense Through Hands. Design and Craft Practice Analysed as Embodied Cognition*. Diss. Aalto university publication series Doctoral Dissertations 1/2017, Aalto ARTS Books.
- Groth, Camilla (2022). Video as a Tool for Knowing and Telling in Practice-led Craft Research. I: *Craft Sciences*. Sweden: Kriterium.
- Groth, Camilla, Høgseth, B. Harald, Melin, Karl-Magnus & Leijonhufvud, Fredrik (2024). T-shaped craft researchers' contribution in interdisciplinary projects. I: *Journal Of Material Culture*
- Harman, Graham (2005). *Guerrilla Metaphysics: Phenomenology and the Carpentry of Things*. Open Court.
- Harman, Graham (2002). *Tool-Being: Heidegger and the metaphysics of objects*. Open Court.
- Heidegger, Martin (1971). *Poetry, language, thought*, oversatt av Albert Hofstadter. New York: Harper & Row.
- Heidegger, Martin (1982). *Basic problems of phenomenology. Winter semester 1919/1920* (Oversatt av Albert Hofstadter). Bloomington: Indiana University Press.
- Heidegger, Martin (2007/1927). *Væren og Tid*. Oslo: Pax Forlag.
- Høgseth, B. Harald (2007). *Håndverkerens redskapskasse: en undersøkelse av kunnskapsutøvelse i lys av arkeologisk bygningstømmer fra 1000-tallet*. Diss. Trondheim: NTNU.
- Høgseth, B. Harald (2012). Knowledge Transfer: The Craftmen's Abstraction. I: *Archaeology and Apprenticeship; Body knowledge, identity, and communities of practice*. s. 61-79. Tucson, Arizona: University of Arizona Press.
- Høgseth, B. Harald (2013). The language of Craftsmanship. *Embodied knowledge. Perspectives on Belief and Technology*, Oxbow Books. s. 95-106.
- Høgseth, B. Harald & Rafnsson, Magnus R. (2022). Notations on Craft: Movement, Gesture and Bodily Expression. I: *Craft Sciences*. Sweden: Kriterium.
- Ingold, Tim (2000). *The Perception of the Environment: Essays in livelihood, dwelling and skill*. London og New York: Routledge.
- Ingold, Tim (2007). Materials against materiality. I: *Archaeological dialogues*, 2007, Vol.14 (1). Cambridge University Press. s. 1-16.
- Ingold, Tim (2011). Worlds of sense and sensing the world: a response to Sarah Pink

- and David Howes. I: *Social Anthropology*, 19 (3). s. 313-317.
- Ingold, Tim (2018). Five questions of skill. I: *Cultural geographies* 25(1). s. 159-163.
<https://doi.org/10.1177/1474474017702514>.
- Jarefjäll, Patrik (2017). *Navarsmide - en metodstudie ur ett hantverksperspektiv*. Lic.Marie-
stad: Göteborgs universitet.
- Jeffra Caroline (2008) Experimental Archaeology and the Pottery Wheel: A Critical
Review. I: *EAA Annual Conference*, Malta, September 2008. s. 16-21. Accessed 4
July, 2023 from https://www.academia.edu/1592108/Experimental_Archaeology_and_the_Pottery_Wheel_A_Critical_Review&nav_from=31f419fe-0f09-4a49-b879-3b4a87566c30&rw_pos=0
- Jensen, Åsa & Wolfhechel Jensen, Ola (2012). *Practice and professionalisation. The role of
field methods in the formation of discipline of archaeology in Sweden. Histories of archaeo-
logical practices. Reflections on methods, strategies and social organisation in past field-
work*. Stockholm: Statens Historiska Museum..
- Knappett, Carl & Malafouris, Lambros (2008). *Material agency towards a non-anthropo-
centric approach*. Springer.
- Kuijpers, Maikel H. G. (2018) The Bronze Age, a World of Specialists? Metalwork
from the Perspective of Skill and material Specialisation. I: *European Journal of
Archaeology* 21(4), s. 550-571.
- Lammers-Keijsers, Yvonne M. J. (2005) Scientific experiments: a possibility? Present-
ing a cyclical script for experiments in archaeology. I: *(Re)construction and Experi-
ment in Archaeology – European Platform*, 2, 18-24, [online] Available at <[https://
exarc.net/sites/default/files/exarc-eurorea_2_2005-scientific_experiments_a_pos-
sibility.pdf](https://exarc.net/sites/default/files/exarc-eurorea_2_2005-scientific_experiments_a_possibility.pdf)> [Accessed 4 July 2023].
- Lassen, Ulrik H.(2014). *The Invisible Tools of a Timber Framer*. Diss. Göteborg: Univ.
- Lassen, Ulrik H. (2022). Making Instructions: Developing Learning Resources in the
Craft of Timber Framing. I: *Craft Sciences*. Sweden: Kriterium. s. 68-85.
- Latour, Bruno (1993). *We Have Never Been Modern*. Cambridge, Massachusetts: Har-
vard University Press.
- Latour, Bruno (2005). *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network-Theory*.
Oxford University Press.
- Latour, Bruno (1999). *Pandora's Hope. Essays on the Reality of Science Studies*.
Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Latour, Bruno (1996). *Vi har aldri vært moderne: essay i symmetrisk antropologi*. *Øversettel-
se av Braastad, M. R.* Oslo: Spartacus.
- Lemonnier, Pierre (1993). *Technological choices: transformation in material cultures since the*

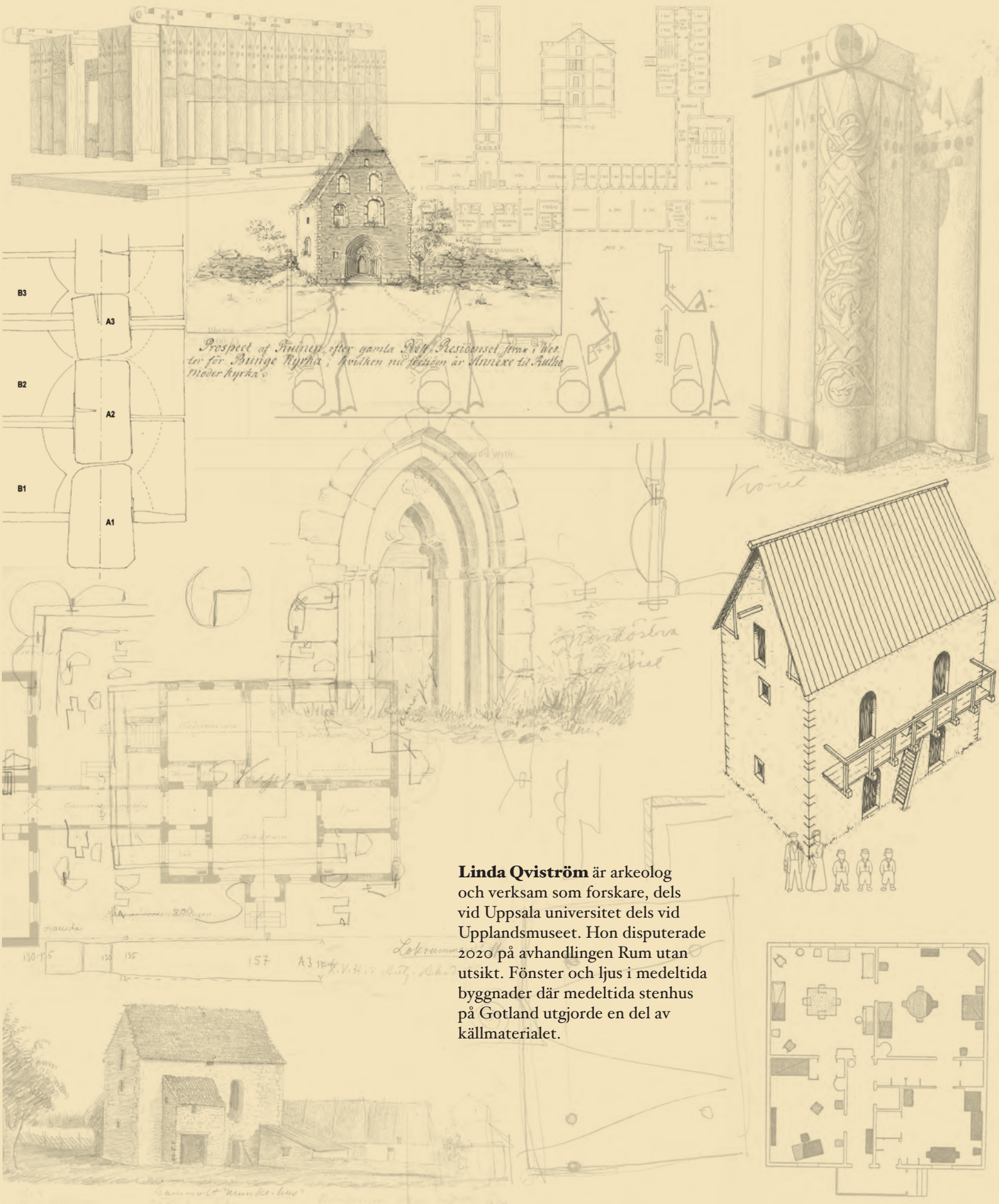
- Neolithic*. London: Routledge.
- Lemonnier, Pierre (1986). The study of material culture today: Toward an anthropology of technical systems. I: *Journal of Anthropological Archaeology*. June 1986. s. 147–86
- Leroi-Gourhan, Andre (1993). *Gesture and speech*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Lowenthal, David (2014). *The Past is a Foreign Country*. Cambridge University Press
- Malafouris, Lambros (2013). *How Things Shape the Mind: A Theory of Material Engagement*. The MIT Press.
- Marchand, Trevor H. J.(ed.) (2016) *Craftwork as Problem Solving: Ethnographic Studies of Design and Making*. Farnham: Taylor and Francis.
- Marchand, Trevor H. J. (2012). Knowledge in hand: explorations of brain, hand and tool. I: Fardon, R., et al. (eds.). *Handbook of Social Anthropology*. Sage. s. 260–269.
- Marchand, Trevor H. J. (2010). *Making knowledge explorations of the indissoluble relation between mind, body and environment*. Wiley-Blackwell.
- Mauss, Marcel (1979). *Sociology and psychology: essays*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Mäkelä, Maarit (2007). Knowing through making: The role of the artefact in practice-led research. I: *Knowledge, Technology & Policy*, 20(3), <https://doi.org/10.1007/s12130-007-9028-2>
- Mäkelä, Maarit, Nimkulrat, Nithikul, Dash, D. P. & Nsenga, Francois (2011). On reflecting and making in artistic research. I: *Journal of Research Practice*, 7(1), Article E1. <http://jrp.icaap.org/index.php/jrp/article/download/280/241?inline=1>.
- Medbo, Mårten (2016). *Lerbaserad erfarenhet och språkligbet*. Doktoravhandling. Göteborg: Univ.
- Medbo, Mårten (2022). On Wheel-Throwing and Meaning. I: *Craft Sciences*. Sweden: Kriterium. s. 316-329.
- Merleau-Ponty, Maurice. (2003/1945). *Phenomenology of Perception*. (Oversatt av Colin Smith). London og New York: Routledge.
- Merleau- Ponty, Maurice (1968). *The visible and the invisible*. Evanston, III.: Northwestern University Press.
- Mol, Annemarie (1999). Ontological Politics: 'A Word and Some Questions'. I: *The Sociological Review* May 47 (1), s. 47-89. <https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.1999.tb03483.x>
- Mol, Annemarie (2002). *The Body Multiple. Ontology in medical practice*. Durham og London: Duke University Press.
- Nicolaisen, Rune F. (2003). *Å være underveis: introduksjon til Heideggers filosofi*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Niedderer, Kristina (2013). Explorative materiality and knowledge: The role of cre-

- ative exploration and artefacts in design research. *FormAkademisk*, 6(2). <https://doi.org/10.7577/formakademisk.651>.
- Molander, Bengt (1996). *Kunskap i handling*. Göteborg: Daidalos.
- Molander, Bengt (2023). Freedom of Thought and the Longing for Reality: About “Theory” as an Idea, a Concept, and Rhetoric. I: *Craft Sciences*. Sweden: Kriterium. s. 374-395.
- Olsen, Bjørnar (2010). *In Defence Of Things*. Lanham, New York, Toronto og Plymouth (UK): Altamira Press.
- Olsen, Bjørnar & Witmore, L. (2015). Archaeology, symmetry, and the ontology of things: A response to critics. I: *Archaeological Dialouges*, 22(2), <https://doi.org/10.1017/S1380203815000240>
- Outram, Alan K. (2008) Introduction to experimental archaeology. I: *World Archaeology*, 40 (1), s. 1-6. <https://doi.org/10.1080/00438240801889456>
- Pink, Sara (2010). The future of sensory anthropology/the anthropology of the senses. I: *Social Anthropology/Anthropologie Sociale* 18(3), s. 331-333.
- Polanyi, Michael (1958). *Personal knowledge*. London: Routledge.
- Polanyi, Michael (1959). *The study of man*. Chicago: University of Chicago Press.
- Polanyi, Michael (1962). *Personal knowledge: towards a post-critical philosophy*. New York: Harper & Row.
- Polanyi, Michael & Grene, Marjorie (1969). *Knowing and being: essays*. Chicago: University of Chicago Press.
- Polanyi, Michael & Prosch Harry (1975). *Meaning*. Chicago: University of Chicago Press.
- Polanyi, Michael (2000). *Den tause dimensjonen: en innføring i taus kunnskap*. Oslo: Spartacus.
- Ryle, Gilbert. (1984). *The concept of mind*. Chicago: University of Chicago Press.
- Rust, Chris, Mottram, Judith (2007). *Practice-led research in Art, Design and Architecture*. Arts and Humanities Research Council.
- Sands, Robert (1997). *Prehistoric Woodworking. The Analysis and Interpretation of Bronze and Iron Age Toolmakers*. London: Routledge.
- Schön, Donald A. (2001). *Den reflekterende praktiker: hvordan professionelle tænker, når de arbejder*. Århus: Klim.
- Sebald, Winfried G. (2002). *Saturns ringer: en engelsk valfart*. Oslo: Gyldendal.
- Seiler, Joakim (2020). *Management Regimes for Lawns and Hedges in Historic Gardens*. Diss. Göteborg: Univ.
- Seiler, Joakim (2022): Gardening Craft Reconstruction, I: *Craft Sciences*. Sweden: Kriterium. s. 182-204.

- Serres, Michel (1995). *A History of scientific thought: elements of a history of science*. Oxford: Blackwell.
- Smith, Pamela H. Meyers, Amy R. W. & Cook, Harold J. (2014). (eds.) *Ways of making and knowing: the material culture of empirical knowledge*. The University of Michigan Press.
- Smith, Harold J., Dean, Roger T. (2009). *Practice-led Research, Research-led Practice in the Creative Arts: Research Methods for the Arts and Humanities*. Edinburgh University Press.
- Stiles, Daniel (1977) Ethnoarchaeology: A Discussion of Methods and Applications. I: *Man*, n.s.12(1), s. 87-103.
- Tempte, Thomas (1982). *Arbetets æra: om hantverk, arbete, några rekonstruerade verktyg och maskiner*. Stockholm: Arbetslivscentrum.
- Thane, Gustav (2022). Understanding Through Blacksmithing Techniques. I: *Craft Sciences*. Sweden: Kriterium. s. 334-348.
- Vennatrø, Ragnar, Høgseth, B. Harald (2021). Craft as More-Than-Human. Practice-led research in a posthumanist perspective. I: *FormAkademisk*, Vol Nr 2, s. 112-129.
- Vennatrø, Ragnar, Høgseth, B. Harald (2021). *Kroppslig læring i møte med mer-enn-menneskelig virkelighet. Kroppslig læring. Perspektiver og praksiser*. Universitetsforlaget, 2021.
- Westerlund, Tina, Groth, Camilla & Almevik, Gunnar (red.) (2022). *Craft Sciences*. Sweden: Kriterium. <https://doi.org/10.21524/kriterium.40>
- Østern, Tone Pernille, Bjerke, Øyvind, Engelsrud, Gunn & Sørum, Anne Grutt (red) (2021). *Kroppslig læring. Perspektiver og praksiser*. Universitetsforlaget.

Slutnoter

1. I sin bok *The Past is a Foreign Country* (2014) tar David Lowenthal opp hvordan mennesker over tid gestalter fortid på ulike vis. Han har drøfter fenomenet ved å diskutere hvordan fortid og hukommelse fungerer og brukes som sosialt fenomen.
2. Historismens sykdom er et begrep Latour er kjent for. Arkeologen Brattli setter begrepet i forbindelse med kulturminnevernets praksis
3. Forstått som de som er født og oppvokst i den vestlige verden etter 1600- tallet
4. Hvor han diskuterer ett av antatt 12 maleri, ett for hver måned i året
5. Ingold løfter fram at det særlig innen vitenskaper som forsker på materielle ting har en antroposentrisk tilnærming. I følge Ingold er dette problematisk fordi ting, eller materiell kultur, på denne måten gjøres til vitenskapelige representasjoner, i stedet for at man er i intra-aksjon med tingene direkte i praksis.

Prospect of Ruinen efter gamla Bort. Restörsset från Westers för Bunge kyrka, hvilken nu tillhör är stuxet till Bort Møder kyrka

Linda Qviström är arkeolog och verksam som forskare, dels vid Uppsala universitet dels vid Upplandsmuseet. Hon disputerade 2020 på avhandlingen *Rum utan utsikt. Fönster och ljus i medeltida byggnader där medeltida stenhus på Gotland utgjorde en del av källmaterialet.*

130 135 157 A3 120

130 135 157 A3 120

Rekonstruktion och restaurering.

Gestaltningen av medeltida stenhus på Gotland

Rekonstruktioner i form av bilder, modeller eller fullskaliga konstruktioner av byggnader syftar i regel till att förmedla kunskap om och hjälpa oss att förstå och leva oss in i det förflutna. I restaureringsprocesser, där målet är att återställa eller bevara, fyller rekonstruktionen delvis en annan funktion, men målen tangerar varandra. Konsthistorikern Anders Åman uttrycker det som att en byggnad restaureras för att bli ”mer användbar och bättre förstådd”. Ju svårare det är för en nutida betraktare att förstå byggnaden i sitt befintliga skick, desto större är behovet av förändring och komplettering (Åman 2008: 96). Såväl rekonstruktion som restaurering handlar också på samma gång om det förflutna och om samtiden. Det är i samtiden byggnaden eller rekonstruktionen ska förstås och vad som lyfts fram och värderas är i hög grad format av samtida sammanhang och av rådande praktiker och ideal.

I det här kapitlet undersöks relationen mellan restaurering och rekonstruktion, med utgångspunkt i medeltida stenhus på Gotland. Dessa har både rekonstruerats i bild- och modellform och genomgått olika grader av restaurering och konservering.

Syftet är, att undersöka hur olika diskurser påverkat arbetet med de medeltida byggnaderna och vilka följder detta har fått för resultatet, det vill säga de kvarstående byggnaderna, och för hur dessa kan förstås idag.

Att klarlägga relationen mellan rekonstruktioner och restaurerade byggnader och hur arbetet med dessa har gått till ger inblickar i 1900-talets antikvariska praktiker och deras förankring på regional nivå men är även intressant ur en annan aspekt. Tydliggörandet är en viktig del av den källkritiska granskning som är nödvändig för att byggnaderna ska kunna användas som källmaterial av forskare idag. Oavsett vilka aspekter vi i första hand är intresserade av – om det är byggnadernas medeltida skep-

nad eller deras mer sentida, rekonstruerade – krävs det att vi klargör vad de representerar för att vi ska kunna använda dem i forskningen. Problemet är inte unikt för de gotländska stenhusen. En kritisk granskning krävs i stort sett alltid för att historiska byggnader ska kunna användas som källa. Som arkeologen Ing-Marie Nilsson påpekar är det material vi arbetar med idag i hög grad format och omformat av 1800-talet. Att kartlägga byggnadens biografi är ett nödvändigt första steg i forskningsprocessen (Nilsson 2011).

Metoden som används för att för att rekonstruera den del av byggnadens biografi som restaureringen utgör och granska tillkomsten av rekonstruktionerna kan karaktäriseras som en diskursanalys. Hur såg de dåtida praktikerna kring konservering eller restaurering ut? Vilka medverkade vid restaureringarna och vilka och vad påverkade utformningen?

Det källmaterial som finns till hands för att kunna genomföra granskningen är, förutom byggnaderna i sig, ett ganska magert arkivmaterial. I en del fall består det enbart av fotografier, i andra också av enstaka brev och skrivelser. För att få en något mer djupgående insikt i de samtida antikvariska praktikerna har jag även använt ett exempel från staden, Visby, där det till skillnad från husen på landsbygden finns en mer fyllig dokumentation. En jämförelse har också gjorts med hur de medeltida kyrkorna har diskuterats och hanterats vid restaureringar under samma period, det vill säga 1900-talets första hälft. Vidare ger samtida publikationer som berör byggnaderna en inblick i dåtidens kultur- och byggnadshistoriska forskning och uppfattningar om det medeltida lokalsamhället, något som tydligt har samspelat med de beslut som har fattats. I det sammanhanget publiceras också rekonstruktioner i form av bilder, teckningar, där ofta såväl byggnadernas medeltida planutförande som deras yttre utformning gestaltas. Det finns, som vi återkommer till, ett samspel mellan de tecknade rekonstruktionerna och de fullskaliga gestaltningarna.

Rekonstruktionens dilemma

Som flera av författarna i den här boken tar upp kan rekonstruktionsbegreppet användas för att beteckna såväl metoden och processen som resultatet. Arkeologen Lena Edblom (2004) lyfter fram arbetet med det rekonstruerade järnåldershuset i Gene i Ångermanland som en metod för att nå kunskap om arkeologiska byggnadslämningar. Hon betonar värdet av samspelet mellan teori och praktik och beskriver rekonstruktionsarbetet som en ”föränderlig förklarings- och förståelseprocess” (Edblom 2004: 2, 7, 200). Bodil Petersson menar dock att rekonstruktionernas främsta

styrka snarare ligger i att visa än att bevisa. De tredimensionella rekonstruktionerna har en rumslighet, en sinnlighet och en omedelbarhet. De skapar också möjligheter till en annan typ av delaktighet än många andra former av förmedling (Petersson 2003: 25, 269–271, 362). För mig har båda dessa förhållningssätt sin giltighet.

Visuella rekonstruktioner kan bidra med att synliggöra tomrum, osäkerheter, som inte alltid är lika uppenbara i skrift. I en text kan vi välja att fokusera på det vi vet eller vill belysa medan andra teman inte alls tas upp. Detaljer kan utelämnas utan att helheten går förlorad. Det här kan göras både medvetet och omedvetet. Som textförfattare kanske vi aldrig ens reflekterar över rököppningars placering eller om det är rimligt att tänka sig att en byggnad varit vitkalkad. I sådana fall kan rekonstruktionen i högre grad än skrivandet synliggöra tomrum och kunskapsluckor och få oss att ta ställning till både helheten och detaljerna, till det vi har god kunskap om men också det vi är osäkra på. Rekonstruktionen hjälper oss att inte stanna vid den takbärande konstruktionen i ett långhus – den vi förhållandevis säkert kan uttala oss om utifrån de undersökta spåren – utan att också förse den med ett tak som vi vet betydligt mindre om och kanske också med väggar, inredning och ett omgivande landskap. På så sätt kan rekonstruktionen tydliggöra problem, osäkerheter och inkonsekvenser, aspekter som bidrar till att göra den till ett värdefullt redskap i tolkningsprocessen och för att generera nya frågeställningar.

Men om rekonstruktionsprocessen kan bidra till att belysa det osäkra riskerar det färdiga resultatet istället att få omvänd effekt. I den helhet som skapas i en bild eller modell blir gråskalan, det som rör sig från den säkra kunskapen till det vi inte vet någonting alls om, ofta otydlig eller helt uttraderad. Visualiseringen kan också i sig ställa krav på förenklingar som innebär att det inte finns utrymme för de detaljer, osäkerheter och tomrum som framträder i källmaterialet (jfr Davis 1985: 6–7).

Det går att på olika sätt redovisa informationen som rekonstruktionen grundar sig på, vad som är säkert och osäkert, vad som utelämnats och inte. Ett bra, tvådimensionellt exempel är de landskapsrekonstruktioner som görs i boken *Markens minnen: Landskap och odlingshistoria på småländska höglandet under 6000 år*. Här redovisas en rekonstruerad helhet, men också en bild där det framgår vad de olika landskaps-elementen bygger på och där det är tydligt hur stora osäkerheterna bakom modellbygget är (Berglund et al. 2002).

Även om sådana förklaringar görs är det dock inte säkert att de följer med i rekonstruktionens fortsatta liv, där den blir ett eget och självständigt objekt – inte sällan med stor genomslagskraft. Tagna ur sitt sammanhang där rekonstruktionerna står för sig själva blir det svårare för en betraktare att skilja mellan den bild eller

Bild 1. Lojstahallen, ett långhus från järnåldern rekonstruerat 1932. I mitten markeras platsen för högsätet. Foto Sven-Olof Lindquist. GFF967_213. Gotlands museum.

modell som skapats som en hypotes eller fri tolkning och den som tagits fram genom ett mer underbyggt underlag. Modeller och bilder lånas och visas tacksamt upp av alla som behöver en illustration som exempelvis visar hur ett hus från järnålder eller medeltid kan ha sett ut. De används också många gånger, mer eller mindre okritiskt, som förlagor för nya rekonstruktioner. Bodil Petersson pekar på att ett av de största problemen med rekonstruktioner är just att de ofta blir schabloner och upprepningar istället för prövningar av det vedertagna (Petersson 2003: 362).

Förutom att förmedla vilka källor som rekonstruktionen bygger på ingår det också i processen att välja vad som ska rekonstrueras och inte, exempelvis genom att i olika grad inkludera och gestalta det osäkra. Inför rekonstruktionen av fornborgen Eketorp på Öland under 1970- och 1980-talet poängterade arkeologen Gustav Trotzig vikten av att rekonstruera helheten, även där bara en del av den gick att belägga.

Eketorp är menat att bli ett illusionsnummer. Rekonstruktionerna skall självfallet i största utsträckning bygga på forskningsresultat från undersökningen. De skall emellertid också ses som en del av en fortlöpande vetenskaplig diskussion. Där faktaunderlaget sviktar, måste hypoteserna ta vid. Man kan inte lämna alltför många frågor obesvarade, för då går helhetsupplevelsen förlorad. (Trotzig 1979: 38)

Trotzig påpekade dock att det är av vikt att den som vill ska kunna se vad som är ”äkta” respektive ”spekulation” (ibid). En annan möjlighet än att fylla ut osäkerheterna med hypoteser är att enbart rekonstruera det som går att belägga. Ett sådant exempel utgör Lojstahallen på Gotland, ett långhus från järnåldern som rekonstruerades 1932 på platsen för en undersökt byggnad (bild 1). Här gjordes ett omsorgsfullt arbete med att rekonstruera byggnadens yttre skal medan den enda inre detaljen som ansågs kunna beläggas, och därmed återskapades, var platsen för högsätet (Boëthius & Nihlen 1932; Petersson 2003: 90–92, 209). Ett problem med detta är att även valet att undvika att rekonstruera det som inte går att underbygga vetenskapligt ingår i det slutresultat som betraktaren möter. Till skillnad från i en text, där det osäkra kan förbigås mer eller mindre obemärkt, blir tomrummen i en bild eller i en tredimensionell rekonstruktion ofta tydliga och synliga. De blir en del av helhetsintrycket. Det kan ifrågasättas om den öppna, tomma lokalen i Lojsta förmedlar en bättre och mer underbyggd bild av en järnåldersbyggnad än ett inrett hus skulle ha gjort, även om inredningen rekonstruerats utifrån mer osäkra tolkningar (jfr Petersson 2003: 237). Tomheten i kombination med det ensamma högsätet ger, som Bodil Petersson påpekar, hallen ett storslaget uttryck. Det här är, åtminstone delvis, ett medvetet drag. Den helhetsbild som skapats gör anspråk på objektivitet samtidigt som den ger uttryck för en uttalad vilja att presentera en idealbild. Gerda Boëthius och John Nihlén menar att byggnaden ska ses som en representant för en framstående storgård, en dåtida ”högekultur” (Boëthius & Nihlen 1932; Petersson 2003: 90–92) något som fått Claus Ahrens att lyfta fram Lojstahallen som ett exempel på dåtidens politiska vilja att påvisa en storslagen forntid (Ahrens 1992: 8; jfr Petersson 2003: 372–374).

Bildrekonstruktioner eller tredimensionella modeller tillkommer ofta i sammanhang där tolkningar ska visualiseras och förmedlas. Rekonstruktioner kan samtidigt också utföras som del av en antikvarisk bevarandeprocess. Eketorp är ett sådant exempel. Utgångspunkten för rekonstruktionen var den på 1970-talet nyligen arkeologiskt undersökta borgen. När beslutet att rekonstruera och inte bara bevara de frilagda lämningarna fattades 1973 var detta något kontroversiellt (Trotzig 1979; Petersson 2003: 210–212; Engström 2015: 17).

De medeltida stenbyggnaderna på den gotländska landsbygden utgör ett annat, mindre omdiskuterat, exempel. Graden av rekonstruktion är inte lika hög som i Eketorp och de insatser som gjordes betecknades i sin samtid inte heller alltid som rekonstruktion utan som konservering eller restaurering. Bevarandet av de medeltida byggnaderna, eller snarare av det medeltida i byggnaderna, var det primära syftet och de rekonstruktionsinsatser som gjordes främst under första delen av 1900-talet motiverades med detta. Byggnaderna reparerades, modifierades och kompletterades på ett sätt som var grundat i samtida antikvariska praktiker och i forskningens uppfattning om byggnadernas historia. Förfarandet hade troligen ifrågasatts 1973 men var knappast unikt i sin samtid. Många ruiner har behandlats på liknande sätt.

Även dessa byggnader delar rekonstruktionernas dilemma. De presenterar en enda tolkning medan andra "historiska möjligheter" som byggnaden inrymmer inte förmedlas till betraktaren. Det nuvarande skicket – där det medeltida lyfts fram – försvårar dessutom möjligheterna att förstå hur århundraden av bruk successivt har förändrat byggnaderna sedan de uppfördes. Paradoxalt nog begränsar detta även möjligheterna att använda byggnaderna för att besvara frågor som rör just medeltiden. För att kunna göra det krävs att vi tar reda på något som sällan framgår tydligt av den samtida dokumentationen: Hur byggnaderna har förändrats och påverkats av de insatser som utförts.

Bevarande och rekonstruktion

Åtgärderna som vidtogs för att bevara de medeltida byggnaderna benämndes under början av 1900-talet *konservering*. Något senare betecknades de *restaurering*. Begreppet rekonstruktion användes om åtgärder som gjordes inom ramen för restaureringen. Att gränsen mellan vad som betecknades som rekonstruktion, konservering och restaurering inte alltid är tydlig beror på att användningen av och uppfattningen om begreppen har förändrats över tid men också på att betydelseerna ofta överlappar varandra. År 1964 formulerades efter årtionden av diskussioner det så kallade Venedigfördraget, som fortfarande i hög grad styr dagens synsätt på bevarande av byggnader (Unnerbäck 2002: 13–14; Cnatingius & Cnatingius 2007: 97–98, 120–124). Målet för all konservering och restaurering ska enligt fördraget vara att bevara i så oförändrat skick som möjligt. Vi har alla en gemensam plikt att överlämna de historiska monumenten till kommande generationer "in the full richness of their authenticity". Vid sidan om autenticitet betonas kunskap i fördraget. Alla insatser bör förankras i undersökningar och vetenskaplig kunskap om objektet. Vad gäller arkeologiska lämningar framhålls att all form av rekonstruktion ska uteslutas. Endast *anastylosis* kan tillåtas, det vill säga att

resa upp och sammanfoga existerande material från lämningen (Venice charter 1964).

Inom kulturmiljövården idag används begreppet rekonstruktion i betydelsen att återskapa eller nyskapa något som helt eller delvis är försvunnet, medan begreppet konservering i enlighet med Venedigfördraget innebär att objektet stabiliseras och skyddas för att förhindra eller förebygga skador och förfall. Att restaurera betyder att tillbakaföra eller sätta i stånd. Även här kan målet vara pedagogiskt, att tydliggöra en ursprunglig funktion eller utseende. Ett sådant ingrepp ställer dock, som Venedigfördraget betonar, krav på att det finns kunskap om det ursprungliga utseendet och funktionen (Danielsson 2006: 37-40, 43). Även där det finns kunskap om tidigare funktioner och utformning kan det dock bli något missvisande att tala om rekonstruktioner i termer av återskapande, eftersom det förflutna inte går att återskapa i egentlig mening och rekonstruktioner alltid innebär en samtidsberoende tolkning (Petersson 2003: 17-18; jfr Hidemark 1996: 117).

Både begreppen och praktikerna kring dem diskuterades livligt även under början av 1900-talet, då de här berörda stenhusen på Gotland med dåtidens benämning konserverades eller restaurerades. Diskussionen rörde i hög grad medeltida kyrkor och kyrkoinventarier där trenden under det tidiga 1900-talet gick allt mer mot att bevara det befintliga, det vill säga att konservera i dagens mening snarare än att återskapa eller, vilket hade skett i samband med flera av 1800-talets restaureringar, förstärka och lyfta fram uttrycket från en bestämd tidsperiod. Behandlingen av ruiner efter profana byggnader tycks, som vi återkommer till, inte i lika stor utsträckning ha inkluderats i debatten.

Ett nytt krav som började ställas under 1900-talet var att åtgärder som konservering, restaurering eller rekonstruktion skulle dokumenteras. Det skulle tydligt framgå vad som gjorts och vilka metoder och material som använts (Danielsson 2006: 42). Någon sådan dokumentation tycks dock sällan ha skett vid de gotländska stenhusen. Idag är det i många fall svårt att avgöra var gränsen går mellan rekonstruktion och ruin, vad som är säkert och osäkert, tillagt och ändrat och på vilka grunder.

Autenticitet är ett centralt begrepp i sammanhanget. Den antikvariska diskussionen under tidigt 1900-tal handlade delvis om en förändrad syn på vad som var autentiskt. Om det som betraktades som autentiskt var den ursprungliga formen, eller kanske idén bakom formen, kunde det enligt tidigare ideal exempelvis vara logiskt att nytillverka en skulptur istället för att behålla ett skadat original (jfr Hidemark 1996: 115). Den förändrade synen i västvärlden under 1900-talet innebar att betydelsen av det ursprungliga, grundläggningsögonblicket, tonades ned. Istället betonades det materiella och den historiska helheten, där alla lager och spår efter det förflutna kunde tillmätas ett värde och betraktas som autentiska. I diskussionerna kring begreppet påpekas dock

att detta synsätt kräver stor kunskap av dem som ska hantera och förstå lämningarna (Lowenthal 1995; Hidemark 1996; Myrberg 2002). I den här meningen är de förändringar som gjorts i samband med ”konserveringen” av stenbyggnaderna på Gotland lika mycket en del av deras historia, biografi, och lika autentiska som de förändringar som gjorts under tidigare epoker. Tillämpningen av begreppet är dock i många fall ännu i dag förankrad i en idé om att det autentiska är kopplat till något ursprungligt och essentiellt (Gustafsson & Karlsson 2014; jfr Holtorf & Schadla-Hall 1999).

Kasteller, fästningar eller residens

Hantering av byggnaderna på Gotland påverkades inte bara av rådande antikvariska praktiker och ideal, utan även av den samtida forskningen kring och förståelsen av byggnaderna. Vilket sammanhang de uppfördes i och vad de representerar är något som länge har diskuterats. Vid en rekonstruktion där det ursprungliga är tänkt att representeras, vilket uppenbarligen har varit intentionen, gör det stor skillnad hur det ursprungliga tolkas, vad det anses representera och vilka aspekter som är betydelsebärande.

Den stora mängden murade medeltida byggnader gör att Gotland påtagligt avviker från andra områden i Norden. Landsbygdens stenhus har väckt undran både hos besökare och forskare åtminstone sedan 1600-talet. Carl von Linnés skildringar av byggnaderna belyser svårigheterna att sätta in dem i ett medeltida sammanhang. Vid en genomresa på Sudret 1741 beskriver han ”Stenhusmurar efter stora hus och valvde rum, ofta 3 våningar höga med smala gånger och trappor i själva muren, sågom vi vid bondgårdarna så på landet som vid kyrkorna hela dagen.” Han fortsätter: ”Om desse varit byggda såsom kasteller och fästningar för sjöröveri eller såsom hus för munkarna i forna tider eller såsom residens för sockneherrar i danska tiden, veta icke vi.” (Linné 1977: 234). Efter att ha sett ännu fler gårdar med byggnadsrester samma dag kom han dock fram till att de ”endast” hade varit bondgårdar, och att ”alla bondegårdar här på orten tillförne varit byggde med stenhus.” (Linné 1977: 242). Den undran inför byggnaderna och vad de representerar som Linné ger uttryck för har fortsatt att vara ett återkommande inslag i diskussionen om dem.

Forskning och rekonstruktion

Vid 1900-talets början fanns det både ett intresse för byggnaderna från forskare från olika discipliner – konsthistorikern Johnny Roosval, folklivsforskaren Nils Lithberg och arkeologen Sune Ambrosiani hörde till dessa – och ett konkret hot om rivning

som drev fram en rörelse för att bevara de stenhus som ännu inte förfallit helt eller hamnat i kalkugnarnas käftar. Dessutom fanns det genom den 1925 bildade Gotlandsfonden medel som gjorde bevarande och konserveringsinsatser möjliga. Satsningarna och inte minst den publikation som kom till stånd genom fonden (Lithberg 1929) kan dessutom ses som ett startskott för en ny våg av forskning under 1920- och 1930-talet.

Under 1920- och 1930-talen gjordes rekonstruktionsteckningar av en rad av byggnaderna. Flera av teckningarna utarbetades av konsthistorikern och arkitekten Erik Lundberg. Konsthistorikern Gunnar Svahnström byggde i samarbete med Iwar Anderson, antikvarie vid Riksantikvarieämbetet och en duktig tecknare, vidare på Lundbergs rekonstruktioner. Flertalet av 1940-talets teckningar gjordes alltså med hans bilder som förlaga, men modifierades av Anderson, enligt Svahnströms tolkningar och anvisningar. Arbetet utfördes framför allt mellan åren 1939 och 1946 då Svahnström var anställd som amanuens vid Gotlands fornsal (Svahnström, A 2013: 13–14). Teckningarna är tydliga och förenklade, troligen både av pedagogiska skäl och med hänsyn tagen till osäkerheter i detaljer som utsmyckningar. Utförandet passade dessutom mycket väl för det som Svahnström främst ville lyfta fram, nämligen hus- och plantyper.

Bilderna illustrerar den antikvariska medeltid som Gunnar Svahnström tog över och förvaltade och som till stora delar var de förenklade modellhusens medeltid. Även om han med stort intresse kartlade byggnadshistorien i enskilda byggnader, med hjälp av sin fru Karin Svahnström som stod för arkivarbetet (Svahnström, A 2013), var målet i första hand alltså att identifiera typer och placera in dem i mönster, snarare än att teckna husens biografier eller lyfta fram detaljer. Samtidigt är det kanske just i hur detaljerna framställs, framhävs eller tonas ned som skillnaderna i hans uppfattning om byggnaderna i förhållande till Erik Lundbergs framträder.

På rekonstruktionsteckningarna av Bringes i Norrlanda (bild 2–3) är exempelvis gallerigången på framsidan relativt diskret i Gunnar Svahnströms tappning medan däremot gavelns portöppning framhävs och har försetts med en lastbom. Även rekonstruktionen av Hästnäshuset (bild 4–5) ger ett nedtonat intryck jämfört med Lundbergs version, där gallerifönstren framträder och utformningen framgår tydligare. Framställningarna är till stor del en följd av skala och val av perspektiv och måste ses mot bakgrund av vad som ansågs betydelsebärande och viktigt att lyfta fram och förmedla. Något som sällan betonas¹ är likheten mellan flera av stenhusens och de samtida kyrkornas detaljer och förutom av Lundberg lyfts heller inte likheterna med frälsets arkitektur fram.

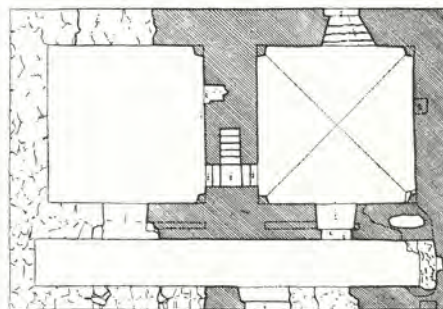
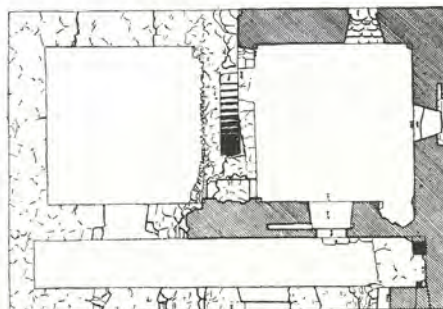
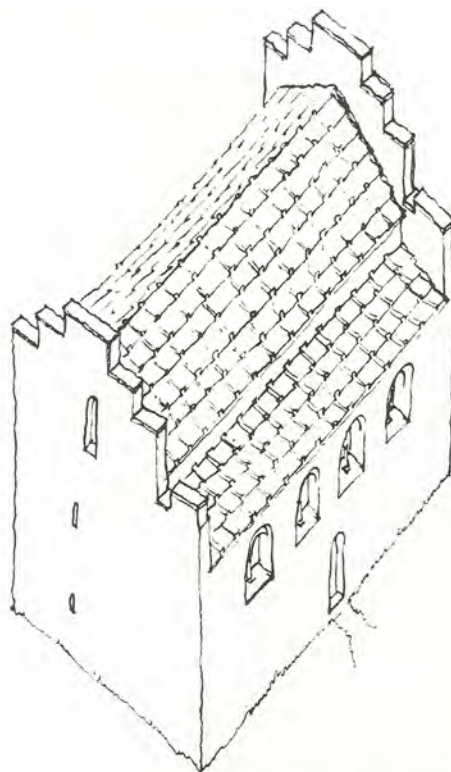
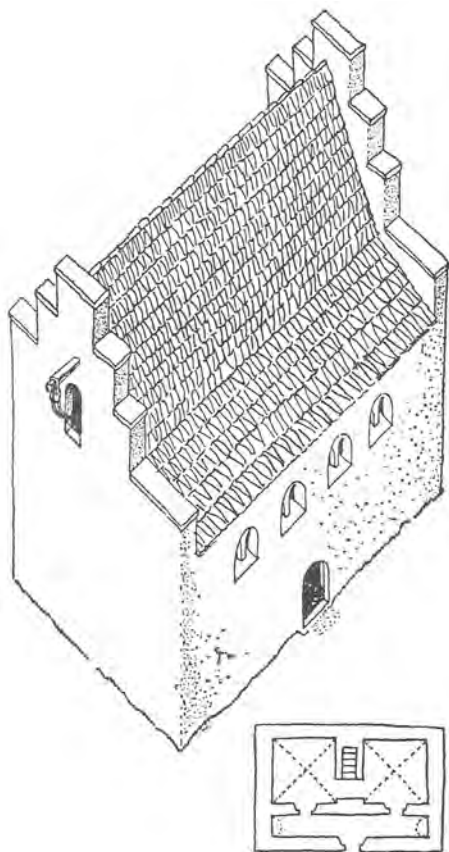

Bild 2 och 3. Rekonstruktionsteckningar utifrån ruinen vid Bringes i Norrlanda socken. Efter Lundberg 1940 (t.h.) respektive Svahnström 1945 (t.v.). Den senare teckningen är gjord av Iwar Anderson.

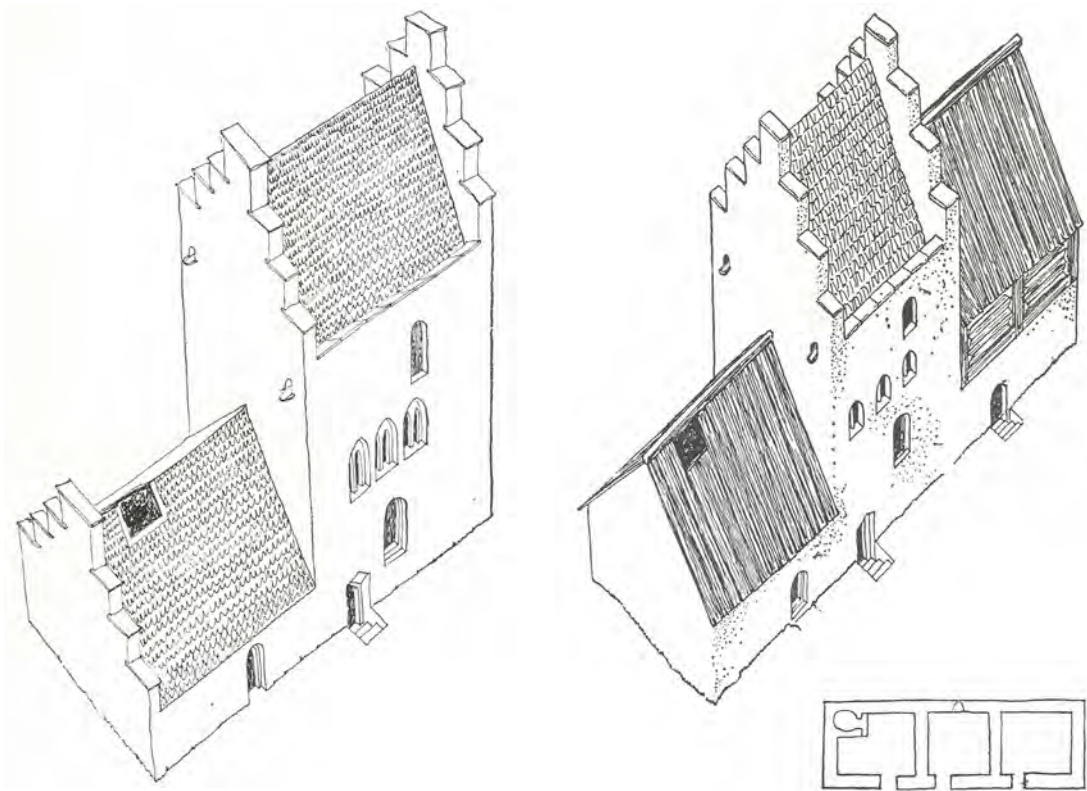

Bild 4 och 5. Rekonstruktion av det medeltida byggnadskomplexet vid Stora Hästnäs utanför Visby. Efter Lundberg 1940 (t.v.) och Svahnström 1945 (t.h.). Den senare teckningen är gjord av Ivar Anderson. I ritningarna framträder en del skillnader som avspeglar olikheterna i Lundbergs och Svahnströms syn på byggnaderna. Medan Lundberg lyfter fram detaljer som de kopplade fönsteröppningarna, som för tankarna till den samtida frälsearkitekturen, framställer Svahnström öppningarna som mindre och enklare och framhäver byggnadernas magasinsfunktion genom att markera lastportarna.

Bild 6. Portalen från Skogs i Hamra, tecknad av P.A. Säve 1850 påminner om mindre portaler i samtida kyrkor. Det finns i flera fall likheter i både i murningssätt och detaljutförandet mellan stenhusen och kyrkorna och även mellan stenhusen och den samtida frälsearkitekturen. Skillnaden är stor jämfört med den senare generationen bostadshus i sten på Gotland, från 1700- och 1800-talet, som mer liknar de samtida trähusen (Qvistrom 2019:267-268, 330-331). ATA KMB 16001000526524 htg00262.

Restaureringsdebatten och Dalhems kyrka

Även om de sekulära stenbyggnaderna alltså hade uppmärksamats på olika sätt tidigare tycks bevarandet av dem inte ha diskuterats i någon större utsträckning före 1900-talets början. Inte heller de konserveringar eller restaureringar som ägde rum under 1900-talets första hälft verkar ha ifrågasatts. Situationen är påtagligt annorlunda om vi jämför med de diskussioner som rörde medeltida kyrkobyggnader under samma tid.

Från 1600-talet och framåt, men framför allt under 1700- och 1800-talen hade fönstren förstörats i en rad gotländska kyrkor. I flera fall togs dessutom norrfönster upp i tidigare slutna väggar. En rad medeltida glasmålningar monterades vid den här tiden ned och såldes, i vissa fall till andra församlingar, i andra till samlare. Inte långt därefter, under senare delen av 1800-talet och början av 1900-talet, började en omvänd process i flera kyrkor, med att återställa fönster till ett mer ”medeltida” utseende. Detta gjordes i vissa fall genom att tidigare förstörade fönster förminskades och

nyupptagna öppningar sattes igen. Nyttillverkade omfattningar i medeltida stil sattes in, i en del fall även runt öppningar som tillkommit efter reformationen.

De flesta ändringarna och återställandena var förhållandevis modesta, något som inte kan sägas om den genomgripande omdaning som ägde rum i Dalhem 1899–1909. Kyrkorenoveringen här gjordes under ledning av Axel Herman Hägg. Denne anlätade i sin tur målarmästaren Carl Wilhelm Pettersson för att utföra nya vägg- och glasmålningar, till stor del efter medeltida förlagor. Även trä- och stensulptur beställdes till ombyggnaden. De medeltida muralmålningar som fanns kvar sparades, men retuscherades delvis. Bland annat målade Pettersson över ett djävulsansikte på den stora djävulens mage i själavägningsscenen, eftersom detta befanns vara ”osympatiskt”. Övermålningen gjordes, försvarade sig Pettersson efteråt, med tillstånd från riksantikvarien. Fragmentariska målningar kompletterades också. Restaureringen kritiserades i samtiden, bland annat för att det inte tydligt markerats vilka delar som hade ändrats eller lagts till. En av de hårdaste kritikerna var konsthistorikern Johnny Roosval, som redan från början hade ogillat rekonstruktionen av målningarna. År 1909 skrev han en skarpt kritisk artikel om detta i Svenska Dagbladet (Roosval 1909: 11; Söderberg 1971: 10–15; Andersson 1998: 48–52; Knutsson 2005: 39).

Förutom Roosvals kritik av själva utförandet var mycket av diskussionen relaterad till den samtida restaureringsideologin, som vid tiden för omdaning av Dalhems kyrka var på väg in i ett skifte, vilket gjorde projektet närmast omodernt redan från början. De restaureringsideal som dominerade under senare delen av 1800-talet var präglade av två olika, till stora delar motstridiga, synsätt som knyter an till olika uppfattningar om autenticitet. Den ena sidan betonade stilen. Restaureringen skulle lyfta fram de drag som var karaktäristiska för denna och den ursprungliga byggmästarens intentioner och skapa en idealbild av det förflutna. Enligt det nyare antikvariska eller konserveringsinriktade synsättet som kom att bli dominerande under 1900-talet och som kom till uttryck 1964 i Venedigfördraget värnades i högre grad byggnadens olika tidsskikt. Även det som skett efter uppförandet, under loppet av byggnadens existens, hade ett värde. Fram till 1890-talet var stilrestaureringar tongivande, med företrädare som Helgo Zettervall. Därefter svängde opinionen och den mer restriktiva restaureringslinjen, som bland annat förespråkades av Sigurd Curman, fick ett starkt fotfäste och kom sedan att bli helt dominerande under 1900-talet (Ljungström 1987; Kåring 1992; Edman 1999; Knutsson 2005: 40–41; Cnattingius & Cnattingius 2007: 97; Bedoire 2013: 12; Bengtsson Melin 2014: 25).

Omskapandet av kyrkorummet i Dalhem präglades, särskilt till en början, av det stilrestaurerande synsättet, men också av den princip som blev tongivande under

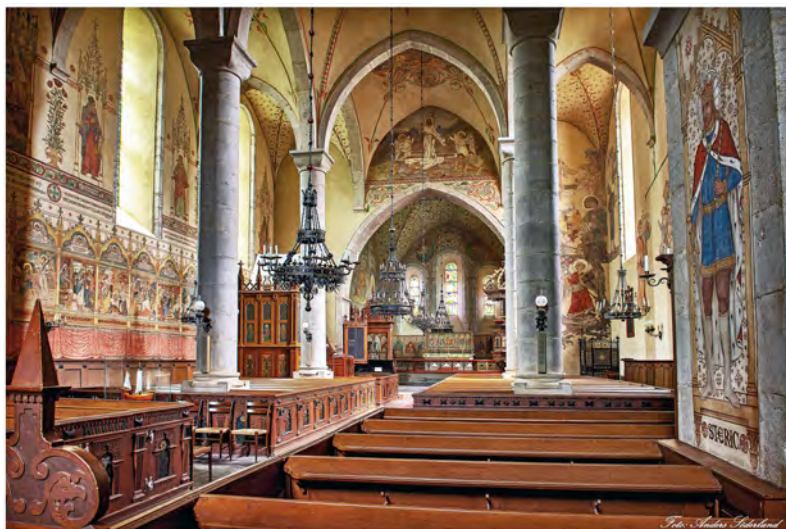

Bild 7. Det restaurerade kyrkorummet i Dalhem.
Foto Anders Söderberg. Bilden publiceras med fotografens medgivande.

början av 1900-talet och som konsthistorikern Göran Kåring (1992: 364) kallar den estetiska, där byggnaden skulle göras vacker och användbar för samtida behov. Hägg var influerad av den engelska gotiken, efter att ha utbildat sig till arkitekt i England under 1850-talet och varit verksam där fram till 1880-talet (Ljungström 1987: 203; Bennett 1988: 54; Knutsson 2005: 43-47; Bedoire 2013: 139). Hans vision i Dalhem handlade inte om autenticitet i dagens bemärkelse utan snarare om en nyare och bättre version av medeltiden. Kyrkans utsmyckning skulle ge ett intryck av de ursprungliga intentionerna, men med bidrag av den förfining som samtidens tekniska utveckling och nyare, konstnärliga ideal kunde erbjuda. Under arbetets gång ändrades dock inställningen något, till följd av den samtida debatten (Knutsson 2005: 43-47).

Att förnyelsen av kyrkorummet i Dalhem (bild 7) och andra samtida och stor-slagna restaureringsprojekt väckte så mycket ont blod handlade inte bara om att de var förankrade i det sena 1800-talets restaureringsideal, utan också just om den anspråksfullhet som Roosval tydligt vände sig emot. De var allt annat än diskreta, de syntes och tog plats på ett helt annat sätt än de fönsterförändringar som nämndes inledningsvis och som i mindre skala representerar ett likartat restaureringsideal. Att förse en efterreformatorisk fönsteröppning med en huggen omfattning i medeltida stil är visserligen ett mindre ingrepp, men det visar på en tydlig vilja att ge kyrkorum-

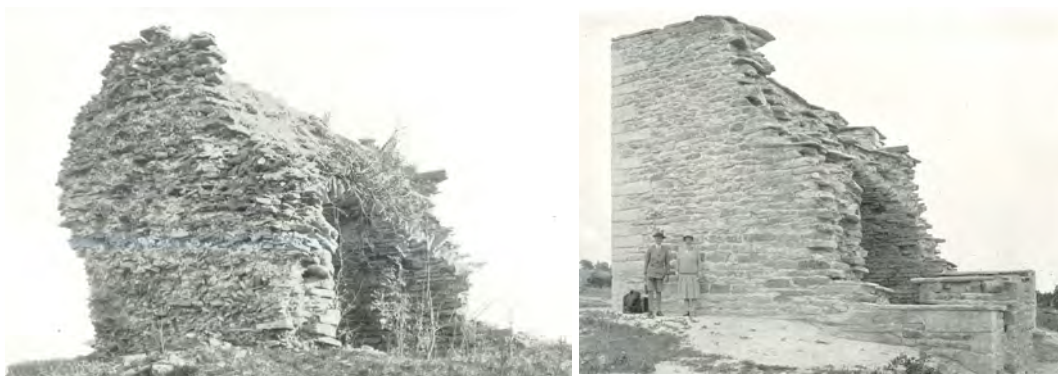

Bild 8 och 9. Mynttornet, kastalruinen vid det så kallade Fardume slott i Rute socken på Gotland, före och efter 1927 års konservering. Foto Alfred Edle. Efter Lithberg 1929.

met en mer stilenlig inredning, i det fallet dessutom utan någon förankring i ett verkligt, medeltida kyrkorum. Vid några av de profana stenbyggnaderna var de restaureringar eller konserveringar som skedde på vissa sätt mer radikala än omdaning av kyrkorummet i Dalhem. Det så kallade mynttornet i Rute (bild 8–9) försågs med en helt ny fasad med tidsenliga huggna hörnkedjor – en tolkning förankrad i kunskap om andra samtida byggnader men som sannolikt inte kunde beläggas just här. Resultatet var dock inte anspråksfullt – snarare tvärtom – och utsattes heller inte för någon högljudd kritik.

Konservering och restaurering av stenhusen på landsbygden

Med hjälp av medel ur framför allt Gotlandfonden ”konserverades” alltså flera medeltida ruiner och hus under 1920- och 1930-talet. I exemplen från 1940- och 1950-talet används istället ordet restaurering, och här talas också uttryckligen om rekonstruktion eller återställande. Under den första perioden leddes arbetet av amanuens Alfred Edle (1893–1965), anställd som sekreterare hos Gotlandfonden (Lithberg 1929: 12–13). Underlaget Edle hade att utgå ifrån förutom byggnaderna i sig var bland annat antikvetsritmästaren och kulturhistorikern Carl Gustaf Gottfried Hilfelings (1740–1823) teckningar från antikvariska resor gjorda på uppdrag av fornforskaren och godsägaren Pehr Tham (1737–1820) runt sekelskiftet 1800 (Hilfeling 1994; 1995; KB ACC 1989/47,

Bild 10. Bunge prästgård, avbildad av C.G.G. Hilffeling år 1800, innan stora delar av mureverket revs. Idag finns det som återstår av ruinen kvar nordöst om Bunge kyrka. Reproduktion: Maja Atterstig, Kungliga biblioteket.

del III: 1311–1342). De äldre teckningarna erbjöd exempel på hur andra, liknande ruiner och hus hade sett ut då de var mindre förfallna och innan de börjat användas som stenbrott. Förebilder fanns också i bättre bevarade byggnader.

Det finns uppmätningar och enstaka ritningar och fotografier av byggnaderna och ruinerna som visar skicket före konserveringen (jfr. bild 10). Flertalet av ritningarna upprättades av Johan Fardelin (1869–1961), som hade militär utbildning och arbetade på stadsbyggnadskontoret i Visby men även åtog sig olika antikvariska uppdrag (Westholm 1991). I övrigt är dokumentationen av det arbete som utfördes sparsam. Från den första tiden finns inte heller några markeringar på plats som visar vad som har rekonstruerats.

En av de byggnader som åtgärdades var den vid Lauks i Lokrume (bild 11–14), som hade skänkts till Föreningen Gotlands fornvänner 1918. Byggnaden var då i dåligt skick. Några år tidigare hade loftets tunnvalv och övre delen av framsidans fasad rasat ned. Vid restaureringen som genomfördes 1919 var det framför allt den här fasaden som återuppbyggdes (GM dnr 2014-417). Före raset hade ett utvändigt trapphus av sten funnits. Detta rekonstruerades inte och resterna efter trapphuset revs bort vid restaureringen, sannolikt för att det inte hörde till den ursprungliga, medeltida byggnadsfasen. År 1880 uppgav målaren och läraren Fredrik Nordin (1852–1920) att det hade uppförts 40 eller 50 år tidigare, av material hämtat från en medeltida gårdspor-

Bild 11-13. (Överst) Den medeltida byggnaden vid Lauks i Lokrumme i restaurerat skick 1923. Foto S. Brandel, ATA bildnr. 569:64. (Mitten) Samma byggnad före restaureringen. Bilden är tagen i oktober 1911, innan delar av fasaden rasade. Fotograf okänd, ATA. (Nederst) P.A. Säves teckning av byggnaden från 1844. UUB alvin-record:93263.

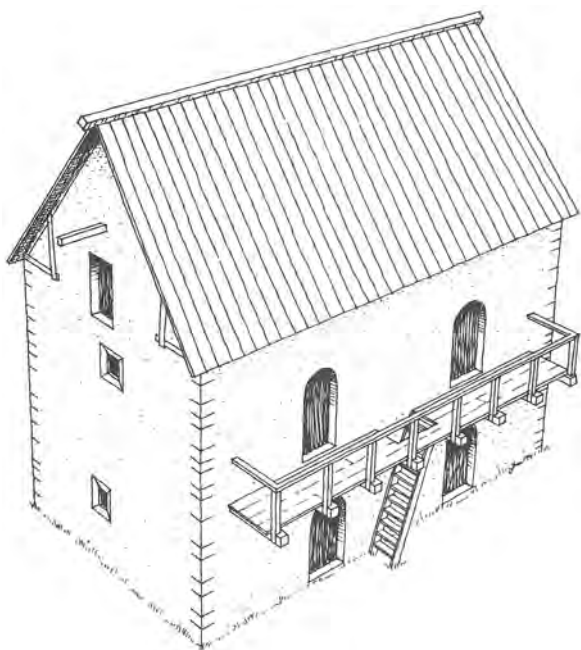

Bild 14. Rekonstruktionsteckning av den medeltida byggnaden vid Lauks i Lokrume, gjord av Ivar Anderson och Gunnar Svahnström. Efter Svahnström 1976. Gunnar Svahnström beskriver byggnaden som en dubbel bod, vilket illustreras väl av bilden (Svahnström 1945; 1976). Det finns dock en del som talar för att rekonstruktionen och beskrivningen av byggnaden som förrådshus ger en alltför förenklad bild, som inte tar hänsyn till en rad komplicerande detaljer. På den rekonstruerade, och följaktligen även den återuppbyggda fasaden är det bara den nedre, vänstra portalen som försetts med huggen omfattning. Skillnaden i placeringen i höjddled mellan portalerna på bottenvåningen tycks dock ha jämnats ut och utöver skillnaden i omfattning framstår portarna som mer likartade. För övervåningen finns det ett par detaljer som gör att det kan ifrågasättas om den här delen av byggnaden enbart fungerat som förrådsutrymme. Den mellanvägg som delat in våningen i två jämnstora rum är troligen sekundär. Virket har visserligen daterats med hjälp av dendrokronologi till 1373 respektive 1367 (Bråthen 1995: 56, korrigerat med tillägg av 9 år enligt Bråthen 1998) men Brunius framhåller att det inte fanns någon vägg vid hans besök på 1860-talet och Johan Fardelin påpekar att den är uppsatt mitt för en dörröppning på den bakre långväggen vilket tyder på att den tillkommit efter att öppningen tagits ur bruk. Möjligen är den liksom trapphuset gjord av återanvänt material och uppsatt efter Brunius besök (ATA Lokrume sn, Lauks Dnr 1587/1923; Brunius 1865: 152). Övervåningen har i så fall ursprungligen utgjort ett enda rum. Erik Lundberg tänker sig att den nyss nämnda dörröppningen på baksidan hör till en latrin, en privet av det slag som finns på medeltida borgar. Förekomsten av en privet föranleder honom att tänka sig att våningen ursprungligen kan ha utgjort en festsal (ATA Go, Lokrume sn, Lauks Dnr 1587/1923; Lundberg 1935: 208–209). I den rektangulära öppningen snett ovanför den högra dörren har det enligt en tidigare gårdsägare suttit ett målat, blyinfattat glasfönster som senare såldes till en antikhandlare i Visby (ATA Lokrume sn, Lauks Dnr 1587/1923). Det är inte känt om glasfönstret var medeltida, vilket är möjligt och i så fall skulle stärka tolkningen av att övervåningen inte enbart använts som förråd.

Bild 15–16. (t.v.) Den medeltida byggnaden vid Stora Sojdeby i Fole socken, före restaureringen. Okänd fotograf. Gotlands museum. (t.h.) Samma byggnad 1959, efter restaureringen. Foto 1959 Gunnar Svahnström. Gotlands museum.

tal som stod i närheten av huset (ATA Lauks, Lokrume sn). Däremot återställdes två av hålen efter en svalgång på den rekonstruerade fasaden. Någon svalgång i trä sattes inte upp förrän nästan hundra år senare, 2016, och då inte för att förtydliga rekonstruktionen utan främst av tillgänglighets- och säkerhetsskäl (GM dnr 2014-417).

Ett exempel på en betydligt senare konservering utförd i samma tradition är den medeltida byggnaden vid Stora Sojdeby i Fole (bild 15–16). Stenhuset har liksom det vid Lauks tolkats som ett magasin eller förrådshus. Under 1600-talet byggdes det om till bostadshus och fungerade som sådant under 1700- och 1800-talen. Därefter användes huset under en tid som smedja. När Gotlands fornvänner övertog byggnaden 1959 hade den stått öde i tre årtionden. I samband med övertagandet revs all inredning, som bedömdes vara i dåligt skick, ut inklusive bjälklag, skorstenar och eldstäder som använts under byggnadens år som bostadshus. Även de båda flygelbyggnaderna revs. Planen var att använda huset som studiemagasin för museet. Gunnar Svahnström beskriver de åtgärder som gjordes: ”Till det yttre återställdes så långt det var möjligt husets medeltida utseende. Invändigt erhöll det en enkel magasinsinredning.” (ATA Go Fole sn; GM dnr 2009-0647; Föreningen Gotlands fornvänners årsberättelse för år 1959; Svahnström 1966: 64–65, citat s. 65). Vid restaureringen sattes de befintliga dörrarna igen, liksom alla fönster på bottenvåningen och flertalet av dem på första våningen. De kvarvarande försågs med luckor. På framsidan togs den medeltida portalen upp som ny ingång. Intill denna har ytterligare en portal markerats som en

nisch i fasaden. Det är oklart om denna utvisar något som upptäcktes i samband med ombyggnaden, men oavsett tydliggör utformningen tolkningen av byggnaden som dubbel bod. Placeringen av de båda kvarlämnade fönstren på övervåningen på samma sida av huset framhäver ytterligare intrycket av en tvådelad byggnad. För dessa är det mindre sannolikt att någon medeltida förlaga kunnat spåras.

Byggnaderna vid Lauks och Sojdeby hörde till en rad medeltida hus på Gotland som byggnadsminnesförklarades 1969. I byggnadsminnesförklaringarna nämns inte att husen är delvis rekonstruerade. De beskrivs bevara "egenheten hos gången tids byggnadsskick" och anses utifrån detta som synnerligen "märkliga". Byggnaderna fick därefter inte rivras eller förändras, vare sig till sitt yttre eller inre. Det som skyddas på det här sättet är alltså i praktiken de rekonstruerade fasaderna och interiörerna (ATA dnr 6728/69; dnr 6727/69).

I en kulturhistorisk beskrivning från 2011, framtagen i samband med en försäljning av byggnaden vid Stora Sojdeby, konstaterar byggnadsantikvarien Johan Gardelin att "Den omfattande ombyggnaden 1958–59 har gjort att samtliga värden från senare tid har försvunnit och byggnaden visar idag huvudsakligen hur man kunde gå till väga vid en ombyggnad i slutet av 1950-talet." (GM dnr 2010-0265).

En rekonstruerad medeltid

Huvudsyftet med de insatser som gjordes på de medeltida stenhusen var att bevara dem och hindra förfallet av det som då var ruiner eller senare ombyggda hus. Att de inte bara konserverades, i dagens mening, utan även delvis "återställdes" till ett förmodat medeltida utseende var förankrat i en redan vid sekelskiftet 1900 ifrågasatt restaureringsideologi och i en syn på det autentiska som synonymt med det ursprungliga. Troligen påverkade dessutom synen på medeltiden som Gotlands "storhetstid" hur spåren från olika tidsperioder värderades.

Det är intressant att notera att den kritik som renoveringen av Dalhems kyrka mötte inte nämnvärt tycks ha påverkat hur de profana byggnaderna på landsbygden behandlades, trots att exempelvis Johnny Roosval, som stod för den hårdaste kritiken, också i hög grad var inblandad i Föreningen Gotlands fornvänners agerande kring stenhusen. Valet att uttradera senare förändringar, bland annat genom att mura igen nyare fönster- och dörröppningar, och att därmed återställa byggnaderna till en återskapad medeltid, överensstämde med det som tidigare hade gjorts med bland annat fönster i kyrkobyggnaderna. Igenmurade muröppningar togs åter upp och försågs i en del fall med nyhuggna omfattningar. Där ingen förlaga fanns tycks ofta en enkel,

Bild 17. Kapitelhuset i Visby. Den återskapade portalen på östra långsidan. Portalens läge lokaliserades 1943 genom att tröskeln grävdes fram. Inga spår har däremot påträffats efter någon ursprunglig omfattning (ATA dnr 634/44). Foto 2022 Linda Qviström.

neutral form ha valts. En intressant parallell är den restaurering av Malmö hus som gjordes under ledning av Sigurd Curman på 1920-talet. Victor Edman konstaterar att Curman här inte följde samma principer som för kyrkorna och att projektet snarast präglades av 1800-talets restaureringstänkande (Edman 1999: 67-69).

Ombyggnaderna av de profana stenhusen på Gotland var i flera fall minst lika radikala som omdaningen av kyrkorummet i Dalhem. Resultatet blev dock inte lika anspråksfullt som där – snarare tvärtom – vilket kan ha bidragit till att kritiken uteblev i samtiden. Det är tänkbart att valet av mer anspråkslösa lösningar delvis också var en följd av dalhemsdebatten. Men också praktiska och ekonomiska förutsättningar påverkade utformningen av de restaurerade byggnaderna. Detta framgår tydligt av arbetet med kapitelhuset i Visby (ATA dnr 3454/43; 634/44) och sannolikt har praktiska och ekonomiska hänsynstaganden varit betydande även i andra fall. Finansieringen av projekten framstår som ett återkommande problem. Åtgärderna har kunnat genomföras tack vare donationer och fondanslag och jakten på finansiering av projekten tycks ha varit konstant.

Bild 18. På kapitelhusets fasad mot gatan syns fönsterraden med de rekonstruerade mittposterna. Ett neutralt utseende valdes av tre skäl. Det ursprungliga utseendet var inte känt, arbetet behövde bli klart innan vintern och det ekonomiska läget var ansträngt (ATA 3554/43). Foto 2019 Linda Qviström.

Något som framskymtar i redovisningen av restaureringen i kapitelhuset i Visby (bild 17-18) är stenhuggarens, Rudolf Eklunds (1888–1967), betydelse i sammanhanget. Han hade redan en del färdigt material liggandes, som kunde användas, och det är troligt att han spelade en viktig roll även i utformningen av de nya detaljerna. Gunnar Svahnström påpekar i september 1943 (ATA 3454/43) att ett beslut måste fattas snabbt om de nya delarna till arkadbågarna skulle kunna vara klara innan vintern. Sannolikt hade han diskuterat detaljerna i utformningen med Eklund och förhandlat med honom om vad som var möjligt att inom utsatt tid göra med de medel som fanns.

Renoveringarna på 1900-talet skedde också i hög grad i samspel med den samtida forskningen. Det var då inte som i Dalhem en förhöjd och ideal medeltid som eftersträvades, utan en medeltid återskapad på vetenskaplig grund. Även denna var dock starkt färgad av sin samtid. Både de stående byggnaderna, och skapandet av de fortfarande flitigt använda rekonstruktionsteckningar som framställdes under framför allt första halvan av 1900-talet, gestaltade och var en del av den samtida forskningen kring husen. Det var framförallt byggnadernas funktion som magasin och som de handlande böndernas byggnader som lyftes fram. Likheterna med samtida frälse-

arkitektur och kyrkor underkommunicerades.

Erik Lundberg stod för en något annorlunda syn på byggnaderna och är den som tydligast lyfter fram paralleller mellan böndernas hus och samtida högstatusbyggnader. Många av de rekonstruktionsteckningar som finns bygger på information som Lundberg tagit fram. Hans tolkningar har på så sätt fått stort genomslag. Men då bilderna har återanvänts har de inte sällan modifierats och fått en delvis ändrad innebörd. Från 1940-talet och framåt var det framför allt Gunnar Svahnström som ägnade sig åt byggnaderna och som med hjälp av Iwar Andersson arbetade vidare med och modifierade Lundbergs rekonstruktionsbilder. I Svahnströms fokus fanns byggnadernas planform och inordnandet bland byggnadstyper. Förutom att han i högre grad än Lundberg betonade byggnaderna som böndernas bidrog detta intresse troligen till att det inte i första hand var arkitektoniska detaljer som lyftes fram och till att byggnaderna i viss mån framställdes som just typer.

Förutom att rekonstruktionsteckningarna illustrerar och samspelar med den samtida forskningen och uppfattningen om byggnaderna är det tydligt att de också kunde användas som experimentfält för att pröva rimligheten i olika möjliga tolkningar. Samspelet mellan den byggnadshistoriska forskningen och restaureringen kunde även ske på andra sätt. Vid restaureringen av kapitelhuset i Visby diskuterades olika alternativ under arbetets gång och den pågående restaureringen tycks i viss mån ha fungerat som ett laboratorium för historiska möjligheter även om slutresultatet endast representerade en version (jfr. Davis 1985).

De delvis rekonstruerade medeltida byggnaderna befinner sig alltså idag någonstans i gränslandet mellan rekonstruktion och restaurering och de delar på flera sätt både möjligheter och problem med andra former av rekonstruktioner. Relationen mellan tomrummet, det okända, och rekonstruktionen är komplicerad. Restaureringarna har synliggjort tomrum – det som inte bevarats eller byggts om till oigenkännlighet – och det är i tomrummen rekonstruktionerna har tagit vid och fyllt ut. Det som har rekonstruerats bygger i en del fall på det som faktiskt har kunnat beläggas i den enskilda byggnaden, i andra på hypoteser, på ett förmodat medeltida utseende såsom det uppfattades enligt det samtida forskningsläget. Den medeltid som återskapades var i hög grad de samtida forskarnas och antikvariernas medeltid. Praktiska och inte minst ekonomiska begränsningar spelade som redan nämnts in. Enkla, neutrala former valdes där den tidigare detaljutformningen inte var känd. Som nyss noterats bidrog troligen dessutom forskningens fokus på planformer och hustyper till att ytterligare förstärka intrycket av enkelhet och typisering. Valet att återskapa enkla neutrala detaljer där de ursprungliga formerna inte var kända kombinerades med vil-

jan att renodla husen till vad som tolkades som en ursprunglig form. Det resulterade i ett helhetsintryck av byggnaderna som sannolikt både är mer uniformt och enkelt än under 1200- och 1300-talen. Enhetligheten är troligen delvis ett resultat av att byggnaderna hanterades i samma kontext och inte sällan av samma medverkande aktörer.

Sammantaget har de bevarade partierna och de genom rekonstruktion utfyllda tomrummen skapat en ny helhet. Fasadernas förhållandevis enkla och avskalade uttryck stämmer väl överens med det som presenteras i teckningarna. Hur väl detta överensstämmer med den ursprungliga medeltida utformningen är betydligt svårare att svara på. De dåtida uppenbart kunniga forskarna och antikvarierna var väl medvetna om variationen bland bevarade eller avbildade huggstensdetaljerna från en rad byggnader. Men detta lyfts sällan fram i rekonstruktionsteckningar eller i de bevarade och delvis rekonstruerade husen. Detaljer som delarna till ett medeltida fönsteröverstycke vid Stora Sojdeby (GM Fole sn) antyder exempelvis att ursprungliga fasaden här varit mer utsmyckad än den rekonstruerade. Att återskapa en fasad bara med utgångspunkt i sådana fragment hade dock krävt fantasi i paritet med renoveringen av Dalhems kyrka.

Rekonstruktioner är på många sätt ett bra medel när det gäller att visualisera det förflutna. Både rekonstruktionsritningarna och de på plats rekonstruerade medeltida stenhusen används om och om igen för att illustrera medeltida byggnadsskick på den gotländska landsbygden. Detta förfarande ger en tydlig och klar men samtidigt också en något förenklad och snäv uppfattning om medeltida byggnadsskick. På ett generellt plan illustrerar byggnaderna några av de möjligheter och problem som finns med rekonstruktioner i stort. Byggnaderna kan ses och upplevas på plats och restaurering och rekonstruktion har på många sätt gjort det enklare att förstå och uppleva olika aspekter av dem. Å andra sidan har mycket information, framför allt om senare användning men även sådan som hade kunnat framhäva andra tolkningar än den valda, skalats bort. Precis som ofta är fallet med andra typer av rekonstruktioner har resultatet, framför allt i teckningarna men även i de stående byggnaderna, delvis landat i en schablon eller en typ (jfr Peterson 2003: 362). Rekonstruktionerna riskerar att låsa tanken i en bestämd form, skapad av de förutsättningar som rådde vid rekonstruktionstillfället och de föreställningar om byggnaderna som dominerade då de konserverades.

Arkiv

Stockholm

Kungliga biblioteket, Stockholm (KB), Handskriftssamlingen

Riksantikvarieämbetets arkiv/Antikvarisk-topografiska arkivet, Stockholm (ATA)

Gemensamma handlingar, F1 Antikvarisk-topografiska dossierer.

Uppsala

Uppsala universitetsbibliotek (UUB), Arkiv

Visby

Gotlands museum, Visby (GM) Topografiska arkivet

Litteratur

Ahrens, Claus (1992). Rekonstruksjon og interpretasjon. I: Augustsson, Jan-Erik (red.) *Medeltida busbyggande: symposium i Lund, november 1989*. Lund studies in medieval archaeology 9, Stockholm: Almqvist & Wiksell. s. 6–16.

Andersson, Gun (1979). Hellviprästens bostad utgrävd. I: *Gotländskt arkiv* 51, s. 33–40.

Andersson, Magdalena (1998). Restaureringen av Dalhems kyrka på Gotland. I: Hedenstierna-Jonson, Charlotte, Jacobsson, Carina & Svensson, Torsten (red.) *Rökringar: hyllningsskrift till Lennart Karlsson från elever och yngre forskare*, Visby: T. Svensson. s. 47–54.

Bennett, Robert (1988). *Floda kyrka: Oppunda härad, Södermanland*. Sveriges kyrk konsthistoriskt inventarium. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.

Bengtsson Melin, Pia (2014). *Medeltiden on display: uppställningar och utställningar av äldre kyrkokonst från omkring 1850 fram till i dag*. Runica et mediaevalia. Scripta maiora 8. Stockholm: Runica et Mediaevalia, Centrum för medeltidsstudier.

Berglund, Björn E., Börjesson, Klas och Forshed, Nils (2002). *Markens minnen: landskap och odlingshistoria på småländska höglandet under 6000 år*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.

Boëthius, Gerda, och John Nihlén (1932). Lojsta hall: försök till rekonstruktion av hallen på en gotländsk gård från första årtusendets mitt. *Fornvännen* 27, s. 342–536.

Bedoire, Fredric (2013). *Restaureringskonstens historia*. Stockholm Nordstedts.

Brunius, Carl Georg (1864). *Gotlands konsthistoria: Första delen*. Lund: Berlingska.

Brunius, Carl Georg (1865). *Gotlands konsthistoria: Andra delen*. Lund: Berlingska.

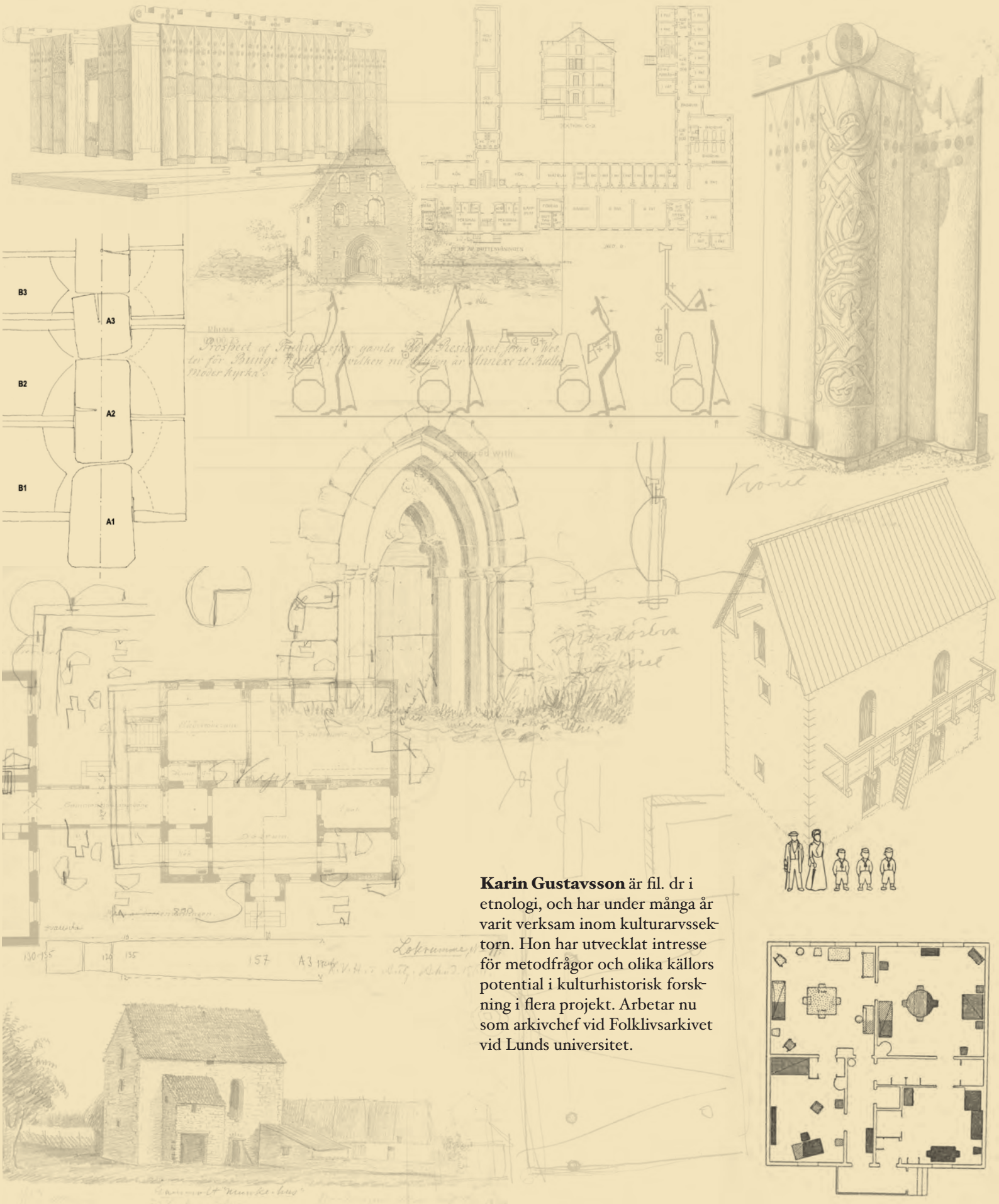
- Brunius, Carl Georg (1866). *Gotlands konsthistoria: Tredje delen*. Lund: Berlingska.
- Bråthen, Alf (1995). *Dated wood from Gotland and the diocese of Skara*. Højbjerg: Hikuin.
- Bråthen, Alf (1998). Kommentrar till Thomas Bartholins artikel om dendrokronologins tillförlitlighet. *Fornvännen* 93, s. 258–259.
- Cnattingius, Lars D. och Nanna Cnattingius (2007). *Ruiner: historia, öden och vård*. Stockholm: Carlsson.
- Danielsson, Robert (2006). *Handbok i fornminnesvård*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Davis, Natalie Zemon (1985). *Martin Guerres återkomst*. Stockholm: Ordfront.
- Edblom, Lena (2004). *Långhus i Gene: teori och praktik i rekonstruktion*. Studia archaeologica universitatis Umensis 18. Umeå: Institutionen för Arkeologi och Samiska Studier, Umeå Universitet.
- Engström, Elin (2015). *Eketorps veckningar: hur arkeologi formar tid, rum och kön*. Stockholm studies in archaeology 63. Stockholm: Institutionen för arkeologi och antikens kultur, Stockholms universitet.
- Föreningen Gotlands fornvänners årsberättelse för år 1959 (1960). I: *Gotländskt arkiv* 32, s. 75–85.
- Gustafsson, Anders, och Håkan Karlsson (2014). Authenticity and the construction of existential identity: Examples from World Heritage classified rock art sites. I: Alexandersson, Henrik, Andreeff, Alexander och Bünz, Annika (red.) *Med hjärta och hjärna: En vänbok till professor Elisabeth Arwill-Nordbladh*. GOTARC Series A, Gothenburg Archaeological Studies, Vol. 5. Göteborg: Institutionen för Historiska studier, Göteborgs universitet, s. 634–653.
- Hidemark, Ove. (1996). Autenticitet – vad är det? I: *Kulturmiljövård* 1996 (1–2): s.113–119.
- Hilfeling, C.G.G. (1994). *CGG Hilfelings gotländska resor 1797 och 1799: I*. Visby: Gotlands fornsal.
- Hilfeling, C.G.G. (1995). *CGG Hilfelings gotländska resor 1800 och 1801: II*. Visby: Gotlands fornsal.
- Knutsson, Johan (2005). Axel Herman Häggs restaurering av Dalhems kyrka. I: *Byggnadshyttan på Gotland* 2003–2004, s. 31–54.
- Kåring, Göran (1992). *När medeltidens sol gått ned: debatten om byggnadsvård i England, Frankrike och Tyskland 1815–1914*. Stockholm: Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien.
- Linné, Carl von (1977). *Carl Linnæi Öländska och gotländska resa på riksens höglovliga ständers befallning förrättad år 1741: med anmärkningar uti ekonomien, naturalhistorien,*

- antikviteter etc.: med åtskillige figurer.* Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Lithberg, Nils (1929). *Gotländska minnesmärken I*. Visby: Gotlands fornsal.
- Ljungström, Lars. 1987. *–aendnu gamblare: Frederik Lilljekvists restaurering av Gripsholms slott och 1890-talets restaureringsdebatt*. Nyköping/Mariefred: Södermanlands museum/ Gripsholmsföreningen.
- Lowenthal, David (1995). Changing Criteria of Authenticity. I: Larsen, Knut Einar (red.) *Nara conference on authenticity in relation to the World Heritage Convention: Nara Conference on Authenticity. Japan 1994*, Proceedings, Published by UNESCO, ICCROM, ICOMO. Paris: UNESCO World Heritage Centre. s.121–135.
- Lundberg, Erik (1935). *Herremannens bostad: studier över nordisk och allmänt västerländsk bostadsplanläggning 1, Före 1700-talets mitt*. Stockholm.
- Lundberg, Erik (1940). *Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden. [I], 1000–1400*. Stockholm: Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademien.
- Myrberg, Nanouschka (2002). *Falska fornlämningar? Om fornlämnings autenticitet*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Nilsson, Ing-Marie (2011). Kyrkoarkeologin igår idag och imorgon? En spekulativ positionsbestämning. I: Andersson, Hans och Wienberg, Jes (red.) *Medeltiden och arkeologin: Mer än sex decennier*. Lund studies in historical archaeology 14. Lund: Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds Universitet. s. 29–48.
- Peterson, Bodil (2003). *Föreställningar om det förflutna: arkeologi och rekonstruktion*. Lund: Nordic Academic Press.
- Qviström, Linda (2019). *Rum utan utsikt: Fönster och ljus i medeltida byggnader*. Diss. Stockholm Studies in Archaeology 77. Stockholm: Univ.
- Roosval, Johnny (1909). Gottländska studier. Dalhems kyrka. I: *Svenska Dagbladet* 26/9 1909.
- Svahnström, Annika (2013). Gunnar Svahnström och Gotland. En livslång passion. I: *Gotländskt arkiv* 85: s. 11–18.
- Svahnström, Gunnar (1945). Bondens gård och bostad. I: Stenberger, Mårten (red.) *Boken om Gotland: Minnesskrift med anledning av Gotlands återförening med Sverige genom freden i Brömsebro den 13 augusti 1645. Första delen: Gotlands historia fram till år 1645*, Visby: Norrby, s. 402–419.
- Svahnström, Gunnar (1966). Föreningen Gotlands fornvänners fastigheter. *Gotländskt arkiv* 38: s. 49–92.
- Svahnström, Gunnar (1976). Häuser und Höfe der handeltreibenden Bevölkerung auf Gotland während des Mittelalters. I: *Häuser und Höfe der handeltreibenden Bevölkerung im Ostseegebiet und im Norden vor 1500*. Acta Visbyensia, Visby: Gotlands

- fornsal, s. 9–28.
- Söderberg, Bengt G. (1971). *Gotländska kalkmålningar 1200–1400*. Visby: Gotlands forn-
vänner.
- Trotzig, Gustaf (1979). Restaureringen av Eketorp. *Årsbok 1978–79* Riksantikvariäm-
betet och Statens historiska museer, Stockholm: Riksantikvarieämbetet/Statens
Historiska Museer, s. 29–39.
- Unnerbäck, R. Axel. (2002). *Kulturbistorisk värdering av bebyggelse*. Stockholm: Riks-
antikvarieämbetet.
- Venice charter (1964). International Council on Monuments and Sites (ICOMOS).
- Westholm, Gun. (1991). Johan Fardelin – en gotlandsforskare i det fördolda. I: *Got-
ländskt arkiv* 93, s. 205–224.
- Åman, Anders (2008). *Sigurd Curman. Riksantikvarie – Ett porträtt*. Stockholm: Kungl.
Vitterhets historie och antikvitets akademien i samarbete med bokförlaget
Atlantis.

Slutnot

1. Ett undantag är exempelvis Andersson 1979.

*Prospect of Trondheim, efter gamla H. P. Christensen, från i West-
er för Bunge Ruffa, hvilken nu tillhör är skänkt till K. H. S.
Moderkyrka.*

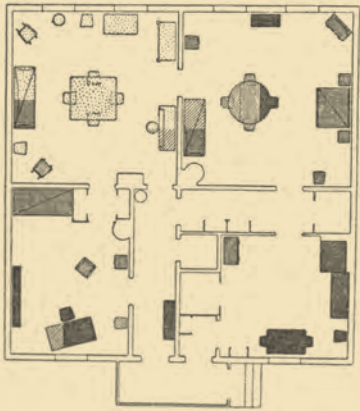
Measured with

Kvint

*Västertorstra
Lokrum*

Lokrum

Karin Gustavsson är fil. dr i etnologi, och har under många år varit verksam inom kulturarvssektorn. Hon har utvecklat intresse för metodfrågor och olika källors potential i kulturhistorisk forskning i flera projekt. Arbetar nu som arkivchef vid Folklivsarkivet vid Lunds universitet.

Hur gick det till?

Rekonstruktion och arbetsprocess i projektet Svensk stadsmiljö 1941-44

I början av 1940-talet fick Gregor Paulsson, professor i konsthistoria i Uppsala, ett uppdrag av Svenska slöjdföreningen inför dess kommande 100-årsjubileum 1945. Han skulle ansvara för framtagandet av en jubileumsskrift, där förändringen av svenska boendemiljöer under de gångna 100 åren skulle skildras (Dahlgren 2018:51).

Produktionen av jubileumsskriften kom att bli långvarig och involvera många personer. Arbetsnamnet på den kommande boken var länge *Svensk stadsmiljö*, och så kommer jag i det följande att benämna det projekt som arbetade med att framställa den. Paulsson och hans medarbetare blev inte färdiga till jubileet 1945, utan det kom att dröja till 1950 innan den första delen av den planerade boken (i två volymer) låg färdig, då med titeln *Svensk stad. Liv och stil i svenska städer*. En andra del, med titeln *Svensk stad. Från bruksby till trädgårdsstad*, publicerades 1953.

Bokverket, som i fortsättningen – till skillnad från projektet – kommer att benämnas *Svensk stad*, har sin utgångspunkt i tre städer – Örebro, Sundsvall och Helsingborg – samt ett antal mindre städer och tätorter, bland andra Eslöv, Staffans-
torp, Skutskär och Jonsered. Mottagandet vid utgivningen innehöll en hel del skepsis, bland annat på grund av frånvaron av akribi. Dock var uttrycket ”pionjärverk” frekvent i anmälningarna, och med tiden blev bokverket en klassiker och kom att representera auktoritativ kunskap om svensk urbanisering och bebyggelseutveckling (Dahlgren 2018:51ff, Hall & Hammarström 1981:5). Pionjärinsatsen, som många nämnde, bestod i det sätt som olika vetenskapliga discipliner som konstvetenskap, historia, kulturgeografi, etnologi och sociologi smälte samman i bokverket. Uttrycket pionjär indikerar att efterföljare ska eller borde komma, men metodiken bakom *Svensk stad*

skulle inte komma att upprepas i något senare utfört forskningsprojekt.

I projektet *Svensk stadsmiljö* och den tänkta jubileumsskriften var syftet att undersöka och analysera urbaniseringsprocesser och boendets och bostädernas förändring och utveckling från 1845 fram till mitten på 1940-talet. I centrum för den här texten står dock inte innehållet i det färdiga bokverket, utan det arbete som utfördes inom ramen för *Svensk stadsmiljö* i Helsingborg under 1940-talets första hälft. Genomförandet, det praktiska arbetet i fält och bakom skrivborden, är i det här sammanhanget viktigare än det som blev det färdiga resultatet (jfr Engström 2015:24).

Syftet med den här texten är att rekonstruera fältarbetet och metoder som användes på 1940-talet. Målet med detta är att förstå hur den kunskap som presenteras i det färdiga bokverket kom till, och därmed också hur vi vet det som vi anser oss veta. Valet av Helsingborg som exempel beror dels på mina förkunskaper om denna stads bebyggelsemiljö, dels på att det är därifrån som det finns mest källmaterial.

Beskrivningarna av Helsingborg i det färdiga bokverket är djupgående och den bebyggelsehistoriska kunskapen om staden som presenterades har citerats återkommande, blivit normerande och egentligen aldrig ifrågasatts (Hammarström & Hall 1981:5, Gustavsson 2019:161). *Svensk stad* har också förekommit som kurslitteratur i flera utbildningar under lång tid (Svensson 2010:265). Därmed har bokverket påverkat stora skaror studenter och det är ett skäl till att granska hur kunskapsinnehållet i *Svensk stad* egentligen kom till.

Rekonstruktion som mål och metod

Ordet rekonstruktion associeras ofta med fysiska åtgärder, som uppbyggnad av forntida hus som det bara återstår ruiner av, exempelvis Eketorps borg på Öland. Uppmärksammade rekonstruktioner har också genomförts av båtar. I Malmö byggdes repliker av medeltida koggar i början av 2000-talet och en kopia av 1700-talsskeppet ostindiefararen ”Götheborg” sjösattes i just Göteborg 2005. Också inom park- och trädgårdshistoria förekommer rekonstruktion genom undersökningar av olika typer av källmaterial med målet att uppnå kunskap om ett tidigare utseende på en plats, och för att återskapa ett tidigare skede.

Rekonstruktion betecknar i dessa sammanhang både metod och mål för arbetet. Det är en metod, för att genom vad som uppfattas som autentiska material, redskap och arbetssätt undersöka byggnads- och konstruktionsformer. På så sätt går det att nå kunskap om tillstånd i det förflutna. *Rekonstruktion* är då en många gånger mycket långvarig praktisk arbetsprocess, där det färdiga fysiskt manifesterade resultatet – målet –

också benämns *rekonstruktion*. I de exempel som beskrivs ovan har rekonstruktionens funktion varit att fylla ett upplevt tomrum, att återskapa något som inte längre finns och som saknats, samt att skapa kunskap om forntida tekniker där inga andra källor finns. Rekonstruktionen blickar bakåt och syftar till att fånga det som förlorats, men som går att återskapa, och den ska lära ut något till nutiden om det förflutna. I detta avseende är en rekonstruktion också framåtsyftande med en pedagogisk dimension.

Termen *rekonstruktion* förekommer i bokverket *Svensk stad* och i det arkivmaterial som utgör underlag för det här kapitlet. I förordet till *Svensk stad* skriver Gregor Paulsson om en kategori arkivalier som haft stor betydelse för innehållet: "... mantals- och taxeringslängderna, detta för vårt land enastående material, vilket möjliggör en rekonstruktion av gångna tiders samhällen och sätter forskaren i tillfälle att med tidigare okänd skärpa se sambandet mellan miljö och socialt eller ekonomiskt tillstånd" (Paulsson 1950:563). Paulsson använder en visuell metafor – forskaren ska "se" något som tillhör förfluten tid genom att studera arkivalier. Den rekonstruktion som arkivmaterialen möjliggör ska sedan utgöra en grund för tolkning, och därmed bidra till kunskapsproduktion om "gångna tiders samhällen". Som exempel på detta i det färdiga bokverket kan nämnas skildringen av stadsdelen Söder i Helsingborg. Befolkningsstäthet, familjernas storlek och sammansättning, inkomster och bebyggelsestruktur i ett par kvarter längs huvudgatan Södergatan under industrialismens epok på 1800-talet redovisas i beskrivande text, i diagram och med hjälp av fotografier (Paulsson 1950:563 ff.). Referenser till de specifika arkivkällorna saknas, men uppenbart är att det är ur just mantals- och taxeringslängder som uppgifter hämtades och ställdes samman.

I den här texten betecknar termen *rekonstruktion* den process där jag som forskare ungefär 80 år efter att arbetet inom projektet *Svensk stadsmiljö* utfördes skapar en trovärdig bild av 1940-talets händelseförlopp genom studium av det material som projektet avsatte. Paulssons visuella metafor är produktiv i sammanhanget – rekonstruktionen gör det möjligt att få syn på sammanhang och företeelser från det förflutna.

Rekonstruktion i denna betydelse, där skeenden i det förflutna återskapas, görs bland annat genom närläsning av såväl texter som bilder som ingår i det stora arkivmaterialen. Innehållet i texterna kan för en nutida läsare ofta te sig svårbegripligt, något som den som sysslar med kulturhistoriska källmaterial alltid måste förhålla sig till. Det är inte självklart att som läsare av ett 80-årigt källmaterial haka på och förstå vad upphovspersonerna egentligen menade med det de skrev, ett problemområde som kommer att framträda på flera ställen längre fram i texten.

Flera kulturhistoriska forskare har beskrivit metoder för att närma sig

människor i det förflutna. Etnologen Rebecka Lennartsson framhåller risken med att läsa ett historiskt material utifrån samtidens perspektiv, och därmed missa samband och företeelser som inte är självklara idag (Lennartsson 2020:16). Hennes metod blir att först ”bygga upp de världar man avser att undersöka” (Lennartsson 2020:13). Hennes specifika studie handlar om människor och händelser i 1700-talets Stockholm, men de svårigheter hon skildrar avseende tolkning av källor är igenkännbara också för den som arbetar med betydligt nyare material.

Lennartsson beskriver vikten av att arbeta med relationen mellan djup och bredd vid undersökningar av förhållanden i det förflutna. För att förstå och begripa innehållet i enskilda historiska handlingar, som till exempel rättegångsprotokoll, krävs studium av många fler källor från samma tid för att en insikt i villkoren för det samhälle där rättegången utspelade sig ska kunna uppstå. Förståelse av innehållet i källorna kan uppstå genom läsning av stora mängder text i till exempel äldre litteratur, brevsamlingar och liknande dokument från samma tid som de källor som studeras, då man som läsare får erfarenheter av tiden som skapar kontext. Kontextualiseringens betydelse, liksom källkritik, för kunskapsproduktionen vid studium av stora arkivmaterial framhålls också av etnologen Marie Steinrud (Steinrud 2020:143).

Historikern Peter K. Andersson har i en mikrohistorisk studie av en kvinna som levde på 1800-talet framhållit hur texter producerade av människor i det förflutna har potential att skapa inblick i andra världsbilder och uppfattningar, och därmed skapa förståelse för tankar och förhållningssätt som inte längre finner uttryck i samtiden (Andersson 2017:12, jfr även Ginzburg 1983). Källkritik i det här sammanhanget hänger tätt ihop med kontextualiseringen, exempelvis att undersöka varför ett visst dokument återfinns i en arkivsamling. Genom att arbeta med historiska källmaterial får forskaren inblick i andra världar, som i fysisk mening kan vara igenkännbara idag. Och kapaciteten till inlevelse i andras öden och tankevärldar blir så mycket starkare vid vistelse i samma fysiska rum som de personer vars öden vi undersöker själva en gång bevistade. I Stockholm finns flera av de miljöer som skildras i Lennartssons bok fortfarande kvar, och fiskeläget Arild i Skåne som är den plats där Anderssons studieobjekt levde sitt liv, har också kvar mycket av sin prägel från hennes tid – men människors världsbilder och sätt att se på tillvaron har förändrats genomgripande. Även om vi idag kan röra oss i samma fysiska miljöer som de personer som agerade i 1700-talets Stockholm, kan vi utgå från att våra tankar och förhållningssätt är annorlunda än deras. Och även om mycket är igenkännbart på Börje Hanssens fotografier från 1940-talets Helsingborg kan avståndet till den tankevärld och de praktiker som rådde då vara lika långt som mellan nutidsmänniskor och 1700-talsmänniskor.

Det som Lennartsson och Andersson beskriver – att många materiella omständigheter går att känna igen från den dåtid då de individer man som kulturhistorisk skribent intresserar sig för levde och var aktiva, men att det trots det finns stora svårigheter att verkligen förstå människor i det förflutna – har präglat arbetet med källmaterialet till denna text.

I vissa avseenden går det att med säkerhet rekonstruera de arbeten som Börje Hanssen och andra fältarbetare utförde i projektet *Svensk stadsmiljö*. Vilka gator och torg beträddes, vilken utrustning användes – sådana saker går att utläsa ur källmaterialet. Rekonstruktion i betydelsen återskapande kan möjligen göras av materiella förhållanden, till exempel att ge sig ut och fotografera med samma sorts kamera som Hanssen använde. I andra avseenden, när det gäller de val som gjordes i fält och de preferenser som styrde arbetet blir rekonstruktionen mer vacklande just därför att avståndet mellan nu och då kan vara överraskande stort när det gäller människors värderingar, språkbruk och relationer till varandra. Metoden att arbeta med både djup och bredd för att nå kunskap om förhållanden i det förflutna har rent konkret inneburit att dels noggrant granska och analysera också vad som framstår som väldigt små fragment som återfunnits i arkivmaterialet, dels gå igenom stora mängder material. Granskande av till synes perifera små fragment, som kvitton och uppenbart misslyckade fotografier utgör, har blivit en vedertagen metod i kulturhistoriska studier (se t ex Hunt 1989:22). Samtidigt behövs genomgången av stora materialmängder för att skapa kontext och förståelse.

Från fältet till arkivet

Under åren 1942, 1943 och 1944 dokumenterades miljöer under fältarbeten på de olika platser som projektet *Svensk stadsmiljö* valt ut, genom fotografering och beskrivning, kombinerat med intervjuer och studier av litteratur och olika typer av arkivmaterial. Det som samlades in under fältarbetena kom att ligga till grund för analyser av den historiska utvecklingen som sedan presenterades i *Svensk stad*. Gregor Paulsson (1889-1978) står som ensam författare till hela bokverket, men av förordet i den första delen framgår att det var ett kollektiv av skribenter som bidrog (Paulsson 1950:Xf). Börje Hanssen (1917-1980) uppges ha varit upphovsperson till ungefär 40 procent av texten i det färdiga bokverket, och han har framhållits som den mest inflytelserika medarbetaren (Gaunt 1981:25, Petterson 1997:187, Dahlgren 2018:42, 77). Hanssen hade studerat bland annat ekonomisk historia när han i början av 1942 kom i kontakt med Paulsson. Bland de övriga medarbetarna var annars konsthistoria den domi-

nerande disciplinen. Hanssen fick i projektet rollen som expert inom sociologi och ”bebyggelsegeografi” (Dahlgren 2018:77). I Helsingborg arbetade också Elias Cornell, som var konstvetare och elev till Paulsson. Dessutom deltog Cornells hustru Elisabeth Ralf-Cornell och Hanssens fästmö Margrét Bergmann.

1940-talets undersökningar resulterade i ett omfattande arkivmaterial, som utgör de materiella lämningarna efter fältarbetena (jfr Engström 2015:25). Arbetsmaterial och överblivet material, som inte fick plats i det publicerade bokverket, återfinns nu i huvudsak i två olika arkivsamlingar i Nordiska museets arkiv: Gregor Paulssons samling som är oförtecknad och Börje Hanssens samling som är förtecknad (Gustavsson 2015:230, 236). Det senare betyder att en professionell arkivarie har sorterat materialet enligt en vedertagen princip, och här är det fråga om ett personarkiv efter Börje Hanssen som innehåller mycket mer än Svensk stadsmaterial. Den oförtecknade samlingen som finns efter projektet *Svensk stadsmiljö* saknar inte struktur, men den ordning som materialet har följer inte något vedertaget arkivschema. Däremot avspeglar den i hög grad den arbetssituation som rådde då materialet skapades, liksom de förhållanden som rådde dels efter fältarbetets avslutande, dels efter att hela projektet avslutats. Gregor Paulssons material förvarades på konstvetenskapliga institutionen i Uppsala fram till 1979 (dvs. två år efter hans död) då det fördes över till Nordiska museet. Det som är att beteckna som Gregor Paulssons personarkiv finns på universitetsbiblioteket i Uppsala, och material som berör projektet *Svensk stadsmiljö* finns i ytterligare några arkivsamlingar (Dahlgren 2018:39f, Grünberger 1981:144). Arkivet efter *Svensk stadsmiljö* har varit ganska lite använt i forskning, trots den stora kunskapspotential som det besitter. Det är framförallt konstvetaren Anders Dahlgren som i sin avhandling om *Svensk stadsmiljö* aktiverade arkivet (Dahlgren 2018).

För att kunna formulera möjliga svar på frågan ”Hur gick det till?” provar jag olika möjliga tolkningar av textinnehåll och bildmotiv liksom av relationen mellan text och bild. Börje Hanssen är textens huvudperson som jag följer på vandringar i staden, på besök i arkivet och när han äter våfflor på en servering med vacker utsikt. Syftet med detta är att rekonstruera fältarbetet, för att kunna klargöra en situation som var väsentlig i kunskapsproduktionen, inte bara i exemplet *Svensk stad* utan i många fall där fältarbete var en del i forskningsprocessen. Ett antal fotografier som blev resultatet av 1940-talets fältarbete får stort utrymme i den fortsatta framställningen.

Jag utgår både från arkivdokumentens textinnehåll och från fotografiers motiv, men också från den information som finns i arkivens materialitet och i hur arkivsamlingarna är organiserade. Arkivmaterialet utgör en länk mellan det förflutna och nuet – samma dokument som Gregor Paulsson höll i sin hand 1943 kan vi 80 år senare också hålla i.

Det finns många inslag i 1940-talets arbetsprocess som det idag inte går att nå kunskap om utifrån tillgängliga källor. Men genom att fokusera på den information som trots allt finns – i det här fallet ett digert arkivmaterial med intervjuer, excerper ur litteratur och arkiv, avritade kartor, fotografier, bildtexter som ledsagar dem samt uppgifter i brev – är det möjligt att rekonstruera stora delar av Börje Hanssens arbete. Han undersökte stadens förflutna och utveckling fram till den egna samtiden genom att göra intervjuer och studera äldre fotografier, kartor, arkivhandlingar och litteratur. Lika väsentligt var att studera stadens yta, alltså den fysiska miljö som gick att iaktta under vistelserna på plats. För det senare blev kameran ett viktigt redskap.

Fältarbetets vardagspraktik

I juni 1942 kom Börje Hanssen tillsammans med Elias Cornell till Helsingborg för en första vistelse på tre veckor. Deras uppdrag var att undersöka boendemiljöer i staden i både samtid och i förfluten tid. Även deras respektive partners, Elisabeth Ralf-Cornell och Margrét Bergmann, var med delar av tiden och deltog också i arbetet genom att göra intervjuer och excerpera arkiv. Intervjuerna med äldre helsingborgare skulle fylla luckor i kunskapen om framförallt hemmiljöer i det förflutna, något som saknades i andra källor. Hanssen återkom sommaren 1943. Uppgiften från året innan, att undersöka boendemiljöer kvarstod, men nu hade han också ett uppdrag kretsande kring det som benämndes som ”handelsmiljöer”, med människors inköpsvanor och butikernas förändrade utseenden och funktioner under de gångna 100 åren i fokus (Gustavsson 2020). Detta uppdrag avspeglas i arkivmaterialet genom förekomsten av fotografier av skyltfönster och butiksfasader och bildtexter som kommenterade bland annat hur varor exponerades.

Den professionella vardagen under fältarbetet, med arkivbesök, fotografering och intervjuer, går att följa i det material som dessa aktiviteter har gett upphov till och i korrespondens. Hur den privata vardagen under fältarbetstiden gestaltade sig för Hanssen, Cornell och deras kollegor som arbetade på Gregor Paulssons uppdrag på olika platser är svårare att följa i tillgängliga källor, och därmed vanskligare att rekonstruera. I breven till Gregor Paulsson finns få uppgifter om hur det dagliga livet tedde sig under fältarbetena. I breven finns uppgifter om resor och kostnaderna för dessa, men skildringar av vardagslivet utanför arbetsuppgifterna lyser med sin frånvaro. Hur fann Hanssen bostad under fältarbetet, var åt han sina måltider, umgicks han med någon eller var det en ensam och isolerad tillvaro? Det är inget undantag från vad gäller andra fältarbetare på andra platser.¹ Frånvaron av dessa uppgifter säger

möjligen något om de olika medarbetarnas relation till Gregor Paulsson. Han var chefen som delgavs hur arbetsuppgifterna löstes och eventuella problem som uppstod. Privata överväganden, bekymmer och vardagens förtretligheter fick sannolikt andra brevmottagare ta del av. De sociala relationerna inom en arbetsgrupp och hur de fungerar också utanför själva arbetsuppgifterna har betydelse för vilken kunskapsproduktion som är möjlig (Engström 2015:95, Gustavsson 2014:60), men i arkivmaterialet som härrör från projektet *Svensk stadsmiljö* är ledtrådarna få till hur de vardagliga relationerna mellan projektdeltagarna såg ut.

1942 var Hanssens adress i Helsingborg c/o Assarsson, Smålandsgatan 26.² På den adressen, ett stycke öster om stadskärnan, fanns en villa i ett område som hade bebyggts från 1920-talet och framåt. Året efter angav han J. Anderssons matsalar på Kungsgatan 6 (omedelbart intill Helsingborgs färjestation) som sin adress, och en hel del brev skickades till Poste restante i Helsingborg. I breven till Paulsson redogör Hanssen för sitt arbete och sina ambitioner i projektet, och om vilken litteratur han ville läsa för att förkovra sig. Det är för en sentida läsare slående att han aldrig nämner något om det pågående världskriget som just i Helsingborg var påtagligt närvarande genom närheten till Danmark. Hade kriget och dess följder blivit så normaliserad vardag att de omständigheter som det ledde till, med ransonering av vissa varor, att det inte längre noterades? En antydning om fältarbetsvillkoren, och hur det pågående världskriget och varubristen påverkade, finns i ett brev skrivet våren 1943. Börje Hanssen skriver där om hur han behöver hjälp från Gregor Paulsson för att kunna köpa en cykel att använda under den kommande sommaren. Cyklar tillhörde de produkter som påverkades av kristiden och varubristen, och där det därför krävdes en särskild licens för inköp:

Min gamla cykel är oanvändbar en sommar till, och jag står inför nödvändigheten att köpa en ny. Skulle Du vilja vara vänlig och skriva på den licensansökan som jag bifogar samt eventuellt sätta på någon stämpel. Det är ju praktiskt taget nödvändigt med cykel för våra undersökningar. Möjligen skulle en officiell stämpel från Svenska Slöjdföreningen göra ännu mera effekt.³

I ett brev skrivet av Börje Hanssen i slutet av juli 1943 finns en beskrivning av hur en arbetsdag då gestaltade sig. Förmiddagarna ägnades åt arbete i byggnadsnämndens arkiv, med genomgång av ritningar och andra dokument som kunde ge upplysningar om den bebyggelsehistoriska utvecklingen. Därefter flyttade Hanssen över till Skånska brands arkiv där han fördjupade sig i brandförsäkringshandlingar för att kunna följa ombyggnader och förändringar i olika byggnader i centrala staden, och han skriver också att han arbetar med stadsfullmäktigeprotokoll. Genom sina studier

i historia, statskunskap och ekonomisk historia var han skolad i att hantera denna typ av material (Svensson 2010:261). Han kommenterar också sitt fotografiska arbete: "Beträffande fotograferingen, så stoppar jag givetvis in den i pauserna som en lämplig 'fritidssysselsättning'".⁴ Denna fras kan tolkas som att Paulsson möjligen betraktade fotograferandet som något sekundärt under fältarbetena och som Hanssen fick argumentera för. Men vad menar Hanssen med uttrycket "fritidssysselsättning" och varför satte han ordet inom citationstecken? Finns här en ironi vars betydelse har gått förlorad under de 80 år som gått sedan Hanssens skrev detta? Detta är bara ett exempel av många ur källmaterialet där rekonstruktionen av arbetet på 1940-talet påverkas av det tidsliga avståndet och svårigheten att förstå den dåtida jargongen människor emellan.

Det som Hanssen benämnde som en "fritidssysselsättning" resulterade i ca 100 fotografier, som idag finns i två olika samlingar i Nordiska museets arkiv. Motiven är huvudsakligen byggnader och bebyggelsemiljöer i centrum och i olika stadsdelar. Bilderna är numrerade och när man följer nummerordningen kan det förefalla som att Hanssen gjort en lång promenad från centrum och söderut ända till Råå, ca en mil från centrala staden. Men till varje bild finns uppgifter om datum och klockslag för fototillfället, och av dessa uppgifter framgår att Hanssen gjorde nedslag vid olika platser då och då under några veckor, framför allt under kvällstid. Detta ger viss klarhet åt vad han kan ha menat med "fritidssysselsättning". Fotograferandet var uppenbarligen en kompletterande metod och något han ägnade sig åt lite vid sidan av det övriga arbetet. Till uppgiften använde Börje Hanssen en Rolleiflexkamera med stativ som han fått skickad till sig från Gregor Paulsson i början av juli 1943.⁵ Att Paulsson genom att skicka både kamera och stativ såg till att Börje Hanssen fick en komplett utrustning blir ett uttryck för att han trots allt såg fotograferandet som betydelsefullt.

Intervjuerna

Intervjuer var på 1940-talet inte en metod som konstvetare, sociologer och historiker vanligen använde för att samla data i vetenskapliga undersökningar, men under fältarbetena inom projektet *Svensk stadsmiljö* gjordes detta. I Helsingborg genomfördes ca 200 intervjuer. Syftet var att skaffa kunskap som inte kunde nås genom arkivdokument, offentliga fotosamlingar eller litteratur. "Då för äldre tider ytterst få hem äro bevarade, måste bilden av de äldre skedena rekonstrueras bland annat genom muntliga uppgifter angående den nu levande generationens föräldrar och farföräldrar" hette det i det rekommendationsbrev från Gregor Paulsson som projektmedarbetar-

na fick med sig.⁶ Paulsson konstaterar att där materiella lämningar saknas – i detta fall hemmiljöer från ”äldre tider” – får denna brist kompenseras genom att vittnesmål om hur dessa hemmiljöer tedde sig samlas in. Människors berättelser ska ersätta fysiska rum som gått förlorade.

Den första sommaren i Helsingborg var intervjuerna inriktade på att få fram kunskap om boendemiljöer och deras förändring. Hanssen och Cornell hade en mycket omfattande intervjuguide som stöd i arbetet. På nio maskinskrivna sidor radas ett antal teman upp som skulle tas upp med intervjupersonerna. Efter grundläggande uppgifter om ålder, födelseort, utbildning, yrke och familj efterfrågas, i 18 frågor, uppgifter om ”Boet och bosättningen i allmänhet”, därefter ”bostaden i allmänhet”, följt av ytterligare 10 teman, de flesta med ett batteri frågor kopplade till sig.⁷ I Helsingborg fann Hanssen och Cornell sina informanter bland annat på Krookska stiftelsen, ett ålderdomshem i stadens nordöstra utkant. Det kontaktnät som museichefen Torsten Mårtensson hade bland stadens borgerlighet utnyttjades också. Exempelvis intervjuades advokaten John Pape, som var ledamot av museistyrelsen.⁸

Alla intervjuer är utskrivna på skrivmaskin och det går alltså inte att av handstilen bedöma vem som har skrivit vad. Av tillgänglig korrespondens till Gregor Paulsson framgår att Hanssen, Elias Cornell och Elisabeth Ralf-Cornell, samt en period 1943, sociologen Inga-Brita Ranemark, arbetade med att göra intervjuer. Men det går bara i undantagsfall att fastställa vem som genomfört vilken intervju. I slutet av juli 1942 skrev Cornell och meddelade att han avsåg att lämna Helsingborg en vecka tidigare än avsett. ”Vi slutföra nu, Elisabeth och jag, redan förberedda intervjuer och ställa färdigt allt vad vi gjort.” Han skriver vidare om att antalet genomförda intervjuer inte är så högt, men att han bedömer kvaliteten på det genomförda arbetet som god.⁹

Inför sommaren 1943 skrev Börje Hanssen en lång promemoria till Paulsson där han bland annat föreslog att Cornell och han borde försöka hitta fler ”kvinnliga intervjuobjekt”. Eftersom hemmiljöer skulle vara ”centralpunkten för våra forskningar” borde uppmärksamhet ägnas åt köken, och i analogi med det, borde fler kvinnor intervjuas.¹⁰ Cornell hade ju året innan menat att det inte hade blivit så många intervjuer gjorda då som avsikten egentligen hade varit, och nu, förmodligen med avsikten att hämta in vad som inte blivit utfört då, skrev Hanssen att den ”huvudsakliga primära forskningsuppgiften kommer att ske i form av intervjuer.”¹¹ Hanssens engagemang inför sommarens kommande arbete var starkt, och bland annat det här brevet visar att han var starkt drivande i projektet *Svensk stadsmiljö* med många idéer om både målet för arbetet och om hur det skulle bedrivas.

Arkivkällor

Under fältarbetena i Helsingborg och på de andra orterna satsades mycket arbete på att excerpera och sammanställa uppgifter ur arkiv, och som nämnts ovan såg Gregor Paulsson bland annat mantalslängderna som mycket värdefulla källor. Börje Hanssen framhöll sommaren 1942 hur ny kunskap om stadsutveckling skulle kunna vinnas genom kombination av olika källmaterial, och liksom Gregor Paulsson använder han termen rekonstruktion för att beskriva målet med arbetet:

Med ledning av ritningar samt uppgifter om ägare, taxeringsvärde och läge skulle man kunna rekonstruera stadens utveckling på ett sätt som mig veterligen hittills ej blivit utfört. Samtidigt kan man med ledning av mantals- och taxeringslängder teckna befolkningens numerära och sociala förändringar, ej endast med det vanliga abstrakta statistiska angivandet av talförhållandena, utan även med exakt bestämmande av varje familjs bostad.

Hanssen fortsätter med att berätta att han för tillfället sysslade med att gå igenom mantalslängder för året innan ”skråtvånget” upphävdes, och att denna källa gjorde det möjligt att kartlägga stadens befolkning ”fullständigt”.¹² Både i detta yttrande och i citatet ovan framträder ambitionen med arbetet – ”exakt bestämmande”, ”fullständigt”. Fullständigheten i arkivundersökningarna möjliggjorde sedan sådant som den noggranna beskrivningen av befolkningssammansättningen i kvarteren på Söder i Helsingborg som nämndes inledningsvis.

Våren 1943 skrev Hanssen till Paulsson och beskrev sina intentioner för det årets fältarbete, där han nämner arbete ”på byggnadsnämnden”, vilket betydde genomgång av arkivakter, där en byggnads olika byggnadsfaser fanns dokumenterade. Byggnadsnämnden hyste också äldre kartor och stadsplaner som kunde kasta ljus över den historiska utvecklingen på olika platser.¹³ Hans ambitionsnivå var lika hög som året innan.

Inför vistelsen i Helsingborg 1944, med erfarenhet av två säsongers fältarbete, la Hanssen fram sina planer för det kommande arbetet. Hans åsikter om målsättningen för arbetet var fortsatt starka och hans ambition var nu att kombinera kunskapsinnehållet i litteratur, arkiv och vad som kunde utläsas av befintlig bebyggelse för att, med hans ord, ”rekonstruera” en ”stadstyp” i förfluten tid: ”Med hjälp av Tengbergs och Borgs beskrivningar, taxeringslängder och delvis kvarblivande hus rekonstrueras den statiska stadstypens hantverks-bostadsgata respektive affärsbostadsgata.” Längre fram i samma brev framhåller han intervjuernas betydelse för att kunna göra de rekonstruktioner som han såg som mål för arbetet:

Bostadsförhållanden, individernas livsrum och trafikförhållanden samt gatan som sekundärmiljö erhållas på intervjuvägen och typiseras i viss mån, eftersom det inte alltid blir möjligt att få intervjuer från just det ur byggnadshistorisk synpunkt utvalda kvarteret.¹⁴

Trots allt räckte inte innehållet i arkiven till för att Hanssen skulle kunna uppnå den kunskap han eftersträvade.

Fotografiet som källa och fotograferandet som metod

I arkivmaterialet efter projektet *Svensk stadsmiljö* som finns på Nordiska museet ingår fotografier från de olika platserna där arbete bedrevs, både äldre bilder som samlades in under fältarbetena, och sådana som är resultatet av fotograferande i fält. Från Helsingborg finns ca 100 fotografier tagna sommaren 1943, ordnade i en numrerad serie. De tre första tillgängliga fotografierna är daterade 12/7, de sista i början av augusti. Under denna period ägnade sig Börje Hanssen åt att fotografera och sedan komplettera med texter till varje foto. Fotografierna är uppklistrade på kvadratiska och numrerade pappersark. Arken har hål i marginalerna och var alltså avsedda att förvaras i pärmar. Bildtexterna är skrivna med skrivmaskin på pappersark i samma format, och genom numreringen går det att identifiera vilken bild som hör samman med vilken bildtext. Sammanhanget är inte okomplicerat – bilderna finns i två olika arkivsamlingar och inte alltid tillsammans med de bildtexter som Hanssen skrev. Materialet är inte heller helt komplett, det finns exempel på bildtexter utan tillhörande bilder.

Hanssens fotografier är numrerade från 1 till 220, det vill säga det finns antingen beskrivningar, eller fotografier, med en sådan numrering. De bilder som finns tillgängliga i Nordiska museets arkiv börjar med nr 10. Bilderna 1-9 har inte stått att finna i någon av de arkivsamlingar som jag har sökt igenom, men de kan naturligtvis ligga dolda i någon annan samling eller felmärkt kartong (jfr Gustavsson 2020). Däremot är samlingen av beskrivningar komplett. De första 105 bilderna är enligt bildtexterna från Helsingborg. Bilden med nummer 106 visar en interiör från ett rum på Hässleholms stadshotell och är daterat den 5/8.¹⁵ Hanssen hade då lämnat fältarbetet i Helsingborg och var på väg mot en ny destination.

Den första tillgängliga bilden från Helsingborg har nr 10. Den föreställer Kullagatans södra del, fotograferad från varuhuset Epa i riktning söderut.¹⁶ Kullagatan var – och är fortfarande – en av de dominerande handlegatorna i Helsingborg. På fotot ser vi den ganska smala gatan i skugga. Fyra kvinnor promenerar i bredd mitt i gatan bort från fotografens position, en annan kvinna kommer cyklande i motsatt riktning men tycks inte lägga märke till fotografen som hon är på väg mot. Som nutida

Bild 10. Kullagatan söderut från Epa.

betraktare slås jag av bristen på bilar, och av de väldigt smala trottoarerna. Den som är bekant med Helsingborgs stadsmiljö noterar också ett antal numera rivna byggnader och att gatan, som då var belagd med storgatsten, hade trottoarer med klinkers innanför breda kantstenar. Idag är detta en gågata och har samma beläggning i samma nivå över hela ytan.

Hanssens maskinskriva bildtext lyder:

Motiv: Kullag. söderut från Epa en måndagsem. Trottoarerna äro smala och man går lika ofta på gatan som på gångbanorna. Härtill bidrar, att praktiskt taget ingen genomgångstrafik förekommer i gatan. Genomgående biltrafik är förbjuden sedan Data: 12.7.43. Br. 5,6. T. 1/50. Kl 14.45. Klart väder.¹⁷

Det finns en lucka i beskrivningen, tidpunkten för när genomfartstrafik på gatan förbjöds. Det är en lucka som inbjuder till olika tolkningar. Hanssens intention har helt uppenbart varit att bildtexten skulle innehålla en uppgift om när genomfartstrafiken förbjöds, men det har inte lyckats honom att återfinna fakta om detta.

Ett annat möjligt scenario är att han själv först har skrivit för hand och sedan fått hjälp vid renskrivningen på skrivmaskin av någon annan person som har lämnat utrymme för Hanssen att själv komplettera vissa uppgifter, vilket sedan inte har blivit gjort.¹⁸ Ordet ”genomgångstrafik” kan väcka frågetecken för en läsare på 2020-talet. Sökning i dåtida tidningstext verifierar dock att ”genomgångstrafik” var en ofta använd term vid mitten av 1900-talet som betecknade det som idag benämns ”genomfartstrafik”.¹⁹ Fotoögonblickets tekniska förutsättningar med uppgifter om bländare (förkortningen ”Br.”) och slutartid (”T.”) och det exakta klockslaget indikerar att Hanssen måste burit med sig anteckningspapper och där noterat dessa fakta, som sedan förts in i bildtexten.

Fyra teman är tydliga i den korta texten. För det första, information om motivet: Kullagatan söderut. För det andra, konstateranden av vad som syns i bilden: Trottoarerna är smala, människor rör sig både på trottoarer och på gatan. Som ett tredje tema finns förklaring till det som konstaterats i texten: Genomfartstrafiken har förbjudits. Och ett fjärde är Hanssens intention att leverera ytterligare en nivå i sin bildtext, det vill säga bakgrundsfakta. Denna uppbyggnad återfinns i många av Hanssens bildtexter vilket visar en ambition att redovisa innehållet i en till stora delar standardiserad form.

Epa-varuhuset är den orienteringspunkt som en läsare av texten förutsätts förhålla sig till, men byggnaden syns inte i bild utan vi får föreställa oss den bakom ryggen på fotografen. Epa – Enhetsprisaktiebolaget – hade öppnat sitt första varuhus 1930 och etablerat sig i Helsingborg 1931. Det hade kanske varit rimligare om den öppna platsen, Kullaplatsen, framför varuhuset hade omnämnts i texten som orienteringspunkt, men eftersom Börje Hanssen år 1943 hade handelsmiljöer som ett särskilt uppdrag framstår det som konsekvent att han utgick från varuhuset och inte den plats där detta var beläget.

Ytterligare ett par foton – nr 11 och 12 – är från Kullagatan, fotograferade vid samma tillfälle. Till foto nr 11 är noterat: ”Damerna äro i legio bland Kullagatans gångtrafikanter. Kullag. söderut fr. Hedströms inkörsport. 12.7.43 Br 7 T. 1/50. Kl 14.45. Klart.”²⁰

Här är det Hedströms handelsgård, ett litet stycke söder om Epa, som är orienteringspunkten, men denna syns inte på bilden. Både Hedströms fysiska och sociala miljö undersöktes under arbetet med *Svensk stadsmiljö*.²¹ Flera personer ur familjen Hedström intervjuades, ritningar av byggnaderna eftersöktes och analyserades, och såväl affärsrörelsen som den fysiska miljön där den bedrevs kom att få stor plats i det färdiga bokverket (Paulsson 1950:204 ff, 331f). Det familjeägda företaget som funnits i flera generationer, med personliga relationer till många kunder, var på många sätt en

Bild 11, Kullagatan fotograferad i riktning söderut.

motpol till Epa ett litet stycke norrut, samtidigt som varuhuset Epa var den moderna efterföljaren till Hedströms.

Hedströms handelshus bedrev handel på ett ålderdomligt sätt, som byggde på Helsingborgs kontakter med det omgivande agrarsamhället i närområdet. Handeln där med jordbrukets produkter avspeglade relationerna mellan landsbygden och staden. Och det var dessa täta förbindelser som hade utgjort grunden för Helsingborgs expanderande välstånd under 1800-talets senare del, genom omfattande spannmålshandel och lokalisering till staden av olika industrier vars produktion byggde på råvaror från landsbygden. En sådan tolkning av relationen Hedströms – Epa är möjlig att göra på 2000-talet, när det tidliga avståndet får karaktären hos olika epokers handel att framträda tydligt. Men såg Börje Hanssen det på samma sätt? Det är förstås svårt att veta. Det som går att veta är dels Hanssens påtagliga intresse för Hedströms historia och verksamhet, som framträder vid granskning av både arkivmaterialet och det färdiga bokverket, dels att hans referensramar såg annorlunda ut än hos den forskare som granskar hans arbetsmaterial 80 år efter att det upprättats.

Bild 12. Kullagatan 5

Det syns många människor på bilderna från Kullagatan, och majoriteten förefaller vara kvinnor. En av dem som är på väg söderut vänder sig om och tittar in i kameran. Fotografen har alltså inte varit helt inkognito. Hanssen skriver att damerna "äro i legio" bland gatans gående, det vill säga de är många, kanske till och med oräkneliga, och ett vanligt inslag på gatan. Var befann sig då männen, och varför var det meningsfullt för Hanssen att notera att det var många kvinnor som var ute i stadslivet? Påståendet är svårtolkat för en läsare på 2000-talet, men det måste ha funnits ett underförstått samförstånd mellan 1943 års avsändare av texten – Börje Hanssen – och hans tilltänkta läsare av den, som idag har gått förlorat.

I just det här specifika fallet, Börje Hanssens kortfattade utsagor om personer på Kullagatan, finns visserligen en hel del texter av honom tillkomna i samma sammanhang, som ingår i arkivmaterialet från *Svensk stadsmiljö*, men inte tillräckligt för att jag ska lyckas förstå vad det är han vill förmedla med sina ord. Frågorna ovan får förbli just frågor utan svar.

Foto nr 12 föreställer ett hus ytterligare ett litet stycke söderut på andra sidan

gatan, Kullagatan 5. Om de tidsangivelser som finns i bildtexten stämmer så togs fotot en kvart senare, möjligen den tid det tog för Hanssen att notera de tekniska inställningarna från de tidigare bilderna och sedan orientera om sig och finna bästa fotovinkeln för det han nu ville avbilda. Bilden föreställer ett korsvirkeshus i två våningar med stora skyltfönster i bottenvåningen. På fasaden sitter texten ”Cigarrer” och på en utskjutande skylt står ”Tobak”. Människor går på den smala trottoaren, en viss rörelseoskärpa ger sken av att de rör sig hastigt, och här syns ingen promenera på gatan. Ingen tycks heller ta någon notis om fotografen. Bildtexten lyder:

Kullag. 5. Gammalt korsvirkeshus uppfört , omändrat med stora skyltfönster år . En lokal i bottenvåningen och hela utrymmet en trappa upp är inrett till modesalong (hattar), nuv. A.-B. Modesalongen. Illustrerar det gamla skalet omkring det nya innehållet. Data: 12.7.43. Br. 8. T. 1/25. Kl. 15.00. Klart, men huset i skugga.²³

I bildtexten förklarar Hanssen sitt syfte med att fotografera just detta hus. Det var för att skildra fenomenet där moderna verksamheter flyttat in i en ålderdomlig omgivning och där byggnadskroppens yttre inte korresponderar med verksamhetens karaktär. Detta var företeelser som han återkom till i flera sammanhang i handelsundersökningen. Årtal för husets tillkomst och senare förändring saknas, men bara det faktum att Hanssen har velat ha med dessa upplysningar ger i sig information om att det var viktigt för honom.

Boendemiljöer i Helsingborg

Två dagar efter fotograferandet på Kullagatan befann sig Hanssen en knapp kilometer rakt norrut, på Pålgsgatan. Då var han i ett område med småskalig bebyggelse från mitten av 1800-talet, där bostäder dominerade. Här fanns sannolikt en och annan mindre butik och affärsrörelse, men det var inte en handelsegata på samma sätt som Kullagatan. Handelsundersökningen fick här stå tillbaka för ett fokus på boendemiljöer.

I en av bildtexterna hade Hanssen intentionen att hänvisa till ett stadsfullmäktige-protokoll och att lägga till någon uppgift om husens ålder, men detta har inte blivit gjort. Liksom vid fotografierna från Kullagatan hade Hanssen haft för avsikt att förse bildtexterna med ett antal fakta, som dock inte funnits till hands för honom – eller den person som skrev bildtexterna på maskin. De utelämnade uppgifterna säger oss dock en hel del om 1940-talets arbetsprocess – att kommunala dokument ansågs som viktiga källor, att husens ålder var väsentliga fakta som eftersöktes, och att texter började renskrivs även om alla uppgifter inte fanns tillgängliga. Också en granskning av det fotografiska motivet ger ledtrådar till vad syftet var med att avbilda denna be-

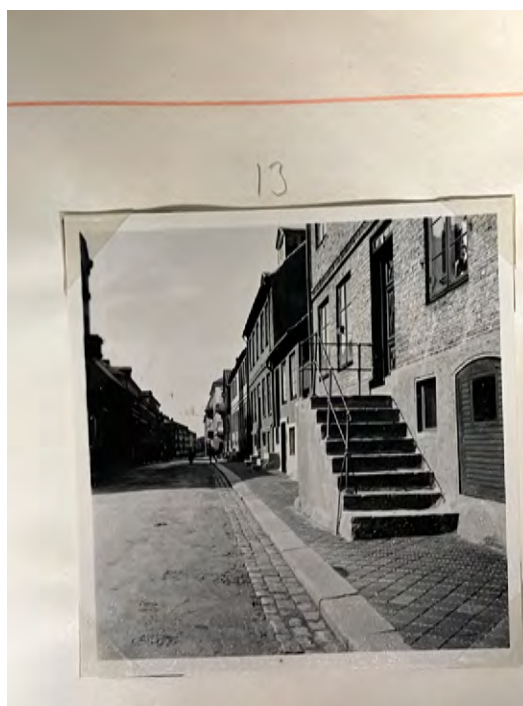

Bild 13 och 14. Pålsgatan, dominerad av bebyggelse i 1-2 våningar, fotograferad norrut den 14 juli 1943. Fotografierna föreställer bostadshus vid Pålsgatan nr 38-46, en samling hus i två våningar uppförda på 1860-talet, byggda på höga socklar. Vid bild nr 13 har Hanssen skrivit. "Motiv: Pålsg. 38-46. Samtliga hus byggda med utskjutande trappor på trottoaren. Jfr stadsfullm. prot. d. Husen från Data: 14.7.43. Br 11. T. 1/50. Kl 15.15. Sol. Stativ. 14. Dito."²³

byggelse. Den höga trappan är i centrum av bilden och dominerar motivet. Det finns flera höga trappor framför husen längs den här gatan som en följd av nivåskillnader, och det är den allra högsta som Hanssen har valt att fotografera. Om trapporna invid husen inte hade varit viktiga att framhålla hade han kunnat välja en annan bildvinkel. Jag tolkar det hela – bilderna och den ofullständiga bildtexten – som att det finns ett syfte med att framhäva de höga trapporna som inte beskrivs i texten, men jag lyckas inte riktigt avkoda vad det är för ett specifikt syfte. Till det hade upplysningarna från stadsfullmäktigeprotokollet behövts.

Någon geografisk riktning, som fanns i bildtexten från Kullagatan, anges inte här. Men min egen förtrogenhet med hur det ser ut på platsen säger mig att Hans-

Bild 15. Inne på gården vid Kullagatan 50.

sen vänt kameran norrut. Den som inte har den förhandskännedomen kan ändå dra denna slutsats utifrån klockslaget och riktningen på de skarpa skuggorna i bilderna. Här har Hanssen haft ett annat mål med sitt fotograferande än på Kullagatan, där sammanhanget med handelsundersökningen som han bedrev där är tydligt. I texten nämns de höga trapporna som sticker ut på trottoarerna, möjligen något som då sågs som ett störande inslag i stadsbilden och som, att döma av Hanssens anteckning, diskuterades i stadsfullmäktige. Och det är den högsta och mest iögonenfallande trappan som har hamnat i förgrunden på den ena bilden.

Efter att ha fotograferat på Pålgsgatan vände Hanssen söderut, och en kvart senare var han åter på Kullagatan, nu ett stycke norr om Epa-varuhuset. Den här dagen var det inte gatumiljöerna han fotograferade utan gårdsmiljöer. Han gick in på gården till Kullagatan 50 och tittade upp mot ett gårdshus i gult tegel i två våningar, uppfört under något decennium på 1800-talet som han dock inte kunde precisera. Precis som i flera andra bildtexter lämnade utrymme för att mer information skulle kunna fyllas på, vilket aldrig blev gjort. Det hela sammanhang som Hanssen har velat beskriva har varit beroende av fakta som ska hämtas från ett arkiv, faktauppgifter som nu saknas i den version av bildtexten som arkiverats. Det ser ut att vara trångt

på gården och det kan inte ha varit alldeles enkelt att fotografera. Flera olika dörrar leder in i olika byggnadsdelar. I bildtexten skriver han:

Samtliga våningar bebodda. Ett otroligt sammanbyggt gytter i den från 18 -talet härrörande stadskärnan.

Data: 14.7.43. Br. 5.6. T. 1/25. Kl. 15:30. Moln för solen.²⁴

Därefter gick han in på gården intill, Kullagatan 48, och tog två fotografier där tre barn är i centrum. I bildtexten till bild 16 noterar han två saker; att det är ont om plats för barnens lek, och att det finns ett "avträde". Här är det inte den moderna staden representerad av Epa bara ett stenkast bort som tar plats, det är ett annat ålderdomligt Helsingborg med utedass och barn som leker alldeles intill på en gård som Hanssen menade var "trång" – ett i sammanhanget negativt laddat ord.

Barnen leka på den trånga gården. Dörren till avträdet synlig.

Data: 14.7.43. Br 5,6. T. 1/50. Kl 15:30. Sol.²⁵

Noterbart är också hur Hanssen framhåller avträdet bland de element som går att identifiera och beskriva i bilden. En betraktare av fotografiet på 1940-talet, då utedass var ett vanligt inslag i såväl staden som på landet, var sannolikt väl bekant med dörrar med ventilerade övre halvor. De signalerade omedelbart vad som fanns bakom dem. Ville Hanssen framhålla det negativa med den här innerstadsmiljön genom att särskilt nämna avträdet?

På den andra bilden har barnen grupperat sig så att ett barn sitter, två står på ömse sidor. De poserar för fotografen och två av dem tittar rakt in i kameran. Hanssen har riktat om kameran så att barngruppen är i bildens centrum, och dessutom syns två dassdörrar. En tvättlina med klädnypor, som syns tydligare på denna bild jämfört med den andra, indikerar att tvätt torkades utomhus, alldeles invid utedassen.

Bilder, både fotografiska och tecknade, gjorde det möjligt att få överblick över bebyggelsemiljöerna i olika delar av staden och framställningen av bilder kan sägas ha flyttat fältarbetet in på kontoret. Börje Hanssens kompanjon i Helsingborg Elias Cornell var konstvetare och arkitekturhistoriker. Till hans uppdrag i projektet hörde att skapa bilder av Helsingborgs bebyggelse genom att rita upp fasader på ett schematiskt sätt, teckningar som sedan utgjorde underlag för analyser av bebyggelsen (se Paulsson 1950:98f och 490f).²⁶ Resultaten från arbetet ute i staden omsattes i bilder, som i sin tur utgjorde underlag för analyser, som ledde till fastställande av olika regioner och typer (Paulsson 1950:96ff). Kameran var i detta sammanhang lika viktig som ritstiftet – arkitektens och konsthistorikerns traditionella utrustning – och den

Bild 16 och 17. Kullagatan 48

fotografiska bilden användes för analysen av stadsmiljöns utveckling. I ett brev som Hanssen skrev till Paulsson våren 1943, innan det årets arbete hade satts igång, nämner han kameran som ett redskap för att förstå stadens bebyggelseutveckling: ”Kommer så den yttre miljöbilden, hus- och våningstypernas historia, en uppgift som löses dels på byggnadsnämnden, dels genom kameraarbete ute i staden.”²⁷ Kameran anges alltså ha betydelse för analysen av bebyggelseutvecklingen, och även om det sannolikt var den färdiga fotografiska bilden som både avsändare och mottagare av det citerade brevet hade i åtanke, så var den process där fotografen granskade stadsmiljön genom kameran av stor betydelse. I sökaren skärmades blicken av och fokuserade på de fenomen som var väsentliga och eftersökta av den som höll i kameran.

Börje Hanssen var intresserad av fotograferandet som metod för avbildning, och pläderade för användning av kamera hellre än att låta någon upprätta ritningar över de miljöer som var föremål för analys. Vid ett tillfälle i arbetets inledning skrev han till Gregor Paulsson:

Emellertid skulle jag vad beträffar kvarterens insida snarast föreslå, att man lägger mera pengar på användning av kameran än av ritstiftet, eftersom den förra säger så mycket mer för genomsnittsläsaren.²⁸

Hanssens argument för kameran fördelar tydliggörs av bilderna på barnen på gården vid Kullagatan. Ett fotografi med barn som leker på en trång gård i stadskärnan, precis invid ett utedass, talar till en betraktare på ett annat sätt än en ritning av gården med utedass. Närvarokänslan blir så mycket mer påtaglig vid åsynen av de barbenta barnen grupperade kring en stol, omgivna av ålderdomlig bebyggelse, med grönskande buskar och en uppspänd tvättlina. Ett högt, modernt bostadshus skymtar mellan huskropparna som omger gården. Samma förhållande gäller för bild nr 15, där den avbildade miljön beskrevs som "sammanbyggt gytter" av Hanssen. Ritningar hade kunnat återge relationen mellan byggnadskropparna, men intrycket av ålderdomlighet som fotografiet förmedlar hade uteblivit liksom kontrasten mellan den trånga gården och det höga huset med takkupor i takfallet som skymtar på fotografiet. Hanssens uttryck att kameran "säger så mycket mer för genomsnittsläsaren" berättar om en ambition att förmedla kunskap till tänkta mottagare av texten utan vana att läsa ritningar. Etnologen Anja Petersen har i en studie av porträttfotografier framhållit den "direkthet" som ett fotografi förmedlar till betraktaren jämfört med andra typer av bilder (Petersen 2007:9). Känslan av direkthet gäller fler kategorier fotografier. Gårdsbilderna från Helsingborg förmedlar närvaro, som knappast hade kunnat uppstå genom någon annan avbildningsteknik.

Kameran är också ett föremål som väcker människors nyfikenhet och som i en dokumentationssituation kan bidra till kontakt mellan undersökare och de människor som vistas i de miljöer som ska undersökas (Gustavsson 2014:115). Till bild nr 17 står noterat: "Dito. [Uppgifterna om kamerainställning] Överraskningsmomentet slut."²⁹ Men vem är det som överraskar vem? Är det barnen som skojade med Hanssen och bjöd honom på en överraskning, eller är det Hanssen som överraskade barnen på något sätt? Åter möter vi ett yttrande från det förflutna där den samtida kontexten som skulle kunna förklara vad Hanssens skriftliga utsaga förmedlar är okänd idag, och där textförfattarens budskap blir dunkelt för en nutida läsare. Samtidigt bjuder allt det här som framstår som oklarheter för en nutida läsare in till tolkning, och på så sätt kan det som är dunkelt och otydligt paradoxalt nog bidra till en fördjupad kunskapsprocess. Men de här båda bilderna, som visar barn som har grupperat sig kring en stol och på den ena tittar rakt in i kameran, är undantag bland de drygt 100 helsingborgsbilderna. Människor förekommer på många av dem, precis som på bilderna från Kullagatan, men bara i ett fåtal på det här sättet med blicken på fotografen där en dialog mellan fotograf och de avbildade personerna tydligt har pågått. Att ta bilder på lekande barn var inte ändamålet med Hanssens fotograferande, det var den byggda miljön som var hans fokus och fotografierna skulle

ligga till grund för hans analyser. Men inne på den här gården kom han i närkontakt med några av stadens invånare. Barnens närvaro på bilderna bidrar till att förstärka intrycket av att Hanssen ville förmedla ett budskap om den avbildade miljön.

Efter besöket på innergården på Kullagatan fortsatte Hanssen söderut och passerade de miljöer han fotograferat ett par dagar tidigare. Dagens sista bild togs en halvtimme efter att han varit hos barnen på Kullagatan 48. Även detta var en bild av en innergård, i kvarteret Strömkarlen vid Stortorget, i den fastighet som benämndes ”Arnhamnska gården”. Liksom i fallet med det korsvirkeshus som han hade fotograferat några dagar tidigare är det de olika tidsskikten som finns inom en och samma bebyggelseenhet som noteras:

Interiör från den ”Arnhamnska gården” innanför Stora Torget – Norra Storg. På gårdssidan stå korsvirkeshusen kvar: ett lager- och ett boningshus, medan utsidan visar en helt annan bild. Data: 14.7.43. Br 16 T 1/5. Kl. 16.00. Sol. Stativ.³⁰

Det fotografi som hör ihop med bildtexten har inte återfunnits, men här kan vi i eftervärlden tack vare bildtexten förstå Hanssens syfte med att avbilda just den här miljön. Det var liksom i exemplet med bild nr 12 från Kullagatan 5 strax intill de olika tidsskikten, med i det här fallet de ålderdomliga korsvirkeshusen på gården och en annan karaktär mot gatan, som han hade fångats av och som han ville kommunicera vidare.

Hanssen hade börjat sin fotografiska expedition med gator och butiker, men ett par dagar senare var det innergårdar och boendemiljöer som blev motiven. Efter sejouren på Kullagatan och Pålsgatan den 12 och 14 juli kom det att dröja en vecka innan han åter var ute med sin kamera. De andra arbetsuppgifterna han hade att utföra dominerade sannolikt. Men på eftermiddagen den 21 juli återvände han till samma kvarter som en vecka tidigare, och då tog han två bilder av torget framför Epa, med varuhusbyggnaden i bakgrunden. Sedan gick han en kort sträcka västerut till det hus där Ahlgrens kopparslageri fanns, och skrev så småningom kommentaren ”Gammalt kopparslageri och åldriga hus alldeles intill rådhuset i stadens centrum”. Han gick sedan söderut till Billeplatsen där han fotograferade en äldre handelsgård. Också här noterade han skillnaden mellan gathuset och gårdshusen:

...gathusen äro alltid i högre grad utsatta för nödvändigheten av förändring, de måste i högre grad än gårdshusen vara up-to-date, medan 'the cultural lag' kan vara synnerligen större för gårdshusen. Fortfarande bilda de emellertid tillsammans ett helt, trots olika grad av modernitet tjänar de samma ekonomiska princip.³¹

Uttrycket ”the cultural lag” som Hanssen använder i sammanhanget är hämtat från den samtida amerikanska sociologin, som både Paulsson och Hanssen var väl in-

lästa på och inspirerade av (Dahlgren 2018:151). Det syftar på den fördröjning som kan iakttas från det att en innovation når marknaden tills dess att dess användning blivit internaliserad i människors tillvaro. Det var en sådan ”kulturell fördröjning” som enligt Hanssen gjorde att gårdshusen inte förändrades i samma takt som gathusen längs stadens handelsstråk. En annan fras värd att notera i citatet ovan är vad Hanssen säger om ”nödvändigheten av förändring” och att gathusen måste vara ”up-to-date”. Projektet *Svensk stadsmiljö* hade som mål att kartlägga och analysera ett sekels förändringar av bostäder och bebyggelsemiljöer. Formuleringarna kan kanske verka provocerande på en läsare på 2020-talet som vet hur det gick sen, med de storskaliga saneringar som innebar enorma förändringar av de svenska stadskärnorna med början något decennium senare. Men i projektet *Svensk stadsmiljö* fanns ingen koppling till det som idag benämns som kulturmiljövård eller bevarandeplanering. Förändringar av den äldre bebyggelsen genom att till exempel anpassa gatufasaderna för att passa den moderna handelns krav sågs som en självklarhet, både av Hanssen och Paulsson och av samtida stadsplanerare.³²

Hanssen vandrade vidare till stadsdelen Söder där ett par butiksexteriörer blev motiv. Ett fotografi av serveringen utanför badhuset vid Gustav Adolfs torg var han mindre nöjd med: ”Alltför skarpa kontraster mell ljus o. skugga.”³³ Dagens fotografiska arbete avslutades klockan 20:30 med ett par bilder från gröningen utanför det bostadshus som benämndes som ”Miljonhuset” – ett barnrikehus från 1920-talet som hade varit det första bostadshuset i Helsingborg som kostade mer än en miljon kronor att bygga.³⁴

Dagen efter, och fram till den 3:e augusti fortsatte Hanssen sitt fotograferande, med några bilder dagligen, ibland med några dagars mellanrum. Samtliga fototillfällen – med ett par undantag – anges till eftermiddagar eller kvällar. Det var som han skrev till Paulsson en ”fritidssyssla”, något han gjorde när studiet av arkivhandlingar var avklarat. Hanssens arbete i Helsingborg innehöll växlingar mellan stillasittande, då stadens förflutna studerades i arkivhandlingar, och rörelse, då stadens samtida yta studerades genom kamerans sökare. Ett av undantagen till eftermiddags- och kvällsfotograferingen utgörs av ett besök vid torghandel på Sundstorget. Där var Hanssen kl 10 den 24:de juli, vilket var en lördag som var den ordinarie torghandelsdagen. Här finns också en av få antydningar i materialet om att det pågick ett världskrig i närheten. I bildtexten heter det: ”Märk cyklarna parkerade längs trottoarerna och vid splitterskyddet längs allén”.³⁵ Dock är det ju förekomsten av cyklar som han vill att betraktaren av bilden ska notera medan splitterskyddet nämns i förbifarten.

Efter att ha besökt Sundstorget och torghandeln vände han österut till stadsdelen

Olympia, där han betraktade de stora ungdomshusen, byggda under 1900-talets inledande år som fristående villor men som alla var flerfamiljshus. Besöket på Olympia gjordes efter instruktioner av Elias Cornell, som den 1:a juli hade bett Hanssen att fotografera ett tidigare utvalt kvarter i stadsdelen.³⁶ Här gillade han inte vad han såg. Husen var enligt Hanssen "åbäken", och han satte citationstecken kring ordet "trädgårdarna" som för att markera att det inte var fråga om trädgårdar enligt hans uppfattning.

Tyst och förnäm ligger villakvarterets gata. En och annan försenad husmor med minimalt paket o. springpojkar skötande resten är det enda som för ögat stör lördagseftermiddagsfriden. Åbäkena till villor skymma varandra, svälla ut över det välkrattade gruset i "trädgårdarna".

24.7.43. Br II. T1/10. Stativ

Bildtexten fortsätter med en beskrivning av ett villaområde som Hanssen uppskattade bättre, det område där Smålandsgatan där han bott sommaren 1942 låg. Hans intention var att fotografera där också, och här skrev han en bildtext innan han hade tagit något fotografi:

I villaområdet övre Olympia, som huvudsakligen bebyggts efter världskriget I, äro villorna mindre, enfamiljsträdgårdarna avsevärt större, mera gräs och mindre grus. Trädgårdarna äro användbara, människorna sitter verkligen i trädgårdarna, dricker eftermiddagskaffe, solar sig, hämtar blommor. I motsats till det dystrare nedre Olympiaområdet ger detta kvarter ett ljust intryck. Bild saknas ännu.³⁷

En objektiv rekonstruktion?

Överallt vid sina nedslagspunkter – efter Olympia tog sig Börje Hanssen an stadsdelen Wilson Park öster om stadskärnan, sedan Söder, därefter Raus Plantering och sist fiskeläget Råå – noterade han olika förhållanden knutna till handel och försäljning, olika karaktärsdrag i bebyggelsen, människors beteenden och rörelsemönster och kommentarerna är ofta syrliga och barska, som i exemplet från Olympia. Hans texter är sällan neutrala beskrivningar av handel, stadsbebyggelse och människors levnadsmönster, utan det är ofta starkt värdeladdade omdömen. Att läsa dem är ibland vad Peter K. Andersson har kallat "en övning i tolerans". Människor från förr kan med vår samtids normer och synsätt framstå som intoleranta och fördomsfulla, men Andersson framhåller vikten av att inse hur tidsbundna värderingar faktiskt är och uppmanar till ödmjukhet inför individer i det förflutna (Andersson 2017:18).

Hanssens beskrivningar till fotografierna kan variera i längd, från enstaka me-

Bild 18. Fotografi med de stora jugendhusen på Olympia som Hanssen inte gillade.

ningar som i exemplen ovan, till utbroderade texter på upp mot 20 meningar. Det är små uppsatser laddade med både fakta som till exempel gatunamn, Hanssens omedelbara intryck av platser och människor, och så relationer till omgivningen. Ett av Hanssens forskningsintressen, som kom att framträda i texterna dels i arkivmaterial-
et, dels i det färdiga bokverket *Svensk stad* och senare avhandlingen *Österlen. En studie över social-antropologiska sammanhang under 1600- och 1700-talen i sydöstra Skåne* som låg färdig 1952, är relationen mellan stad och land (Svensson 2010:262, Perlinge 2010:34). När jag ser Hanssens fotografier från Helsingborg 1943 och läser bildtexterna med denna kännedom om hans senare inriktning på sin forskning, styr min kunskap om vad som hände sedan min läsning av materialet mot en betydelse att det avspeglar just detta intresse. Men så behöver det ju inte ha varit 1943. I materialet finns ett par vyer tagna en kväll från ett högt beläget fönster i Magnus Stenbocksskolan i Helsingborgs nordöstra del över förstadsbebyggelsen i stadsdelen Statten. Bortom bebyggelsen skymtade Hanssen också en del av den landsbygd som omgav staden. I beskrivningen här heter det: "Längst bort urskiljas tornen på vattenverket och en väderkvarn:

landsbygden.” Vattenverkets torn representerade staden, det urbana, medan väderkvarnen som var belägen strax intill var en rest från områdets agrara förflutna. Längre bort mellan dessa dominerande byggnader kunde Hanssen skönja obebyggda, odlade marker.³⁸ Noteringar om utedass som i exemplet från Kullagatan ovan återkommer på flera andra ställen, intresset för Hedströms handelsgård och såväl företagets organisation som familjen Hedströms livsstil under 1800-talet är ett annat exempel där jag genom kännedomen om Hanssens senare forskningsinriktning och därmed förmodade preferenser gärna vill se bilder och bildtexter som uttryck för en fokusering på mötet mellan det urbana och det agrara. Som läsare av dokumenten från arkiven, många decennier efter att de kom till, fångas min läsning av den kunskap jag har om Hanssens karriär efter *Svensk stad*. Den kunskap jag besitter påverkar min läsning av texterna, och styr min rekonstruktionprocess av Hanssens arbete. Med det här resonemanget vill jag visa att en rekonstruktion aldrig kan vara ett objektivt eller neutralt återskapande av ett faktiskt förflutet. Dess innehåll och form är beroende av vem som utför rekonstruktionsarbetet.

Hanssens fotograferande ingick i hans läroprocess, där kunskap om Helsingborgs samtid och förflutna skapades. Genom kamerans sökare såg han staden på ett annat sätt än utan kamera, genom att blicken fokuserade på objekt och fenomen som var väsentliga för hans kunskapsmål. Med en fotografisk utrustning i handen blev han också en annan person än utan, en person som väckte intresse och nyfikenhet hos i alla fall barn som han mötte. Kameran blev ett redskap för seende, kunskapsproduktion och kontaktskapande. Den efterföljande textproduktionen förtydligar Hanssens mål med fotograferandet. Bildtexterna var inte bara stöd för Hanssens eget minne, de skulle också fungera för fler läsare. I den korrespondens som finns bevarad mellan Gregor Paulsson och projektets deltagare framgår hur det arbetsmaterial som skapades skickades runt mellan olika personer, som var och en hade olika ansvarsområden för textproduktionen.³⁹ Detta är en del i bakgrunden till de ibland ologiska sammanhangen i de arkiv där materialet finns idag. Under arbetet 1941-44 var en blivande antologi målet. Varje författare arbetade utifrån det, och Hanssens texter bör rimligen läsas som skisser till en kommande antologitext (Dahlgren 2018:84).

Arkivet som plats för rekonstruktion

I projektet *Svensk stadsmiljö* var skapandet av ett arkiv inte ett mål i sig, men det blev en följd av arbetet, som involverade ungefär ett dussin fältarbetare som undersökte flera olika städer och mindre orter och samlade in stora mängder fakta av skiftande

slag. Även om det finns vissa upplysningar om fältarbetet i Gregor Paulssons inledning till *Svensk stad*, liksom personliga skildringar från ett par projektdeltagare i konferensrapporten ”Perspektiv på Svensk stad” från 1981, framförallt Elias Cornell och Marita Lindgren-Fridell, bygger det som går att veta idag om hur arbetet i projektet *Svensk stadsmiljö* bedrevs på 1940-talet i hög grad på vad som har arkiverats. Materialet från projektet finns i två olika samlingar, som ordnats och kategoriserats under olika omständigheter, vilket påverkar vad vi kan veta om det. I inledningen till den svenska utgåvan av den tyske mediehistorikern Wolfgang Ernsts *Sorlet från arkiven* från 2008 liknar litteraturvetaren och mediehistorikern Thomas Götselius arkivet med en depå för minnet (Götselius 2008:12). En sådan minnesdepå har potential för att ge upphov till många olika möjliga berättelser, som kan skapas och omskapas utifrån de material som arkivet inrymmer och utifrån de förhållanden som har skapat arkivet.

Vad av materialet från *Svensk stadsmiljö* som har hamnat var är resultat av processer som inte finns beskrivna i text. Istället ger materialet i sig ledtrådar till hur arkiveringen har gått till. Det finns en ordning även i det oförtecknade materialet – bland annat har geografiskt ursprung skrivits på arkivkapslarna. Anonyma arkivassistenter har haft en avsevärd roll i hur ordnandet av materialet har utförts (jfr Bergwik 2016). De pappersark där fotografier från Helsingborg klistrats upp och bildtexter skrivits har håll i marginalen, vilket vittnar om att de en gång suttit i pärmar, men i ett senare skede tagits ur pärmar och lagts i arkivkartonger, som försetts med etiketter som med varierande noggrannhet anger innehållet. Så länge materialet fanns i pärmar var det ett arbetsmaterial som enkelt kunde tas med eller skickas till någon, och det var lätt att bläddra igenom det. Kartongläggningen markerar övergången från aktivt arbetsmaterial till vilande arkivmaterial. Det hamnade sedan i vad Götselius benämner som en ”slutstation”, arkivet, där det heterogena materialet ”katalogiseras, förvaras och någon gång emellanåt även aktualiseras” (Götselius 2008:11f).

Det arkivmaterial efter projektet *Svensk stadsmiljö* som finns tillgängligt är stort, för att inte säga mycket stort. Ändå uppstår ett begär efter mer hos mig, eftersom det uppenbart saknas material, till exempel fotografiet från Arnhamska gården som nämns ovan. Jag saknar också Börje Hanssens fältanteckningar, som hade kunnat ge mig ledtrådar om omvandlingen till de maskinskrivna texterna jag mött i arkivet, och vad som eventuellt uteslutits och redigerats vid renskrivningen. Frånvaron av negativ försvårar också en analys av den fotografiska processen. Är alla fotografier som togs sommaren 1943 med bland de arkiverade bilderna, eller fanns det fler som kasserades eller uteslöts av olika skäl? Vilka alternativa exponeringar gjordes?

Varför finns det till exempel ofta två snarlika fotografier från ett och samma fo-

totillfälle? Det hade ju räckt med ett för att illustrera fenomenet trång innergård med utedass. Även Kullagatan är representerat med flera bilder (nr 10 och 11 beskrivna ovan) liksom Pålsgatan som egentligen visar samma sak. Även från andra platser finns ibland två eller flera mycket snarlika bilder. Att det finns flera alternativa bilder med samma motiv i arkivmaterialet är möjligen ett tecken på att alla negativ från Hanssens arbete kopierades och klistrades upp på pappersark, och att allt fotografiskt källmaterial alltså finns tillgängligt i arkivet. Materialet blir här, i avsaknad av andra källor som beskriver det, en källa till sin egen tillkomst. De tekniska uppgifterna som finns i slutet av varje bildtext väcker också frågor. Var det en form av minnesanteckningar för Börje Hanssen som skrevs ner i syfte att analyseras i förhållande till bildens karaktär? Var uppgifterna ämnade för övriga projektdeltagare som en sorts förklaring till varför de såg ut som de gjorde? För att möjliggöra omtagning med samma, eller avvikande, kamerainställningar?

Den röra och inkonsekvens som kan iakttas i hur materialet från *Svensk stadsmiljö* har arkiverats avspeglar den komplexa arbetsprocessen som pågick från 1942 till 1953 (Dahlgren 2018:52, 94ff). Materialet i sig kan också framstå som rörigt och inkonsekvent, vilket naturligtvis också har påverkat hur det har sorterats och kategoriserats. Till ett av Börje Hanssens fotografier från Helsingborg – nummer 19, som visar platsen framför det Epa-varuhus som nämns ovan – finns två versioner av bildtexter, en kortare och en längre. Hur kommer det sig? Har Hanssen skrivit först den ena, lagt den åt sidan och sedan skrivit en till mer utbroderande och experimenterat med formuleringar? Eller är det två olika personer som har skrivit varsin text till samma fotografi? Eller har den ena texten varit föremål för kritisk granskning av Paulsson och andra medarbetare i projektet *Svensk stadsmiljö*, varefter Hanssen skrivit om? Oavsett orsak till de båda versionerna, ger det faktum att det förekommer två versioner information om att vägen från fältarbete till färdiga böcker var lång och innehöll många avstickare. Källor i form av till exempel beskrivningar i korrespondens om hur materialet har kommit till saknas emellertid, något som gör att flera möjliga olika hypoteser kan prövas och flera olika möjliga scenarier beskrivas.

Bokverket *Svensk stad* hade alltså en lång och komplicerad och delvis konfliktfylld tillkomstshistoria (se t ex Dahlgren 2018, Silow 1981 och Lindgren-Fridell 1981). När arbetet inleddes i början av 1940-talet var syftet att skildra en 100-årig utveckling, och när Börje Hanssen och de andra som fältarbetade på olika orter i Sverige fotograferade och gjorde intervjuer var det med tanke på publicering också av avsnitt som rörde den egna samtiden. De texter som Börje Hanssen skrev till sina fotografier läser jag som förarbeten till de som sedan blev text i den färdiga publikationen. Mycket lite av det

material som samlades in rörande 1940-talet kom dock till användning i det färdiga bokverket. I del II, publicerad 1953, möter vi emellertid flera av de miljöer i Helsingborg som Börje Hanssen vistades i och undersökte framförallt 1943 och 1944, även om mycket material som skapades då aldrig kom till användning i bokverket.

Rekonstruktion och kunskapsproduktion

Börje Hanssen arbetade intensivt i Helsingborg under flera perioder åren 1942, 1943 och 1944. Han byggde successivt på sina kunskaper och erfarenheter, och han fick mycket god kännedom både om stadens bebyggelsehistoria och om dess samtida förhållanden. Han använde en lång rad material under arbetet: Fotografier, både nytagna och befintliga, gamla kartor, sammanställningar av uppgifter från olika arkiv, memoarer, intervjuer och observationer i fält. Hanssens fotografiska fältarbete, när han rörde sig i staden med kamera och stativ och såg byggnader, gator och människor genom sökaren, var en viktig del i kunskapsprocessen. Fotograferande och arbetet med att skriva bildtexter innebar en kunskapsproduktion, som i ett första skede bara berörde Hanssen själv. I ett följande skede hamnade hans kunskaper innanför pärnarna på det inflytelserika bokverket *Svensk stad*. Därmed var han vad historikern Johan Östling benämner som kunskapsaktör – en person som ”frambringa, omvandla eller tar till sig av kunskap” (Östling 2015:112, se också Benner & Widmalm 2011:72). Genom att bryta ner Hanssens aktiviteter i små beståndsdelar och närläsa dem, och sedan rekonstruera ett möjligt händelseförlopp utifrån dessa beståndsdelar blir jag som forskare också en kunskapsaktör och kunskapsproducent.

Material från arbetet som nu finns i flera olika arkivsamlingar har bildat utgångspunkten för den här texten med målet att rekonstruera och därmed få insikt i en arbetsprocess i det förflutna. En tydligare bild av en del av den omfattande processen som resulterade i bokverket *Svensk stad* träder fram när Hanssens arbete har rekonstruerats, även om källmaterialets luckor begränsar vad som är möjligt att uppnå.

Ett syfte med att göra en sådan rekonstruktion har också varit att förstå hur den kunskap vi idag anser oss ha om en specifik stadsmiljö kan ha kommit till, helt enkelt: Hur vet vi det vi vet? Rekonstruktionsarbetet har i den processen bidragit med insikter i dåtida förhållanden, och relationerna mellan människor som utförde arbetet liksom relationen mellan det utförda arbetet och den text som så småningom publicerades. Vad gäller relationen mellan människor så framträder Börje Hanssen som en ytterst aktiv person, som inte bara inväntade projektledaren Paulssons direktiv, utan som presenterade sina egna idéer för denne i syfte att få genomföra dem. Hans betydelse för den

färdiga texten i bokverket, som tidigare har beskrivits i termer av kvantitet, det vill säga antal sidor, är uppenbar också vad gäller kvalitativa aspekter i innehåll och inriktning.

Tidigare i texten framhölls hur rekonstruktionens funktion kan vara att fylla ett tomrum och att återskapa något som inte längre finns och som saknats, och att en rekonstruktion har en pedagogisk funktion genom att den lär nutiden om det förflutna. Genom att rekonstruera Börje Hanssens aktiviteter, och i den processen också redovisa vad som är svårtolkat i det material som rekonstruktionen bygger på, har vi närmast oss möjliga svar på den inledande frågan: Hur gick det till? Genom att rekonstruera Börje Hanssens rörelser och aktiviteter i Helsingborg lär vi oss om hur den normerande kunskap om urbaniseringen i Helsingborg som finns i bokverket *Svensk stad* producerades. I den här texten har det ställts många frågor, men inte getts några uttömmande svar – det tillgängliga källmaterialet kan helt enkelt inte leverera det. Men genom att närläsa och rekonstruera Hanssens verksamhet utifrån vad som är tydligt i materialet har en mer distinkt, möjlig tolkning av fältarbetena i Helsingborg framträtt, blivit möjligt att beskriva och därmed vet vi nu faktiskt mer om hur det gick till.

Arkiv

Stockholm

Nordiska museets arkiv (NMA):

Gregor Paulssons samling,

Börje Hanssens samling

Uppsala

Uppsala universitetsbibliotek (UUB):

Gregor Paulssons personarkiv

Litteratur

Andersson, Peter K. (2017). *Vad Cilla Banck visste. En 1800-talsmänniskas världsbild.*

Lund: Ellerströms.

Benner, Mats & Widmalm, Sven (2011). *Kunskap*. Malmö: Liber.

Bergwik, Staffan (2016). *Kunskapens osynliga scener. Vetenskapshistorier 1900-1950*. Göteborg: Makadam.

Dahlgren, Anders (2018). "Fullständigt otillförlitlig, men absolut outhärlig". *En historiografisk undersökning av projektet Svensk stad*. Diss. Göteborg: Univ.

Engström, Elin (2015). *Eketorps veckningar. Hur arkeologi formar tid, rum och kön*. Diss.

- Stockholm: Univ.
- Gaunt, David (1981). Börje Hanssens betydelse för Svensk stad. I: Hall, Thomas & Hammarström, Ingrid (red.), *Perspektiv på Svensk stad. Staden som forskningsobjekt 1950 1980, en skrift från projektet Svensk stadsmiljö, byggande och boende under de senaste hundra åren*, Stockholm: Akademilitteratur. s. 25-33.
- Ginzburg, Carlo (1983). *Osten och maskarna. en 1500-talsmjölnares tankar om skapelsen*, Stockholm: Ordfront.
- Grünberger, Tulla (1981). Arkivmaterialet till Svensk stad. I: Hall, Thomas & Hammarström, Ingrid (red.), *Perspektiv på Svensk stad. Staden som forskningsobjekt 1950 1980, en skrift från projektet Svensk stadsmiljö, byggande och boende under de senaste hundra åren*, Stockholm: Akademilitteratur. s. 144-155.
- Gustavsson, Karin (2014). *Expeditioner i det förflutna. Etnologiska fältarbeten och försvinnande allmogekultur under 1900-talets början*. Diss. Lund: Univ.
- Gustavsson, Karin (2015). I utkanten av Svensk stad. Material och människor, arkiv och böcker. I: Hörnfeldt, Helena, Jönsson, Lars-Eric, Larsson, Marianne & Palmesköld, Anneli (red.), *I utkanter och marginaler. 31 texter om kulturhistoria. En vänbok till Birgitta Svensson*. Stockholm: Nordiska museets förlag. s. 229-239.
- Gustavsson, Karin (2019). "Platsen för industrialismens drama". Om Söder i Helsingborg och bokverket Svensk stad. I: Ragnhild Claesson och Pål Brunnström (red.), *Att skapa staden*. Institutet för studier i Malmös historia, Malmö universitet. s. 160-178.
- Gustavsson, Karin (2020). The Small Details in the Archive and the Meaning of a Non-existent Photography from the Home of a Stationer in Helsingborg. I: *Culture Unbound. Journal of Current Cultural Research* vol 12:1, s. 173-195.
- Götselius, Tomas (2008). Åter till arkivet. I: Ernst, Wolfgang (red.), *Sorlet från arkiven. Ordning ur oordning*. Göteborg: Glänta. s. 7-15.
- Hall, Thomas & Hammarström, Ingrid (1981) Inledning. I: Hall, Thomas & Hammarström, Ingrid (red.), *Perspektiv på Svensk stad. Staden som forskningsobjekt 1950 1980, en skrift från projektet Svensk stadsmiljö, byggande och boende under de senaste hundra åren*, Stockholm: Akademilitteratur. s. 5-11.
- Hunt, Lynn (1989) Introduction. I: Biersack, Aletta & Hunt, Lynn Avery (red.) (1989). *The new cultural history*. Berkeley: Univ. of California Press.
- Lennartsson, Rebecka (2020). *Mamsell Bohmans fall. Natllöperskor i 1700-talets Stockholm*. Stockholm: Stockholmia förlag.
- Lindgren-Fridell, Marita (1981). Minnen från arbetet med Svensk stad. I: Hall, Thomas & Hammarström, Ingrid (red.), *Perspektiv på Svensk stad. Staden som forsknings-*

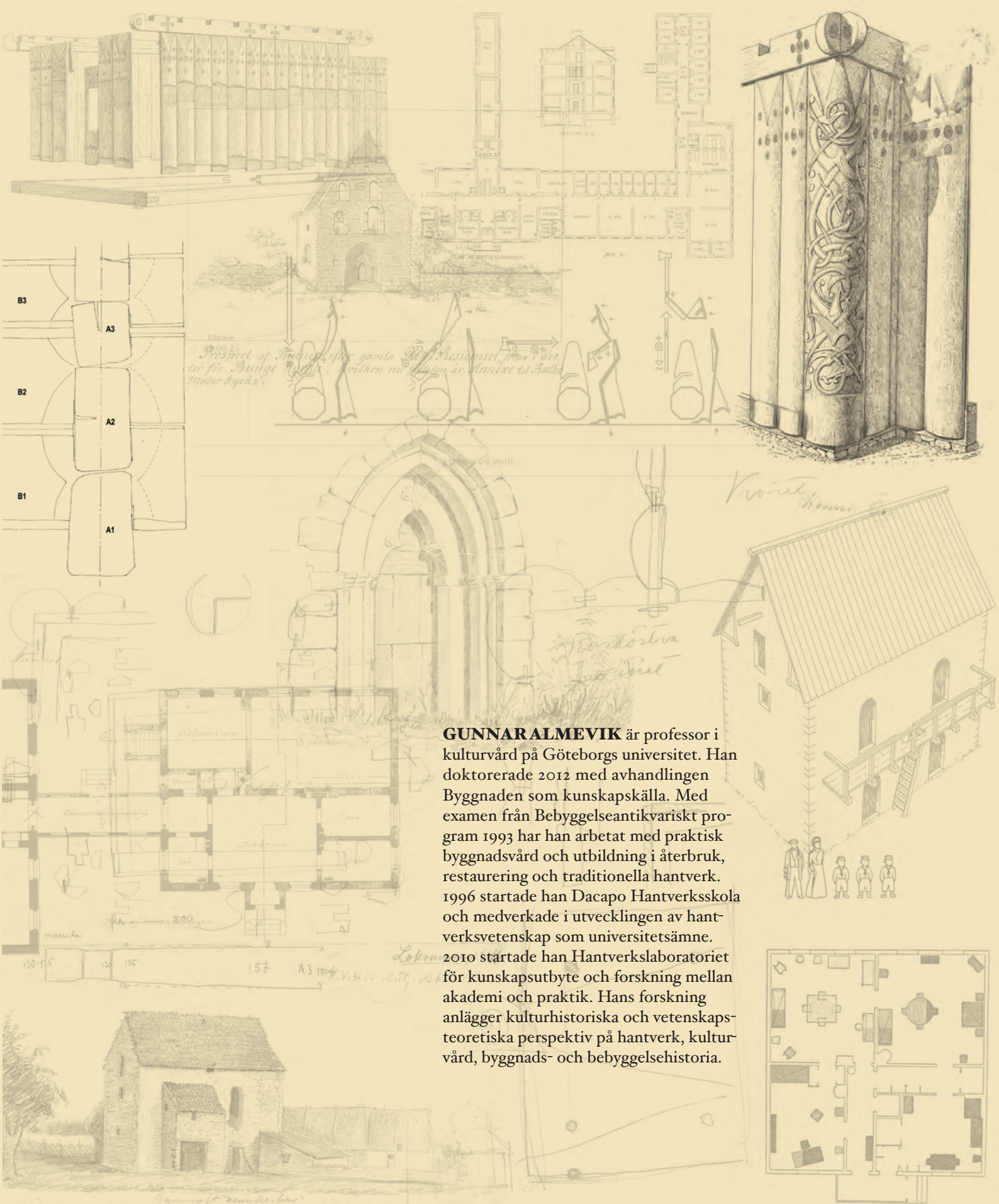
- objekt 1950 1980, en skrift från projektet Svensk stadsmiljö, byggande och boende under de senaste hundra åren*, Stockholm: Akademilitteratur. s. 21-24.
- Paulsson, Gregor (1950). *Svensk stad D. 1 Liv och stil i svenska städer under 1800-talet, Bd 1-2*. Stockholm: Bonnier.
- Paulsson, Gregor (1953). *Svensk stad D. 2 Från bruksby till trädgårdsstad, Bd 3*. Stockholm: Bonnier.
- Perlinge, Anders (2010). Börje Hanssen på det akademiska aktivitetsfältet. I: *Åter till Österlen. En tidig mikrob historia. Agrar- och socialhistoriska texter i urval med en inledande biografi av Anders Perlinge*. Stockholm: Enheten för de areella näringarnas historia (ANH). s. 19-100.
- Petersen, Anja (2007). *På visit i verkligheten. Fotografi och kön i slutet av 1800-talet*. Diss. Lund: Univ.
- Pettersson (Hayden), Hans (1997). *Gregor Paulsson och den konsthistoriska tolkningens problem*. Diss. Uppsala: Univ.
- Silow, Sven (1981). Arbetets bakgrund och uppläggning. I: Hall, Thomas & Hammarström, Ingrid (red.), *Perspektiv på Svensk stad. Staden som forskningsobjekt 1950 1980, en skrift från projektet Svensk stadsmiljö, byggande och boende under de senaste hundra åren*, Stockholm: Akademilitteratur. s. 14-19.
- Steinrud, Marie (2020). Följa Lundh! Mellan text och kontext i en fotografers arkiv. *RIG* nr 3-4 2020. s. 140-154.
- Svensson, Birgitta (2010). Börje Hanssen. I: Hellspång, Mats & Skott, Fredrik (red). *Svenska etnologer och folklorister*. Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs akademien för svensk folkkultur.
- Widmark, Henrik (2007). *Föreställningar om den urbana världen. Identitetsaspekter i svensk stadsbild med exemplet Helsingborg 1903-1955*. Diss. Uppsala: Univ.
- Östling, Johan (2015): Vad är kunskaps historia? *Historisk tidskrift* 135:1. s. 109-119.

Slutnoter

1. Korrespondens mellan Paulsson och hans medarbetare under åren 1942 – ca 1953 finns i Gregor Paulssons personarkiv i UUB.
2. Ett brev till Börje Hanssen från Gregor Paulsson daterat 30/7 1942 är ställt till denna adress. Gregor Paulssons personarkiv, vol. 501 G:1, UUB.
3. Börje Hanssen till Gregor Paulsson, 1943-04-06, vol. 501 G:1 i Gregor Paulssons

- personarkiv, UUB. I korrespondensen som rör Hanssens arbete i Helsingborg berörs sedan inte cyklandet alls, trots att det uppenbarligen var en del av vardagspraktiken. Däremot framkommer cykelns betydelse för fältarbetet i Sundsvall Hanssens brev därifrån.
4. Brev från Börje Hanssen till Gregor Paulsson 1943-07-30, Gregor Paulssons personarkiv, vol. 501 I:1, UUB.
 5. "Jag erkänner tacksamt mottagandet av Rolleiflex-kameran med stativ." Börje Hanssen till Gregor Paulsson 1943-07-07, Gregor Paulssons personarkiv, vol. 501 I:1, UUB.
 6. Rekommendationsbrev för fältarbetare i projektet Svensk stadsmiljö daterat 1942-06-13, Gregor Paulssons personarkiv i UUB, vol. 501 G:1.
 7. "Frågelista A", vol. 67 i Gregor Paulssons samling, NMA.
 8. John Pape (1889-1946) var också forskare inom folkloristik. 1949 publicerades hans postumt utgivna "Kloka flickan från Vallåkra".
 9. Elias Cornell till Gregor Paulsson 1942-07-27, vol. 501 G:1, Gregor Paulssons personarkiv i UUB.
 10. Odaterat brev från Börje Hanssen till Gregor Paulsson med påskriften "Hanssen 1943", vol. 501 G:1, Gregor Paulssons personarkiv i UUB.
 11. Börje Hanssen till Gregor Paulsson 1943-06-04, vol. 501 G:1, Gregor Paulssons personarkiv i UUB.
 12. Odaterat brev från Börje Hanssen till Gregor Paulsson från sommaren 1942, vol. 501 G:1, Gregor Paulssons personarkiv i UUB.
 13. Börje Hanssen till Gregor Paulsson 1943-04-06, Gregor Paulssons personarkiv vol. 501 G:1, UUB.
 14. Odaterat brev från Börje Hanssen till Gregor Paulsson med årtalet 1944 antecknat på, vol. 501 G:1, Gregor Paulssons personarkiv i UUB. Tengberg och Borg som nämns i citatet syftar på två beskrivningar över Helsingborg i förfluten tid, E V Tengbergs "Helsingborg år 1816" utgiven 1869, och Anders Borgs "Hälsingborg förr och nu" från 1920.
 15. Både foto och bildtext finns i vol. 69 i Gregor Paulssons samling, NMA.
 16. Fotografiet finns i vol. 3, Gregor Paulssons samling, text i Börje Hanssens samling vol. F1:3, NMA.
 17. Fotografiet finns i vol. 3, Gregor Paulssons samling, text i Börje Hanssens samling vol. F1:3, NMA.
 18. I det efterlämnade arkivmaterialet finns ibland uppgifter om skrivmaskinshjälp. När Börje Hanssen var i Örebro på senhösten 1943 fick han kontakt med "en mycket skicklig maskinskriverska, en fru Jansson, som är villig att arbeta för oss". Börje Hanssen till Gregor Paulsson 1943-11-26, Gregor Paulssons personarkiv, vol 501 I:1, UUB.
 19. En sökning på ordet gjordes i KB:s digitala tjänst Svenska dagstidningar i maj 2020.

20. Fotografierna finns i vol. 3 i Gregor Paulssons samling, text i Börje Hanssens samling vol. F1:3, NMA.
21. Börje Hanssens samling, vol. F1:2.
22. Fotografiet finns i vol. 3 i Gregor Paulssons samling, text i Börje Hanssens samling vol. F1:3, NMA.
23. Fotografier i Gregor Paulssons samling vol. 69, bildtext i Börje Hanssens samling vol. F1:3, NMA.
24. Foto i vol. 3 i Gregor Paulssons samling, text i Börje Hanssens samling i vol. F1:3, NMA. Det finns inga tillgängliga uppgifter om optiken på den kamera som användes.
25. Foto i vol. 3 i Gregor Paulssons samling, text i Börje Hanssens samling i vol. F1:3, NMA.
26. Några sådana fasaduppställningar publicerades sedan i bokverket Svensk stad, dock ingen från Pålsgatan.
27. Börje Hanssen till Gregor Paulsson 1943-04-06. Gregor Paulssons personarkiv vol. 501 G:1, UUB.
28. Odaterat brev från Börje Hanssen till Gregor Paulsson, sannolikt skrivet i början av sommaren 1942, vol. 501 G:1, UUB.
29. Bild 16 o 17 i vol. 69 i Gregor Paulssons samling, text i Börje Hanssens samling vol. F1:3, NMA.
30. Text i Börje Hanssens samling F1:3, NMA. Fotografiet som beskrivs har inte återfunnits.
31. Text i Börje Hanssens samling F1:3, NMA.
32. En utveckling av förhållandet mellan vad som sägs om Helsingborgs fysiska miljö i Svensk stad, och de storskaliga rivningarna av 1800-talsmiljöer i stadsdelen Söder i Helsingborg finns i Gustavsson 2019, och berörs också i Widmark 2007.
33. Bildtexten finns i två versioner. En kortare i vol. F1:3 i Börje Hanssens samling, en längre i vol. 3 i Gregor Paulssons samling, NMA. De tekniska uppgifterna är identiska i de båda versionerna.
34. Vol 3 i Gregor Paulssons samling, NMA. Idag heter platsen Furutorpsparken Börje Hanssens arkiv vol. F1:3, NMA.
35. Vykort från Elias Cornell till Börje Hanssen 1943-07-01, i Börje Hanssens samling vol. 77, NMA.
36. Gregor Paulssons samling vol. 69, NMA
37. Fotografi och beskrivning i nr 34, vol. 3 i Gregor Paulssons samling, samma beskrivning finns också i vol. F1:3 i Börje Hanssens samling, NMA.
38. I förordet till Svensk stad räknas de olika skribenterna och deras huvudsakliga ansvarsområden upp.

GUNNARALMEVIK är professor i kulturvård på Göteborgs universitet. Han doktorerade 2012 med avhandlingen *Byggnaden som kunskapskälla*. Med examen från Bebyggelseantikvariskt program 1993 har han arbetat med praktisk byggnadsvård och utbildning i återbruk, restaurering och traditionella hantverk. 1996 startade han Dacapo Hantverksskola och medverkade i utvecklingen av hantverksvetenskap som universitetsämne. 2010 startade han Hantverkslaboratoriet för kunskapsutbyte och forskning mellan akademi och praktik. Hans forskning anlägger kulturhistoriska och vetenskapsteoretiska perspektiv på hantverk, kulturvård, byggnads- och bebyggelsehistoria.

Byggnadshistoria som kriminologi

Resning av stavkyrkorna i Hedared och Hemse

Inledning

Det här kapitlet handlar om rekonstruktion och närmare bestämt om stavkyrko-rekonstruktioner. De äldsta kyrkorna i Sverige byggdes vanligtvis av trä och benämns i vetenskaplig tradition som stavkyrkor. En internetsökning ger främst träffar på monumentala norska stavkyrkor, som Urnes, Heddal eller Borgund, med resta mittpartier, gallerier och dekorativa träsniderier. Källmaterialet talar för att de svenska stavkyrkorna var enklare i sin gestalt, men hur de såg ut vet vi lite om. Markspår och fragmentariska lämningar ger utrymme för tolkningar. För att närma sig en nyanserad och vetenskapligt grundad bild av dessa gamla byggnader krävs både rekonstruktion och inlevelse.

Syftet med den här texten är att undersöka rekonstruktion och inlevelse i byggnadshistorisk forskning med två stavkyrkor som fall. Dessa är Hedared i Västergötland som beskrivs som Sveriges enda bevarade stavkyrka samt lämningen av en stavkyrka funnen i Hemse på Gotland.¹ Motivet till att bearbeta begreppen rekonstruktion och inlevelse är att de griper om verkningsfulla men oartikulerade företeelser i byggnadshistorisk forskning. Forskningen producerar rekonstruktioner som i sin tur skapar förutsättning för inlevelse. Målet är att metodologisera rekonstruktion och inlevelse, och peka på hur dessa begrepp kan användas analytiskt i en forskningsuppgift. Hur kan byggander användas som kunskapskällor?

Fokus i undersökningen växlar mellan byggnader som källmaterial, och den vetenskapliga konstruktion som de också är produkter av. Andras och egna tolkningar av dessa två svenska stavkyrkor rekonstrueras, dekonstrueras och teoretiseras i sökandet efter hållbara tankar om tillvägagångssätt. Hur kan man förstå och vad kan man förstå genom rekonstruktion och inlevelse?

Bild 1-2. Utgrävning av stavkyrka i Klosterstad (tidigare Klåstad), Östergötland, visar på en källkategori i form av spår och avtryck. Fotografi av Rickard Hedvall. Till höger, bild av funna byggnadsdelar av en stavkyrka i Hemse, Gotland. Lämningsarna är en annan och mindre vanlig källkategori. Fotografi av Harald Faith-Ell.

Rekonstruktion och inlevelse

Rekonstruktion är ett ambivalent begrepp. Den har som produkt och utsaga ett kategoriskt uttryck men samtidigt en suddig kontur mellan vad och varför, nutid och dåtid, fiktion och realitet. Rekonstruktionen lånar fiktionens berättarstruktur med vad Roland Barthes kallar ”verklighetseffekter” (Barthes 1989), där narrativet är bokstavligt och utan beteckningar ’så som’, ’som om’ eller ’givet om’. I historievetsenskaperna är rekonstruktion både analytisk och syntetisk. Rekonstruktion som analys erbjuder oss att pröva hur det gick till och hur det såg ut i en nu förgången verklighet, genom att arrangera och aktivera ting och handlingar som vore det i historien själv. Den kategoriska framställningen och verklighetseffekten är både metodens styrka och dess svaghet. Rekonstruktionen som produkt och utsaga ger inte utrymme för försiktighetsorden ’sannolikt’, ’vanligtvis’ och ’möjligtvis’ som historievetsenskaperna är så beroende av. Och just så, möjligtvis, ligger ambivalensen i det att rekonstruktion är både en process och en produkt, ett medel och ett mål, ett verb och ett substantiv.

Gabi Dolff-Bonekämper har studerat rekonstruktioner i samband med återuppbyggnad av förstörda byggnader i Tyskland och andra krigsdrabbade länder. Dolff-Bonekämper associerar rekonstruktion med förlust, och menar att det är förlustens natur som motiverar rekonstruktionen. Förlust är inte blott en frånvaro av någonting utan en faktisk social relation med någonting som inte längre är där och till de omständigheter som resulterade i förlusten (Dolff-Bonekämper 2017). Att rekonstruera någonting väcker reaktioner eftersom den moraliserar historien, att just denna förlust är oacceptabel och just detta någonting måste rekonstrueras nu och för eftervärlden.

Bodil Petersson pekar ut anakronismen som "elefanten i rummen", som instansierar den problematiska klassen av begrepp: rekonstruktion, återskapande, levande historia och lajvande (Petersson 2003; Petersson & Narmo 2011). Problemet med anakronismen, som den ofta framställs, är att den äventyrar autenticiteten, det vill säga äktheten i det historiska materialet. Anakronismen betraktas då som någonting relativt som kan undvikas eller förekomma i större eller mindre utsträckning, medan autenticiteten är någonting absolut. Petersson ser förhållandet som det motsatta. Autenticitet är relativ medan anakronism är konstant, genom det förflutnas ovillkorliga närvaro i nutiden. Anakronismen kan, systematiskt tillämpad som metod, hävdar Petersson, hjälpa oss att uppmärksamma och förstå både det förflutna i sig och oss själva i nya relationer till detsamma (Petersson & Holtorf 2017:284). Hur görs den här tanken till metod? Kan anakronismen metodologiseras?

För att särskilja rekonstruktion som en forskande process där kunskap är målet; kunde man inte då tänka sig att bara ersätta det problematiska begreppet med ett annat? Varför inte kopiering, repetition eller simulering? Varför inte bara ta bort prefixet? Arkeologen Paul J. Reynolds gör just det, försöker undkomma problematiken genom att omnämna den experimentella arkeologins fullskaliga hypotesdrivna rekonstruktioner som konstruktionsexperiment, och tolkande rekonstruktionsförsök för simuleringsexperiment (Reynolds 1999:389). Allan Outram benämner den experimentella arkeologins rekonstruktioner för aktualistiska experiment, en semantisk förflyttning för att tydliggöra att det handlar om försök i verkliga miljöer till skillnad från logisk slutledning eller hypotesdrivna laborationer (Outram 2009). Nya ord men samma fenomen?

En jämförelse som jag vill pröva, och som möjligtvis kan leda bort från den sammanvävda och ofta moraliserande diskursen kring historia och kulturarv, är den mellan brottmål och byggnadshistoria. Rättsskipning är en form av historieproduktion som rekonstruerar händelser och gör påståenden om det förflutna på grundval av bevis. Rekonstruktion tillämpas i olika sammanhang, på brottsplatsen, i utrednings-

arbetet och i rättssalen. Intresset för de tillsynes ovidkommande spåren, som inom ett ledtrådsparadigm kan omvandlas till bevis, är densamma i brottsutredningen såväl som den byggnadshistoriska undersökningen. Carlo Ginzburg och Anna Davin talar om jägarens, kriminologens och historikerns spårtolkande som en pragmatisk semiotik (Ginzburg & Davin 1980). I detta "ledtrådsparadigm" söks det bakomliggande genom en djup förståelse av det faktiska (Ginzburg 1979). "Minute examination of the real, however trivial, to uncover the traces of events which the observer cannot directly experience." (Ginzburg & Davin 1980:13)

Vi kan formulera en tillsynes enkel byggnadshistorisk fråga: Hur såg det ut? Hur såg exempelvis en stavkyrka ut med utgångspunkt i ett antal bevarade byggnadsdelar, eller ett markspår av stolphål? Svaret på frågan är en rekonstruktion, oavsett om den kommuniceras som berättelse, teckning, digital modell eller fysisk skapelse. Rekonstruktionen som process tar spjörn mot lämningar och spår, bänder och vrider med sekundära källor, analogier och logisk slutledning av det plausibla. Den sista utfyllnaden, gissningar. Vi kan formulera en närliggande fråga: Hur upplevdes byggnaden? Hur var det att närma sig, stå inför, gå in i och vandra runt inne i en stavkyrka?

Svenska stavkyrkor

Benämningen stavkyrka är en grov kategori för olika slags träkyrkor med stående konstruktionsvirke. I svensk forskningstradition är stavkyrkan utmärkande i förhållande till timmerkyrkan som har liggande timmer och knutar. I norsk tradition avser termen en speciell ramverkskonstruktion med hörnstavar i förbindelse med syll och lejd, som skiljer sig från stolpkyrkor, restimmerkyrkor och liggatimmerkyrkor. Arkeologer har grävt fram hundratals stavskyrkogrunder (om vi håller oss till svensk benämning) som ofta publicerats utan sensation i den "grå litteraturen" av arkeologiska utgrävningsrapporter, efter att marken återställts eller platsen tagits i anspråk av ny bebyggelse. Tolkningen är rutinmässig, och spåren av jordgrävda stolpar formerade enligt en kyrkoplan med långhus och kor utgör den typiska stavkyrkolämningen. Om markspåren har rester av en träsyll kan det vara svårt att avgöra om det är fråga om en stavkyrka eller en timmerkyrka.

Datering av stavkyrkor görs frekvent till 1000- och 1100-talen, med undantag av den enda bevarade svenska stavkyrkan i Hedared utanför Borås som har daterats till början av 1500-talet. Stavkyrkorna byggdes under tidig kristendom som privatkyrkor innan sockenorganisationen etablerades. Hur de användes liturgiskt och hur de var inredda vet vi lite om. Mer eller mindre fragmentariska fynd av stavkyrkor finns

Bild 3. Rekonstruktion av Skaga kapell 1959.

bevarade på museum, och återanvända delar påträffas kontinuerligt i kyrkorestaureringar. I Historiska museets depå i Tumba ligger delar från sju stavkyrkor på höga staplar, och endast med hjälp av en gaffeltruck kan det göras tillgängliga för undersökning. Dessa stora artefakter, som bjälkar och väggplankor, samlades huvudsakligen in kring sekelskiftet 1900, när stavkyrkoforskningen var vetenskapligt intressant och omhuldad i fornminnesvården. Idag är det ett otillgängligt material och i forskningshänseende ett esoteriskt källmaterial. Den här studien kan möjligtvis ses som ett resningsmål av en stavkyrka som "cold case".

I Sverige finns det långt fler rekonstruktioner än bevarade historiska stavkyrkor. Det finns en historisk stavkyrka i Hedared och åtminstone fem stavkyrkorekonstruktioner: Lillsjöhögen (2011), Mannaminne (2009), Hållandsgården (1999), Kårböle (1989) och Skaga kapell (1137, 1960, 2001). De rekonstruerade stavkyrkorna fungerar alla som kapell och vissa ingår i andra sammanhang som "allkonstverk", "pilgrimscentrum" och "bibelland". Gemensamt för dessa, med undantag av Hållandsgården, är att de har specifika förlagor. Skaga kapell är en kopia av en kopia av en kopia av en stavkyrka som möjligtvis byggdes i Skaga under 1100-talets första hälft. Kårböle

byggdes 1989 med Skaga kapell som förlaga. Kapellet i Skaga var i sin tur en rekonstruktion från 1960 av en äldre stavkyrka som hade rivits. Det förmodade originalet i Skaga revs 1826 för att sätta stopp för en oönskad offerkult som pågick på platsen (Löfgren 2020). När sedan Skaga brann ner år 2000 så användes Kårböle som förlaga i en ny rekonstruktion. Här flätas rekonstruktion, kopia och traditionsenlig platsanvändning samman i en dialog över tid och rum. Och det är inte enkelt att se vad som är en riktig stavkyrka.

Fallen Hemse och Hedared

Det första fallet som används i den här metodstudien är Hedareds stavkyrka. Det är bevisligen inte är den enda svenska stavkyrkan men möjligtvis den äldsta bevarade som finns kvar. Hedared ”upptäcktes” av Emil Eckhoff och Karl Anton Berlin i början på 1900-talet, iståndsattes som en ”riktig” stavkyrka, och transformerades till ett kulturhistoriskt objekt. Men frågan är om det inte redan var ett kulturhistoriskt objekt, sedan ganska länge? Är Hedared möjligtvis en rekonstruktion? Det andra fallet är Hemse stavkyrka, eller rättare sagt lämningen efter en stavkyrka som påträffades i Hemse på Gotland i slutet av 1800-talet. Hemse undersöktes av Emil Eckhoff och Olof Sörling under närmare tjugå års tid och den rekonstruktion som de slutligen presenterade har präglat en arketyrisk bild av en svensk stavkyrka. Hur gick det till?

Analysenheten i fallen är inte stavkyrkorna i sig utan min egen och mina föregångares undersökningar av dessa stavkyrkor. Stavkyrkorna avgränsar fallet och erbjuder ett rikt källmaterial och möjligheter till analys och metodologisering. Hedared och Hemse kan liknas vid brottplatser, som återbesöks i ett resningsmål. Brottsutredningen behandlar bevismaterialen och spåren som kan ge upplysning om vad som hände, men fallen tar sikte på själva brottsutredningen, den byggnadshistoriska undersökningsmetodiken och vilken funktion rekonstruktion och inlevelse har.

Den ”obetydliga” och ”konstlösa” stavkyrkan i Hedared

I första upplagan av *Nordisk familjebok* förklaras uppslagsordet Stavkyrka som ”en för Norges medeltidskonst egendomlig grupp af träbyggnader” (NF 1891). Vid denna tid användes inte ordet stavkyrka för någonting utanför Norge och de norska stavkyrkorna. Emil Eckhoff besökte Hedared vid sekelskiftet 1900 och identifierade denna som en stavkyrka. När den andra Uggelupplagan ges ut har Eckhoff publicerat boken *Svenska stavkyrkor*. Uppslagsordet förklaras nu som ”sådan träkyrka, där väggarna bestå af resvirke (d. v. s. lodrätt ställt virke)” (Nordisk familjebok 1917). Illustrationerna

utgörs först och främst av rekonstruktioner av Hemse och härefter med plan och fasad av en norsk stavkyrka. Hedareds stavkyrka beskrivs i en bisats.

Länge ansågos stafkyrkorna som en uteslutande norsk företeelse, och de exemplar af sådana, som finnas i andra länder, förklarades som avläggare af de norska. De senaste årens fynd och forskningar har dock ådagalagt, att stafkyrkor, särskilt under den äldre medeltiden, ingalunda hörde till sällsyntheterna äfven i Sverige. Blott en av dessa, den relativt sena och obetydliga Hedareds stafkyrka, finnes dock ännu stående” (Nordisk familjebok 2017).

Hedared framställs som en naturlig produkt av den lilla församlingen i den fattiga skogsbygden.

Det vilar en särskild stämning över det lilla templet, nästan rörande i sin litenhet, där det med sin klockstapel ligger i kyrkogården, nästan av leksaksmått. Och icke minst över den naivt trohjärtade interiören med sitt konstlösa bygdearbete, som dock vittnar om, att man med kärlek till sin kyrka, för gudstjänsten var av nöden. [...] Man måste känna sig tilltalad av en sådan bild, om den ock är av konstlösaste art” (Eckhoff 1914-16:179-180).

Hedared är en annexförsamling till Sandhult. Här byggdes 1842 en ny stenkyrka för att rymma hela pastoratet. Hedared anmodades rivning men lokalbefolkningen trotsade beslutet och fortsatte att underhålla kyrkan även om gudstjänster förrättades i Sandhult. En tanke ”från ledande håll bland sockenmännen” var att klä in den helt i kopparplåt (Lagerlöf 1985:101). Efter upptäckten av Hedared initierades en reparation. Idag framstår det som en stilrestaurering eller en rekonstruktion. Emil Eckhoff och Karl Anton Berlin dokumenterade kyrkan och ledde därefter restaureringen som församlingsborna bekostade. Restaureringen utfördes genom friläggande av lager, med avsikt att återställa byggnaden till ett tidigare och mer ursprungligt utförande. Lockläktpanelen som täckte kyrkans väggstavar avlägsnades och vapenhuset från 1700-talet revs. Stickspåntaket ersattes med ett tjockare stavspån, så kallat kyrkspån. Det fanns skäl att tro att vapenhus, panel och stickspån var senare tillägg, men i den fysiska rekonstruktionen är det inte bara historiska vetenskapliga aspekter att ta hänsyn till. Eckhoff önskade också ta bort den fasta bänkinredningen så väl som predikstolen för att återskapa känslan av ett medeltida kyrkorum, men här satte församlingsborna stopp. De önskade bevara sin kyrka men alltjämt med möjlighet att använda den som kyrka. Då behövdes både bänkar och predikstol. När kyrkan ånyo restaurerades 1995-97 under Peter Sjömars ledning var det emellertid många som kritiserade beslutet att återskapa vapenhuset och beslå stavkonstruktionen med panel. Då kunde man inte längre se att det var en ”riktig” stavkyrka.

Bild 4–5. Hedared omkring 1900, innan restaureringen. Fotografier av Karl Anton Berlin (bild. 4) och Emil Eckhoff (bild. 5), ATA.

Tradition och rekonstruktion

1985 daterar dendrokronologen Alf Bråthen Hedareds stavkyrka till tiden 1498-1503. Dateringen ställde tidigare forskning på ända. Den norska stavkyrkoforskaren Roar Haugli bedömde kyrkans ålder till 1100-tal (Haugli 1976:214), konsthistorikerna Jan Svanberg och Gerda Boëthius anförde tidigt 1200-tal som dess sannolika ålder (Svanberg 1964:13, Boëthius 1931:124), och Emil Eckhoff attribuerade kyrkan som gotisk (Eckhoff 1914-16:180, 214). Eckhoff beskrev kyrkan som en "kvardröjande gengångare av ett byggnadssätt" (ibid. 179). Hedared framstår som en anomali i en kronologi över daterade stavkyrkolämningar. Varför byggde man med den för tiden ålderdomliga stavtekniken? *Hur* stavkyrkan byggdes kan ge viss upplysning om varför.

Konstruktionen är en "riktig" stavkyrka enligt norsk terminologi. I långhus och kor finns hörnstavar i ett takbärande ramverk med syll och väggband. På fotografierna som Karl Anton Berlin tog vid sekelskiftet 1900 har både kor och långhus yttre snedsträvar, vilket påvisar ett av stavteknikens problem. Hörnstavarna är fyrkantiga och med utskjutande band som formar bas och kapital. Väggstavarna har nåt i ena kanten och fjäder i den andra. Dessa två egenskaper, den fyrkantiga hörnstaven och väggstavarnas sammanfogning samt takets branta resning vägledde Eckhoffs attribuering till gotiken. Avsaknaden av dekor och annan prakt hänförs till den bondska torftigheten.

Det är användningen av stavtekniken på 1500-talet som framstår som anakronistisk.

Det finns fler indicier som talar för att det fanns en förlaga på platsen som kopierades eller rekonstruerades. I Alf Bråthens borrhövar avviker dateringen för en konstruktionsdel med årtal 1192. Det är två firsidigt skradda och skarpkantade virken som har placerats som lås mellan kor och långhus. Ett virke är fäst med dymlingar i vartdera väggbandet. Bearbetningen är gjord med den tidigmedeltida behuggningstekniken som idag benämns sprätthuggning (från norsk terminologi). Placeringen som länk mellan långhus och kor framstår som symbolisk och pietetsfull även om det finns en konstruktiv funktion. I klockstapeln invid kyrkan finns också återanvända byggnadsdelar, med samma tidigmedeltida behuggning och placerade som strävor till klockbocken närmast kyrkklockorna.

Forskarförklaringar till varför Hedaredsborna byggde en helt otidsenlig stavkyrka talar om kombinationen av en relativ fattigdom och god tillgång på skog (Lagerlöf 1985:100). Markus Dahlberg framhåller utöver materiella och ekonomiska förutsättningar att: ”Vi kan knappast utesluta att 1500-talskyrkan var ett uttryck för en medveten stilkonservatism, d.v.s. ett försök att imitera eller återskapa den föregångare som av allt att döma funnits” (Dahlberg 2002:45). Frågan är om det också fanns en ekonomisk vinning att bibehålla en kontinuitet och känsla av ålderdomlighet på just denna kultplats? Monica Weikert identifierar genom kyrkoräkenskaper Hedared som en så kallad offerkyrka (Weikert 2004). Samma status hade även Skaga kapell som revs 1826. En offerkyrka ansågs som en särskilt helig plats som besöktes av personer utanför socknen. Besökarna gav offergåvor som kunde komma församlingen till del. Offerkulten är belagd som fenomen under framförallt 1600- till 1800-talen, en protestantisk kult, men det finns uppgifter om motsvarande medeltida offertraditioner.

Det finns också ett samtida dokument, ett avlatsbrev utfärdat 1506 av biskop Vincentius i Skara som uppmanar besökare till offer, och att ”testamentera, offra eller skänka några ägodelar i eller utom sina testamenten”, och därmed beviljas den allmäktiges förbarmande, apostlarnas ”bemyndigande av barmhärtighet i fyrtio dagars indulgens och befrielse från dem ålagd botgörelse” (Lagerlöf, 1985, s. 107-108). I samma avlatsbrev anges också offergåvornas ändamål, som utöver gudstjänstens uppehållande och underhåll av föremål, innefattar ”själva kyrkans uppbyggande” (Ibid.).

En möjlig slutplädering är att när den gamla stavkyrkan, som var själva attraktionskraften i en ekonomiskt fördelaktig offerkult, förföll bortom reparation och räddning så beslutade församlingen att bygga en likadan. De fick biskopens stöd att upprätthålla kontinuitet i offertraditionen. I bevisningen trianguleras olika källmaterial; uppgifter från byggnaden som kunskapskälla kombineras med analogier och historiska dokument. Spår och indicier kopplas samman i en argumentationsstruktur

och anförs som bevis: den ålderdomliga konstruktionen, existensen av en föregångare, den pietetsfulla återanvändningen av material, offerkyrkokostatusen, avlatsbrevet, parallellen till Skaga kapell. Det är i den vetenskapliga granskningen som avgörandet fälls, om bevisningen håller och om utsagan är ställd bortom rimligt tvivel.

Fyndet av en ”riktig” stavkyrka i Hemse

Byggmästaren Nils Pettersson ansvarade för restaureringen av Hemse kyrka på Gotland. Året var 1896. Trägolvet som skulle renoveras visade sig vara återanvända väggplank från en förmodad stavkyrka. Stavarnas plana insidor var vända uppåt men på dess undersida upptäcktes segmentformade ytor, tjärstrukna, väderbitna och dekorerade med koncentriska ringar grupperade i form av ett kors. Byggmästaren författade ett brev till Vitterhetsakademien och Historiska museet i Stockholm. Intendenten Emil Eckhoff anlände till Gotland dagen efter brevets ankomst.

Historiska museet köpte genom Eckhoff hela fyndet av församlingen, totalt 62 byggnadsdelar, huvudsakligen väggplankor men också syllar, hammarband, ett kapitel och dekorerade delar av en portal. I Stockholm påbörjades omgående dokumentation och undersökningar av intendenten Eckhoff i samarbete med Vitterhetsakademiens tecknare Olof Sörling. Det handlade om ett nytt källmaterial i den kulturhistoriska vetenskapens yttersta forskningsfront. I Eckhoffs arkiv finns spår av den process som sedermera leder fram till huvudkapitlet i verket *Svenska stavkyrkor* som publiceras 1914-16. Hemse behandlas först och främst bland andra stavkyrkor i boken, och rekonstruktionsteckningarna reproduceras med tiden som bilden av en svensk stavkyrka.

Forskningsprocessen kring Hemse gick till så att Sörling gjorde planprojicerade schabloner liksom konturkort av byggnadsdelarna i skala 1:25 (bild. 6). Eckhoff använde schablonerna, först för att notera och kommentera observationer, och därefter som mallar i sina rekonstruktionsskisser (bild 7). Undersökningen var till en början detaljerad och Eckhoff registrerade och tolkade varje spikhål och konstruktionsdetalj. Genom att karaktärisera erosion och patina på trä och tjära kunde han exempelvis komma fram till vilket väderstreck materialet hade varit placerat. Han noterade nubbhål och spår av harts och svinborst i stavarnas kanter där de stått mot varandra, och gjorde tolkningen att stavkyrkoväggen vid något tillfälle hade reparerats och försetts med tätningslister. Undersökningen var närmast forensisk och Eckhoff registrerade och tolkade varje detalj som om de vore ledtrådar i en brottsplatsundersökning.

Varje spår initierade en exkurs i referenser och andra fall. I den utsträckt processen, från att fyndet samlades in 1896 till den slutgiltiga publiceringen två decennier

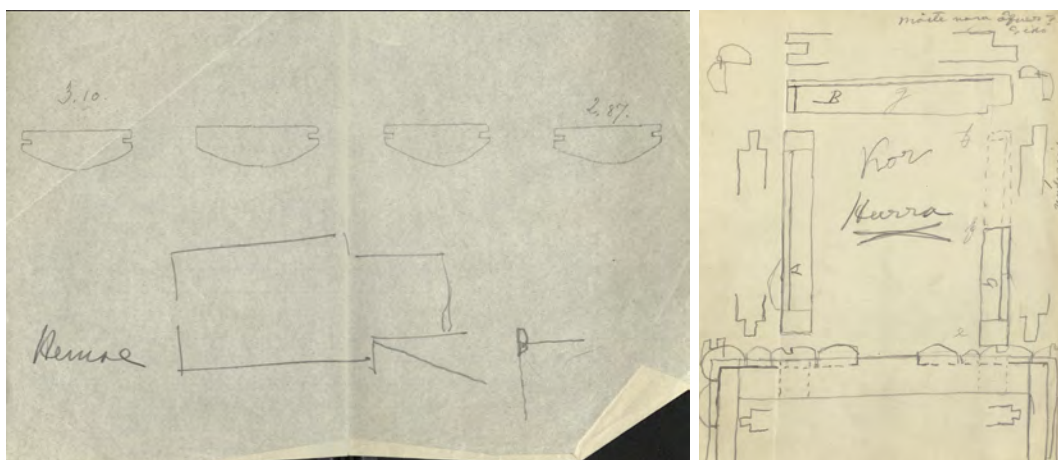

Bild 6-7. Emil Eckhoff och Olof Sörlings inskriptionsverktyg i arbetet att tolka källmaterialet och rekonstruera Hemse stavkyrka.

senare, hade representationerna itererat mellan Eckhoff och Sörling och i processen adderades lager av tolkningar. Schablonerna av stavkyrkodelarna i planprojektion och snitt fränkopplades successivt källmaterialet och användes mer som legobitar med dynamiska kombinationsmöjligheter för de idéer som drev rekonstruktionen. Detaljerna tycks förlora sin betydelse. I publikationen från 1914-16 är långhuset i den byggnadsplan som återges 70 centimeter längre än de bevarade syllarna. Korets långsyll ritas ut i en bestämd längd med det saknas bevisning. Syllen finns varken i den gamla inventarieförteckningen eller föremålssamlingen. Vilka idéer var det som drev rekonstruktionen?

Historiskt laboratorium

Laboratory life (1979) är titeln på en bok där Bruno Latour och Steve Woolgar följer en forskargrupp på Salk Institute i Californien för att undersöka hur det går till att göra vetenskap i en av världens mest renomméerade forskningsmiljöer. Bokens undertitel är "The social construction of scientific facts". Latour och Woolgar intresserar sig för forskarnas vardagliga görande där de observerar att rutinerna upptas av inskriptioner och transkriptioner av forskningsobjekten och de studerade fenomen i form av bilder, tabeller och diagram. De olika redskapen som används benämner Latour och Woolgar

Bild 8-9. Till vänster, en tidig tolkning av konstruktionslösningen av hörnet i Hemse stavkyrka, av Emil Eckhoff och Olof Sörling. Tolkningens trovärdighet, att det inte fanns en rund hörnstav utan att stav mötte stav i byggnadens hörn, bekräftas i spåren i den bevarade syllen. Fotografi av Gunnar Almevik.

för inskriptionsverktyg (Latour & Woolgar 1979:51). Forskarnas mål, konstaterar de, är att omvandla observationer och påståenden till vetenskaplig fakta för att publiceras i vetenskapliga artiklar. De observerar emellertid att det finns andra faktorer än logik och slutledning som inverkar i processen, så som nätverk, vetenskaplig prestige och finansierings- och publiceringsmöjligheter. De ser hur forskarna mobiliserar allianser för sina intressen och hur de väljer ut och anpassar sina resultat för att foga in dem i det vetenskapliga systemet (Latour & Woolgar 1979:136). Kan dessa iakttagelser ge perspektiv på stavkyrkoforskningen?

Emil Eckhoff publicerade sina tidigaste tolkningar av fyndet i Hemse i *Ny illustrerad Tidning* under rubriken "En ny stavkyrka funnen vid Hemse på Gotland". Artikeln väckte reaktioner hos de norska stavkyrkoforskarna Herman Schirmer och Nicolay Nicolaysen. Schirmer hade skickat ett inlägg till tidningen med rubriken "Om den rette brug av betegnelsen stavkirke" med kritik mot Eckhoffs användning av begreppet. Texten togs inte in av redaktören till den svenska tidningen, men Schirmer publicerade istället debattinlägget med korrespondens mellan forskarna i *Norsk Fortidsminnesforenings årbog 1899*. I historiens släpljus framstår konturerna av en "varumärkestvist" om begreppet för det särpräglade norska kulturarvet i trä.

Vägen till unionsupplösningen föregicks av ett norskt identitetsbygge där kulturarvet hade en viktig funktion, och då särskilt medeltida historia och minnesmär-

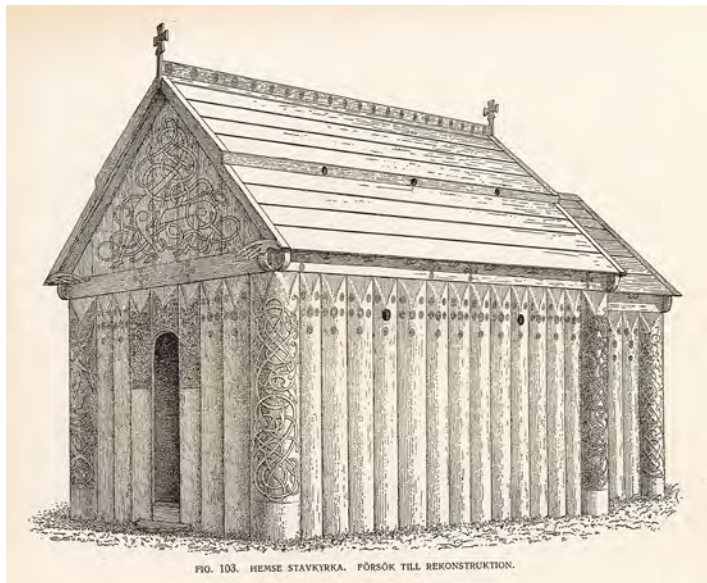
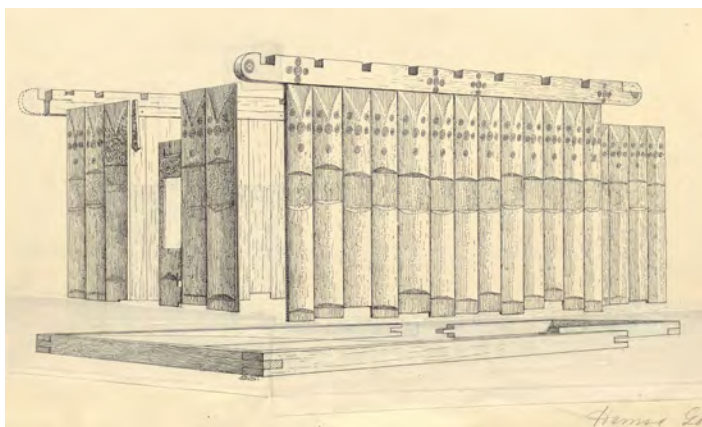

Bild 10–11. Källmaterialet och Emil Eckhoff och Olof Sörlings rekonstruktion av Hemse stavkyrka.

ken från Norgescvldet. Historiska byggnader som stavkyrkorna och Nidarosdomen användes som medel i en ideologisk rekonstruktion av en nationell identitet, med understöd av konst och kulturminnesvård (Nilsen 2010; Anker 2016). *Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring* startade 1844 med de hotade stavkyrkorna som huvudsaklig bevaringsmission. Under kort tid i början av 1800-talet hade 59 stavkyrkor rivits eller brunnit ner, och av ett förmodat tusende medeltida stavkyrkor återstod ett trettiotal. När den svenska forskaren Emil Eckhoff utmanade stavkyrkobegreppet så var norska kulturhistoriker delade i teoribildningar om stavkyrkans ursprung. Ett läger anförde "hovteorin" om en nationell kontinuitet från förkristna kultplatser eller

hov, och dess antagonister antog att stavkyrkan med förhöjt mittparti var en lokal tolkning av basilikan efter kontinentala influenser. Att stavkyrkan var norsk rådde det däremot enighet om. Lorentz Dietrichson som författade verket *Norska Stavkirker* från 1892 beskriver stavkyrkorna som ”vor oldtids folkefysiognomi” (Dietrichson 1892:176). Han knyter byggnadssätet till det specifikt norska klimatet och kulturen. ”[...] skulde disse ligsom ud af fjeldnaturen djervt reiste bygninger intet indeholde, der var dannet av folket selv i overenstemmelse med det klima og de nationale vaner de skule tjene?” (Ibid. 1892:165).

Eckhoff var medveten om den norska uppfattningen om de konstituerande delarna i en stavkyrka, men argumenterar i artikelns inledning för en annorlunda taxonomi. ”Med stafbyggnad förstås i korthet sagdt en byggnad, hvilkens væggar utgörras af lod rätt rest virke, ej såsom i den knuthuggna byggnaden af liggande timmer.” (Eckhoff 1896:374) Eckhoff döljer inte faktum att det saknas hörnstavar och heller inte att dessa sannolikt aldrig funnits. ”Att hörnstolpar dessutom ej äro nödvändiga led i en stafkonstruktion skola vi strax se ifråga om kyrkan vid Hemse.” Med Sörlings hjälp visualiseras ett hörn av stavkyrkan i Hemse, där två konvexa väggstavar möter upp kant i kant (se bild 8). Det är en logisk tolkning av källmaterialet. De bevarade syllarna har ett hak i dess ytterkant, där man kan förmoda att väggstavarna hade sin infästning. Haken löper utmed hela syllen och vinklas tvärt i hörnen. Det finns inga spår i syllen av någon hörnstolpe, eller hörnstav, som är det karaktäristiska elementet för en stavkyrka enligt de norska forskarna. Schirmer framhåller i sin kritik:

Ordet stavkirke er et moderne ord, der ikke kjendes i vor middelalderlige literatur. [...] Den eneste forbindelse vedrørende kirker, hvori stafr forekommer, er hornstavar, hjørnestaver, altsaa netop det bygningsled, som De har paavist *i k k e* har været tilstede i Hemse kirkes konstruktion, samt staflægjur, de tværtræer som ligger paa disse hjørnestaver, bæres af dem og sammenføier dem. [...] Hemse reiseværkskirke ville saaledes formentlig en adekvæt betegnelse. (Schirmer, 1899:48-49)

I debatten som följer vidhåller Schimmler och Eckhoff sina respektive ståndpunkter. Schirmer menar att stavkyrka är en vetenskapligt konstruerad term, medan Eckhoff hävdar etymologisk liktydighet mellan stav och resvirke, ”en uppfattning, som äfven delas af den nyaste lexikografen Ebbe Hertzberg.” Eckhoff framhåller de norska stavkyrkorna som en del av en allmän kyrkotyp.

Ingen torde kunna neka, att ifrågavarande kyrkor (i Norge, Sverige, Danmark och England) bilda en grupp eller typ, ehuru som naturligt är differentierad i de olika landen, men då er det ock helt naturligt, att benämna de icke-norska formerna efter den allmänt bekanta norska delen af gruppen. (Eckhoff, 1899:50)

Grafisk akribi

Två decennier efter fyndet i Hemse gav Emil Eckhoff ut *Svenska stavkyrkor* (1914-16). Bokens titel är en utmanande parafraas på Dietrichsons *Norska stavkyrkor* (1892). Eckhoffs bok är rikt illustrerad av Sörlings tuschteckningar, detaljerat med ådring och kvistar och i sitt förfall som vid ”uppgrävningstillfället”. Det finns tre rekonstruktionsritningar i boken och alla av Hemse: ett perspektiv av stavkyrkan i sin helhet från sydväst, en elevation av västportalen, och ytterligare ett perspektiv av ett hörn av långhuset med en kraftig, rund och rikt dekorerad hörnstav.

Eckhoff har funnit fram till en konstruktionslösning med hörnstavar, uthuggna som ett invändigt vinkelrätt hörn. Konstruktionen har en referens till den engelska träkyrkan i Greensted. Det är långsökt och tvivelaktigt. Gerda Boethius påpekar i sin avhandling *Hallar, tempel och stavkyrkor* att det invändiga hörnet i Greensted är sekundärt uthugget i modern tid (Boëthius 1931:121). Det finns också referenser på närmre håll, exempelvis genom bevarade hörnstavar från palissadkyrkan S:ta Maria Minor i Lund som möter upp kant i kant. Det går inte att helt avfärda tolkningen med ledning av källmaterialet, det är osannolikt men inte omöjligt, men framförallt ger konstruktionen Eckhoff friheten att benämna Hemse som en ”riktig” stavkyrka.

I Eckhoffs arkiv framgår hur han söker och prövar olika lösningar så som och i förhållande till de norska stavkyrkorna. Inskriptionerna på konturkortet av byggnadsmaterialet skickas med skriftliga instruktioner till Sörling. Det kan låta så här: ”Broder Sörling, Härmed: 1) Plan af Borgund för ramen av syllar” (ATA). Borgund är alltså en norsk stavkyrka. Rekonstruktionsskisserna som de producerar (se bild. 12-14) visar olika gestalter av Hemse, med tredelad basilikaplan, med förhöjt mittparti, med runda hörnstavar så som många norska stavkyrkor. Ett genombrutet dekorativt träarbete från Hemsefyndet placeras som horisontell avslutning på vindskidorna i likhet med en annan av de norska stavkyrkorna, Hopperstad. Små runda fönstergluggar i takets förhöjning och långväggarna refererar också till norska stavkyrkor, så som stavkyrkorna i Borgund eller Høre. Georg Andreas Bull's (1829-1917) teckningar och uppmätningar har studerats noggrant.

Det finns en kyrka som är mer intressant än andra och det är Urnes i sin äldsta form (Urnes I), enligt tolkningar av Dietrichson och andra norska stavkyrkoforskare. Rekonstruktionen av Hemse ser i huvudsak ut som den äldsta förmodade stavkyrkan i Urnes. Portalomfattningen, det dekorerade gavelröstet, de likaså dekorerade runda hörnstavarna hämtas in som direkta analogier till Urnes. Hörnstavarna görs i tuschteckningen extra kraftiga för att motstå den väntade kritiken, att konstruktionen inte är stabil utan den ”riktiga” stavkyrkans sammanfogade ramverk av hörnstav, syll och väggband.

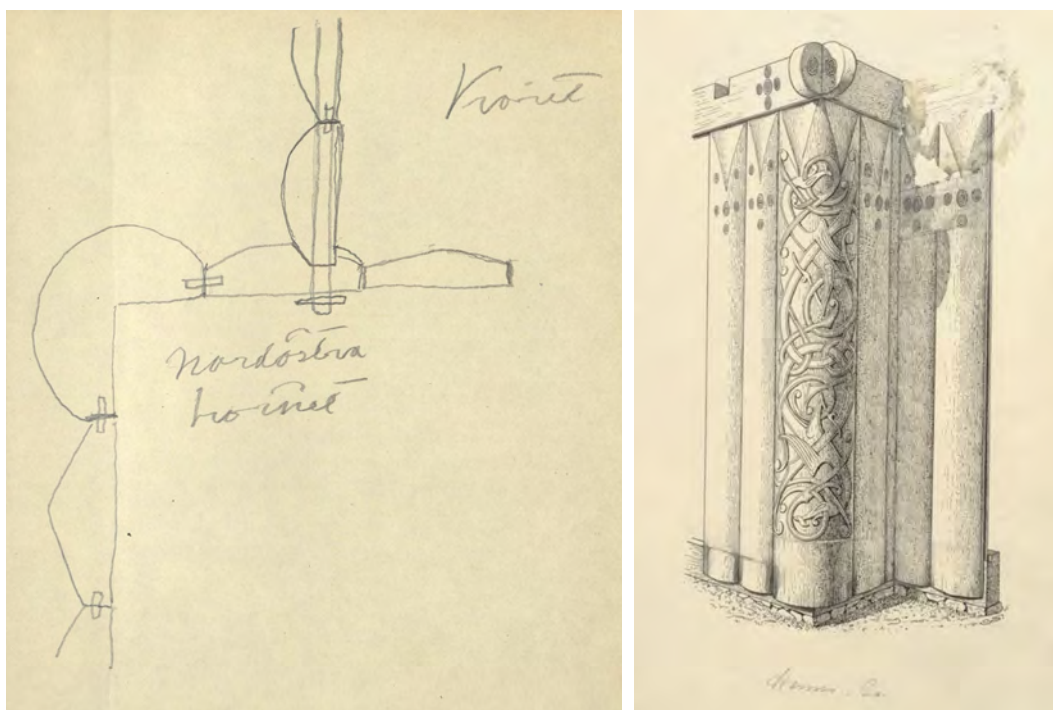

Bild 12–13. Senare tolkningar av konstruktionslösningen av hörnet i Hemse stavkyrka som bättre passar in i bilden av en ”riktig” stavkyrka. Skisser av Emil Eckhoff och Olof Sörling.

Intresset för kyrkorummet som visuell helhet är i det närmaste obefintligt. Konstruktionen och de kyrkliga föremålen redovisas var för sig och tagna ur sina rumsliga sammanhang. Det finns en strävan mot det ursprungliga tillståndet. Spår och föremål som kan tolkas som senare tillägg omnämns men lämnas snabbt därhän. Eckhoff registrerar och redogör för en reparationshistoria som visar på vilka problem stavkyrko-tekniken medförde och hur de försökte lösa dessa. Det framställs emellertid som om det inte är så viktigt. Ett konkret exempel är en fast bänkinredning som påträffades med övriga byggnadsdelar. Dessa redovisades i den första publikationen om fyndet i Hemse 1896, men efter korrespondens med Nicolay Nicolaysen, som menar att bänktypen är från 1200-talet, så lyfts föremålet helt sonika ut ur tolkningen. Den aktuella bänken förvarades också åtskild från övriga delar av stavkyrkan i Historiska museets samling, så än idag, med en helt apart nummerserie.

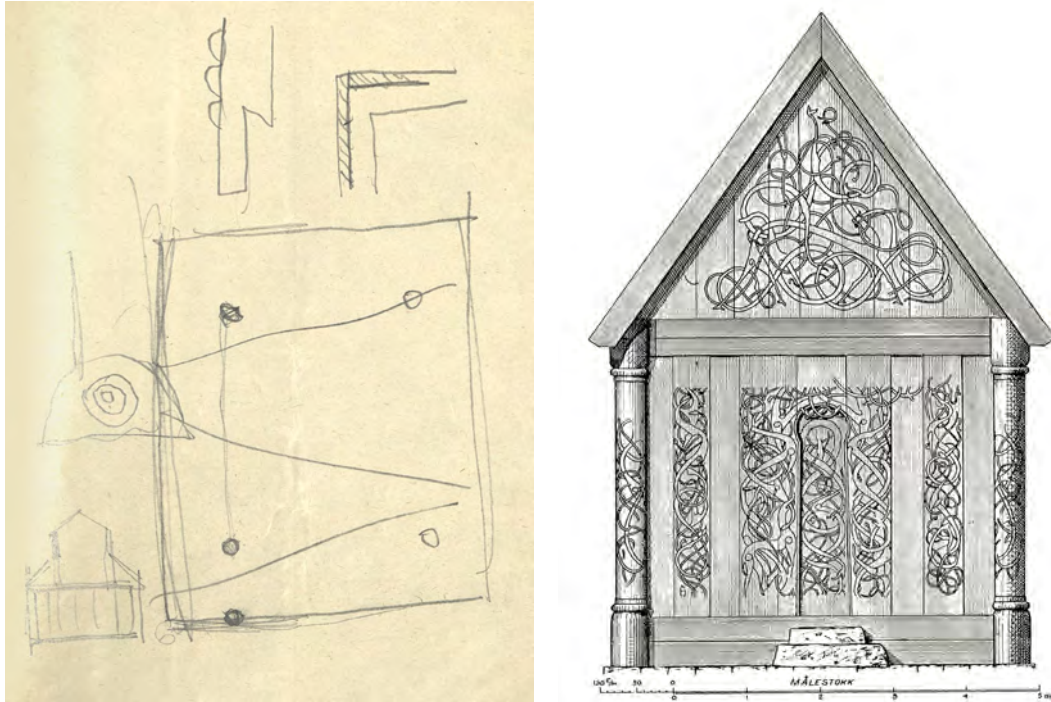

Bild 14–15. Till vänster, skisser i Emil Eckhoffs arkiv där "basilika-typen" av stavkyrka prövas. Till höger höger en rekonstruktionsritning av Urnes I av Rolf Mowinckels ur *De eldste norske stavkirker* (1929). Likheten mellan Hemse och Urnes I är påfallande (se bild. 10).

Det mest problematiska är kanske att vissa uppenbara spår förbises, och möjliga analogier med närhet till Hemse i både tid och rum väljs bort. Garde kyrka och dess inbyggda tak från en förmodad tidigromansk kyrka användes i ett avseende, nämligen det förskjutna klerestorielika takfallet. Takbeläggningen, vindskidorna och takkammen i Garde användes inte som analogier, men istället långväga referenser till exempelvis S:t Per i Sigtuna och norska Romedal och Borgund. Det finns en stavplanka i fyndet som avviker från övriga, och som möjligtvis kan ha varit placerad i byggnadens hörn. Eckhoff gör denna korta registrering: "En plank (fig. 39) visar den egendomligheten att hava en grupp cirklar även vid mitten." Plankan har en nedhuggning i den övre falsen på ett sätt som skulle krävas i hörnet och för att ge plats åt den mötande väggens utskjutande väggband. Just denna plank är bristfälligt dokumenterad i förhållande till andra stavplankor. Plankan ingår i en rekon-

struktion av det utställda väggpartiet på Historiska museet, där originalmaterial har fällts in liksom intarsia i nyttillverkade partier. Källmaterialet har använts i utställningen på ett sätt så att möjligheten till analys har gått förlorad. Ett manipulerat och kontaminerat bevismaterial.

Virtuell och ideologisk rekonstruktion

Tuschteckningen av Hemse är en virtuell rekonstruktion, en simulering av en verklig byggnad genom ett annat medium. Tusch på papper kan emellertid ha stark retorisk verkan. I den byggnadshistoriska forskningen finns ett antal bilder som har reproducerats och refererats så många gånger, som i vissa fall under vägens gång lösgjort sig från sin ursprungliga forskningskontext (Almevik 2004). Gotthard Gustafssons perspektivteckningar av Svenska gårdstyper är ett möjligt exempel. Dokumentationer av enskilda byggnader, så som stugorna i Kyrkhult och Torsmo refereras och brukas i nya utsagor och transformeras till arketyper som ”Det sydgötiska huset” och ”Torsmoplanen”. Bilderna får vetenskaplig agens, de blir ”aktanter” i betydelsen att de används av representanter (forskare) för att legitimera sanning i ett påstående (Latour & Woolgar 1979; Latour 2005). Eckhoff och Sörlings rekonstruktion av Hemse stavkyrka är just en sådan bild, som används i berättelsen om de svenska stavkyrkorna. Rekonstruktionsritningen finns i: den obligatoriska kyrkofoldern i Hemse, nationalprojektets band om Hemse i *Sveriges kyrkor* (Lagerlöf & Stolt 1969), topografiska översikter som *Gotlands kyrkor* (Lagerlöf & Svahnström 1991), Anders Åman och Marta Järnfeldt-Carlssons sammanställning om *Svenska träkyrkor* (Åman & Järnfeldt-Carlsson 1999) liksom i Claus Ahrens verk *Die Frühen holtzkirchen Europas* (Ahrens 2001). Den virtuella rekonstruktionen blir i någon mening reell, som Jean Baudrillards begrepp om simulacra belyser, ”a conjured copy that supersede the original as reference to historical truth.” (Baudrillard 1994)

Den ”simulering” som Eckhoff och Sörling arbetar fram, och som forskningen transformerar till ett simulacra, är som många rekonstruktioner förment kategorisk. Bilden påstår att Hemse såg ut just så här, även om åtföljande texter ger en mer nyanserad och transparent utsaga. Vissa grafiska påståenden är säkert underbyggda eller plausibla tolkningar, grundade i det primära källmaterialet. Andra påståenden är analogier till andra stavkyrkor, men det förekommer också osäkerheter och tomrum som fylls ut för att bilden ska bli hel. Det finns grafiska manér att redovisa osäkerheter, exempelvis genom olika linjevalörer, raster eller färgkoder. Här väljer Eckhoff och Sörling, helt i linje med tidens vetenskapliga grafik, att ge en detaljerad och realistisk bild.

Rekonstruktionen av Hemse stavkyrka handlade som sagt också om ideologisk rekonstruktion och nationell identitet. Sigurd Curman skriver:

Hvar och en torde vid nämmandet af ordet stafkyrka rikta sina tankar mot Norge, hvars stolthet inom arkitekturen ju sedan länge tillbaka varit de många rikt utsmäckade, ofta underbart fantastiskt verkande, medeltida stafkyrkorna. De ha stått som symbolen för det specifikt norska på byggnadskonstens område. Och med berättigad själfkänsla har professor Lorentz Dietrichson i sitt stora och grundläggande arbete *De norske stavkirker* (Kristiania och Köpenhamn 1892) ansett sig kunna tillförsäkra sitt fädernesland ensamrätt till denna art af byggnadskonst. Sedan detta arbete utkom, har emellertid på den byggnadshistoriska forskningens område i vårt land inträffat åtskilligt, som kommit oss att förändra vår uppfattning om denna stafkyrkornas begränsning till Norge. En serie lyckliga tillfälligheter, skickligt och målmedvetet nyttjade af en svensk forskare, gör det nu möjligt för oss att tala om äfven svenska stafkyrkor. (Curman 1917:10)

Vi vet nu hur det gick till och vilka lyckliga omständigheter som möjliggjorde en ”riktig” svensk stavkyrka.

Ledtrådsparadigmet

Ett brott kan få sin lösning om ett nytt vittne träder fram. En ny och oväntad källa kan ställa alla hypoteser på ända eller lägga pusselbitar på plats. I fallet Hemse kan vi bokstavligt tala om ett resningsmål. 1970 genomförde konservatorn Erik Olsson arbeten i Silte kyrka, grannsocken till Hemse. I den romanska stenkyrkans vägg mellan långhus och kor påträffades spår av tjära i konturen av en förmodad stavkyrka. Sannolikt hade en stavkyrka stått på platsen. Byggprocessen av en ny stenkyrka startade med ett nytt kor. Det var brukligt att kyrkan finansierade koret och församlingen långhuset, och koret byggdes allt som oftast först. Stavkyrkans långhus fick stå kvar under byggprocessen, som uppenbarligen var utsträckt i tid eftersom församlingen hade underhållit kyrkan med nya lager tjära. När långhuset stod färdigt så revs stavkyrkan, men lämnade spår i väggen mot koret.

Upptäckten av tjärspåret föranledde en större utgrävning av kyrkan under ledning av arkeologen Gustaf Trotzig (Trotzig 1971; Bergman 1992). Man fann under golvet i långhuset avtrycken av en stavkyrka i plan och tillsammans med resningen genom tjärspåret gavs information om en stavkyrkas geometri. Inget gammalt byggnadsmaterial påträffades med undantag av ett fragment av ett stavspån. I Hemse fann man tvärtom endast byggnadsmaterial men inga spår av grund eller takresning. De båda fynden var bildligt talat två pusselbitar som passade ihop. Måtten överensstäm-

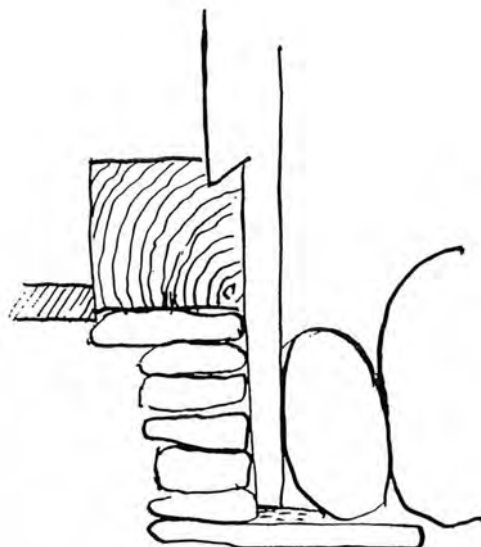

Bild 16-17. Till vänster vy över långhuset i Silte och utgrävningen av stavkyrkogrunden. I korväggen syns konturen av stavkyrkans tak. Till höger en rekonstruktionsskiss av mötet mellan vägg och grund av Gustaf Trotzig.

mer inte, men annars skulle man kunna tro att lämningarna i Hemse och Silte en gång varit samma föremål.

I Silte finns en upphöjd stensatt grund på vilken man kan anta att träsyllen vilat. Utanför stensättningen finns ett 45 centimeter djupt dike. Det här är ungefär det djup som jordgrävda stolpar överlag är nedgrävda i stavkyrkor eller stolpkyrkor i både Sverige och Norge (Thun & Storsletten, 2011). Sannolikt har väggstavarna hakat om syllen och fortsatt ned i diket. Utanför diket ligger större stenbumlingar som förmodligen har vilat mot väggen och hållit den på plats. Dessa stenar var synliga ovan mark och hade kanske ocksåestetisk funktion utöver den praktiska att ge väggen stadga?. Stavkyrkans golv var ett gjutet kalkgolv. Det är systematiskt uppbyggt och dränerat genom ett bärlager av lera och dränerade strandklapperstenar under ett gjutet kalkgolv. Trotzig noterar att golvet har samma nivå i långhus och kor. Det här är intressant, eftersom koret i tidigmedeltida församlingskyrkor regelmässigt ligger

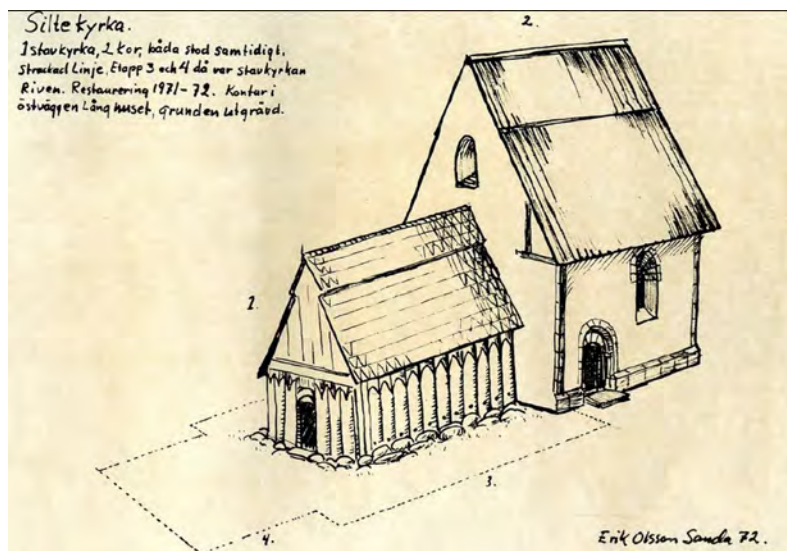

Bild 18. Ett exempel på kraften i en bild kan utläsas i en teckning av Erik Olsson, densamme konstnär och konservator från Sanda som 1971 observerade tjärspår av en stavkyrka i Silte. I en teckning daterad 1972 över byggnadsförloppet i Silte avbildas stavkyrkan men inte med det branta sadeltaket som belagts utan med det klerestorieformade förhöjda taket som återfinns i Eckhoffs och Sörlings rekonstruktionsbild.

i en nivå över långhuset. Observationen kan handla om ett kyrkorum som hör till privatmässan, där koret är avskilt med en vägg, till skillnad från det upphöjda och halvöppna koret i övergången från privatmessa till publik mässa, och från egenkyrka till sockenkyrka?

Tolkningstraditioner

Byggnadsundersökningen av byggnadsundersökningen är en arkeologi som gräver i de lager av diskurser som omger objektet. Materialet är då inte primärt stavkyrkorna i sig utan de referenser, representationer och utsagor som används i kunskapsproduktionens tankekedja och argumentation. Å andra sidan, för att komma åt diskursen krävs förtrogenhet med det material som behandlas. Antropologen Annemarie Mol talar om betydelsen av att växla mellan det empiriska materialet och de diskurser som

omger dem (Mol 2002:ix). I skärningspunkten finns en potential till upptäckter. Och här, i detta skede av undersökningen, ur de tillsynes obetydliga detaljerna, träder i högre grad mina egna tolkningar fram. Det är orätvist mot de äldre forskarna, som får sina teser omvärderade utifrån bevis som de inte hade tillgång till, men så går det till i ett resningsmål.

Trotzig fann i utgrävningen av Silte ett stolphål i mitten av kyrkorummet och möjligtvis ett avtryck från en kvadratisk hörnstolpe. Han noterade också spår av två tvärgående bjälkar i långhuset. Dessa bjälkar låg under kalkgolvet och löpte genom stensättningen och ut i rännan. Trotzig presenterade i en artikel i *Gotländskt arkiv* en skiss där de tvärgående bjälkarna är intappade i syllen (Trotzig 1972:76). Just dessa bjälkar resulterade i en debatt mellan Gustaf Trotzig och Carl Norrman. Den senare menade att syllramen hade byggts på de två tvärgående bjälkarna, och att stensättningen byggdes därefter ”som en vattenavvisande gräns mot syllar och stavändar” (Norrman 1976:56). Norrman såg en parallell till de norska stavkyrkornas korslagda bjälkar under syllarna. Trotzig vidhöll sin tolkning, att först byggdes en stengrund och därpå lades en träsyll (Trotzig 1976; Norrman 1977). Förutom i de norska stavkyrkorna finns liknande tvärbjälkar under träsyllen i träkyrkorna i Hammarö och Tidarsrum. Frågan är om det har med byggprocessen eller konstruktionens verkningssätt att göra?

En annan reflektion över Troztzigs utgrävning av Silte gäller den jordgrävda stolpen i långhusets mitt. En motsvarande mittstolpe fann Trotzig i utgrävningen av ännu en stavkyrka i närbelägna Garde. Mittpelare är ganska vanligt förekommande i de gotländska stenkyrkorna och dess funktion kopplas till valven. Tolkningen är att mittpelaren eller kolonnen i sten behövs för att växla av valvkapporna över de stora spännvidderna. Vid en utgrävning av grunden i Bunge kyrka påträffades en mindre tidigromansk kyrkoplan inne i det gotiska långhuset och spår av en äldre mittpelare. Tolkningen görs direkt: ”Kyrkorummet har sannolikt varit välvt med fyra valv som burits upp av en pelare; rester av en sådan har påträffats” (Falck 1972:11). Mittpelare i trä finns också i tre av de bevarade 26 norska stavkyrkorna: Høyjord, Nore och Uvdal. I den senare är mittmasten daterad till 1167. Samtliga har takryttare och mittmasten förklaras på samma sätt som de gotländska kolonnerna i kyrkorummets mitt som ett bärande stöd i konstruktionen. Det är bara det att takryttarna i Høyjord, Nore och Uvdal är sentida (1950, 1709/1714 och 1724).

Det är svårt att förhålla sig till praktiska och till synes självklara funktioner som fönster, syllar och pelare. Kanske har Norrman rätt, att de gamla träkyrkorna ursprungligen byggdes på tvärlagda bjälkar, och stenarna lades in sekundärt för att stabilisera och skydda mot vatten? Kanske var det så våglinjen kontrollerades i äldre

byggnader med jordgrävda stolpar? Och kanske hade pelaren inte bara eller inte alls en konstruktiv funktion kopplat till taklaget? En pelare i mitten av ett stort rum, en mesula, kanske hade en religiös och social funktion? En mittpelare delar in rummet i två sidor och en zon framför och en bakom.

Och hur var det med fönster? I en brottsutredning måste även det tillsynes självklara antagandet ifrågasättas. Tolkningstraditioner kan blockera nya vägar till kunskap. Varken i Hemsematerialet eller något annat arkeologiskt stavkyrkomaterial i Sverige finns spår av fönster. Vår djupaste förståelse av en byggnad idag är emellertid en byggnad med fönster. I Eckhoff och Sörlings rekonstruktion finns således fönster. Men kanske var det så i den gamla stavkyrkan i Hemse att det inte fanns fönster? Mörker skapar förutsättningar för artificiellt ljus från oljelampor och vaxljus (Qviström 2019). Ljus som kan kontrolleras i en religiös praktik. Man kan också föreställa sig att den ljuspelare som skapades i det mörka rummet när man öppnade dörren, som var 85 cm bred och över 3 meter hög, hade en påtaglig effekt i rummet.

Det praktiska intellektets inlevelseförmåga

Ett kroppsligt och sinnligt agerande med material och verktyg för att skapa ett föremål öppnar en annan dimension av kunskap (perspektivet utvecklas av Harald Høgseth och Göran Andersson i föregående kapitel). Den som har praktisk kunskap associerade med ett historisk föremål och erfarenhet av att använda specifika verktyg och material som också har använts historiskt, kan med kritiska ögon ofta göra andra slags observationer i ett källmaterial, se ledtrådar och tolka spår, till skillnad från den som inte kan. En processuell rekonstruktion, när ett görande och brukande iscensätts med ledning av ett historiskt källmaterial är en metodik för inlevelse.

Magnus Sjöholm är arkeolog och snickare som har varit involverad i flera rekonstruktioner av vikingatida och medeltida byggnader i Eketorp, Birka och Södra Råda. Han har också rekonstruerat ett väggparti av Hemse stavkyrka med ledning av Emil Eckhoff och Gustaf Trotzigs forskning. Genom den fysiska rekonstruktionen i full skala kommer Sjöholm fram till en ny teori om Hemse stavkyrka, nämligen att väggarna lutade inåt samt att väggstavarnas nedre del var kraftigare utformad som förkroppade (Sjöholm 2012; Almevik, Pärnsten & Sjöholm 2021).

De 38 väggstavar som finns bevarade har alla kapats i dess nedre ände. Eckhoff förmodade att detta skedde i samband med återanvändningen som golv. Han spekulerade inte i varför de kapades. Infästningen, den båtstävlika skärningen mot väggbandet och ringornamentiken är synlig i stavarnas övre parti, men källmaterialet ger inga bevis på utformningen vid syll och grund. Fyndet i Silte ger dock goda ledtrådar

Bild 19–22. Rekonstruktion av en väggstav så som i Hemse stavkyrka uttagen i par från en ekstam. Arbetet utfördes huvudsakligen med rekonstruerade verktyg från fyndet av en verktygslåda i den från Hemse närbelägna Mästermyr (Almevik, Pärnsten & Sjöholm 2020; 2021). Observera den alternativa tolkningen av stavplankans nederdel.

till att anta att väggstavarna hakade om syllen och fortsatte ned i marken. Syllarnas utsida har varit skyddade från väder och vind och har välbevarade spår av yxmärken.

Gustaf Trotzig presenterade en rekonstruktionsskiss av mötet mellan vägg, syll och grund (se bild 17). Det var den skissen eller grafiska hypotesen som Sjöholm tog som utgångspunkt i det praktiska försöket. Resultatet visade att trämaterialiet inte räckte till att haka om syllens i skarven mellan väggstavarna. ”En möjlig lösning”, skriver Sjöholm, ”är att väggstavarna inte prismaformas i sin nedersta del och är rektangulära i botten alternativt att de inte bearbetas alls och istället har varit välvda med en övergång till bearbetad prismaform i höjd med syllens överkant.” (Sjöholm 2012:60) I ett nytt försök gjorde han just så, och fick som resultat en estetisk raffinerad väggprofil, där väggstavens prisma formas från en konvex spetsbåge ur trädets runda segment i nederkant, och i överkanten tunnans ut till ett rektangulärt virke i en konkav spetsbåge (se bild 19-22). Väggens när stavarna ställs samman blir som en draperad tältduk. Som ett tabernakel i trä.

Att lösa problemet ensidigt teoretiskt kräver en inre eller grafisk visualisering av den tredimensionella konstruktionen. Det är svårt att föreställa sig hur bågformen på väggstavens koniska segment löper inom syllens hak i mötet mellan två väggstavar, givet tvärsnittet på de bevarade väggstavarnas övre del. Genom den fysiska rekonstruktionen placerar sig Sjöholm i en handlingskontext som kan tänkas motsvara en historisk situation. Han gör sig själv till ett forskningsredskap. Rekonstruktionen tar utgångspunkt i det historiska källmaterialet men i genomförandeprocessen aktiveras också Sjöholms praktiska kunskap och tidigare erfarenheter av timmermansarbete. Han försätter sig i en situation och tvingas ta sig an och leva sig in i de problem, villkor och påfrestningar som uppgiften ställer. Resultatet kan infinna sig som kausal effekt av en aktion eller som ett erbjudande från handlingskontexten.

James Gibson använder begreppet "object affordance" eller objektens erbjudanden som den ovillkorliga varseblivning som praktiken erbjuder (Gibson 1979). Metodiken är förankrad i forskningsfältet enaktivism, till vilken Francisco Varela definierar premissen:

We propose as a name the term enactive to emphasize the growing conviction that cognition is not the representation of a pre-given world by a pre-given mind but is rather the enactment of a world and a mind on the basis of a history of the variety of actions that a being in the world performs. (Varela et al 1991:9)

Den procesuella rekonstruktionen kan emellertid användas som en metodik för att leva sig in i och förstå men också att kritiskt granska källmaterialet och andras tolkningar av detsamma. Sjöholm kontrollerar och vederlägger exempelvis Eckhoffs mått: falsen i syllramen är upp till tre centimeter djupare än vad Eckhoff angett. Sjöholm noterar att Trotzig inte själv har granskat Eckhoffs mått, utan tar det för givet i sin rekonstruktionsskiss. Den tillsynes bagatellartade detaljen spelar roll. Om måttet hade varit korrekt hade Trotzig kanske blivit varse det omöjliga i att väggstavarna var raka och jämntjocka. Praktiken verkar här kritiskt och tillför vetenskaplig akribi.

Praktiken kan också bilda konsten att se. Sjöholm registrerar hur Claus Ahrens, en tysk kyrkoforskare, har ritat av konturen av det tjärspår från det stavkyrkotak som påträffades i putsen på korväggen i Silte kyrka. Väggarna lutar kraftigt. Men det tillmäts ingen betydelse.

Ingen verkar heller ha bekymrat sig om de lutande väggarna i Silte, ändå har Ahrens gjort ett sådant rekonstruktionsförslag. Varken M. Bergman eller E. Olsson tar upp detta faktum (Bergman, 1992). [Bergman är författare till Sveriges kyrkors band om Silte, och Olsson är den konservator som påträffade spåren av en stavkyrka, förf. anmärkning] I Ahrens praktverk över nordeuropeiska träkyrkor är nog detta den

Bild 23-25. Rekonstruktionen av Hemse stavkyrka i den digitala applikationen och den "immersiva" upplevelsen genom ett headset. 3D modell av Jonathan Westin och Gunnar Almevik. Fotografi av Gunnar Almevik.

enda kända men han diskuterar heller inte detta faktum (Ahrens, 2001 s.215 ff). Vid de mätningar jag utförde 2005 framkom att kyrkans väggar enligt avtrycket lutar inåt ca 15 cm upptill vid bandet. Takstolen med yttertak är totalt 30 cm bredare än vid marknivå (Sjöholm, 2012:61).

Det kan tyckas som en detalj. Praktiken fordrar detaljering, men resultatet i det här fallet handlar om en arkitektonisk idé. Det finns någonting här som berör själva byggnadskonceptet. Hemse hade jordgrävda väggstavar utformade på ett sätt så att kyrkväggen såg ut det tabernakel som beskrivs ingående i gamla testamentet. Den böljande tältduken. De gyllene ringarna. Väggarna lutade inåt och stavarnas nederdel förkroppade med en effekt av reslighet och monumentalitet, trots stav-

kyrkans diminutiva form. Mot väggen på marken låg stora stenbumlingar.

Aktionsförhållandet ger möjligheter men kan självklart vara problematiskt och påverkat av bristande skicklighet, moraliska bilder om kvalitet eller infiltrerat av ideologi. Det praktiska undkommer inte det diskursiva och ideologiska, vilket enaktivismen ibland förbiser. Men det får tas upp i ett annat resningsmål.

Spelteknologi som historisk undersökningsmetod

Idag är stavkyrkolämningarna esoteriska museiföremål. De är skrymmande och besvärliga. Det delvis rekonstruerade väggpartiet av Hemse stavkyrka, en gavelvägg med portal, ingår i Historiska museets basutställning. Väggpartiet är uppställt mot en av museets murade väggar och hängande ovan golvet som en tavla. I portalen står en glasmonter med en biskopsfigur, starkt upplyst av spotlights. Arrangemanget och estetiken snarare förborgar än underlättar förståelsen av detta arkeologiska material. De religiösa artefakter som kunde bilda ett sammanhang har katalogiserats och ordnats i förhållande till andra objekt i sin klass: de klimatkänsliga textilierna för sig, bruksföremålen, de konstfulla religiösa artefakterna och de skrymmande inredningarna för sig.

Den byggnadshistoriska undersökningen av Hemse som presenterats är i allt väsentligt en kunskapsarkeologisk utgrävning av tidigare byggnadshistorisk forskning. Min tillsynes enkla forskningsfråga kvarstår. Hur såg dessa gamla kyrkobyggnader ut? Hur skulle det vara att närma sig, stå inför, gå in i och vandra runt inne i en stavkyrka? För att svara på frågan måste jag som forskare inta en annan metodologisk position: gå från analys till syntes, från att samla in till att själv skapa mitt forskningsmaterial, från att studera rekonstruktion som objekt, till att själv använda rekonstruktionen som metod.

Min forskarkollega Jonathan Westin och jag har skapat en interaktiv modell av Hemse stavkyrka i en så kallad spelmotor (Almevik & Westin 2017; 2019). Programvaran fungerar så att olika representationer av artefakter och även ljud kan föras samman och komponeras i en virtuellt omslutande, immersiv miljö, där en deltagare placeras in och vars blickfång och rörelse kan styras som i ett spel. Digitala dokumentationer av autentiska föremål och byggnadselement kan kombineras med modellerade geometrier och renoverade texturer för att inge en omslutande och fångande känsla av helhet. En modellerad väggfast träbänk kan tillföras texturer från fotografier av ett verkligt material, bakas i djuptextur med träets ådring och håligheter, som upplevs när bildens pixlar sömlöst sveps över geometrins vektorer som om det vore en bänk från verkliga livet.

Det finns likheter mellan vår och Echoffs och Sörlings arbetsprocess men den nya teknologin ger nya möjligheter. Spelmotorns programvara kan ljudsätta den virtuella miljön. Den geografiska positionen kan preciseras för att simulera exempelvis hur solljuset faller och skuggspel bildas. En bestämd tid kan snabbt ställas in i ett kommandofält: månad, dag, klockslag. Ett artificiellt ljus till en modell av en tidigmedeltida oljelampa kan visualiseras i en position som vi önskar pröva. Modellen erbjuder effekten av hur det naturliga ljuset faller in genom den höga porten, hur dess form avtecknas i rummet, och hur det artificiella ljuset kontrollerar rummet och får konstruktionen av de öppna takstolarna att röra sig. Den virtuella och interaktiva rekonstruktionen närmar sig det levda rummet, och tillför undersökningen någonting helt annat än det Euklidiska rum som så ofta representeras i byggnadshistorisk forskning.

Den interaktiva digitala modellen kan ses som vår tids motsvarighet till Emil Eckhoff och Olof Sörlings perspektiviska tuschteckning: en byggnadshistorisk hypotes förmedlad som virtuell rekonstruktion. Programvarans funktioner och den virtuella miljö som rekonstrueras blir till vårt historiska laboratorium (se Lars-Eric Jönssons kapitel i denna bok). Den första utmaningen är att etablera laboratoriet, det vill säga att gå från analyserade delar till en syntetiserad helhet. Precis som den tecknade rekonstruktionen är den interaktiva modellen kategorisk i sitt uttryck. Utelämnandet av en information blir oundvikligen ett påstående i sig, som att inte visualisera de element eller dekorationer som inte med säkerhet kan beläggas. Tuschteckningen ger en vy, men den digitala modellen inbegriper den kontinuerliga sekvensen av vyer som uppstår i rörelsen att närma sig, stå inför, gå in i och vandra runt inne i stavkyrkan. Rekonstruktionen ger en kritisk prövning av det som vi tror oss veta, som var i rummet dopfunten kan tänkas ha varit placerad. Det vi vet att vi inte vet, som huruvida det fanns fönsteröppningar, men också det vi inte visste att vi inte visste, som hur naturligt och artificiellt ljus samspelar i en viss position och interagerar med föremålen i rummet. Det laborativa arbetet kan tillämpa den hypotetiskt deduktiva metoden och pröva antaganden om effekterna av olika rumsliga sammanhang. Men det finns också möjligheter att genom vandringen i rummet och inlevelsen väcka frågor och upptäcka egenskaper genom den verklighetseffekt som konceptualiseringen av artefakter, byggnadselement och landskap erbjuder. Undersökningen förflyttar fokus, från det autentiska materialet i dess ”uppgrävningstillstånd” till de utfall som ehålls genom rekonstruktion.

Det laborativa arbetssättet kan jämföras med brottsplatsrekonstruktionens moment. För det första, återskapande (re-creation) som innebär att brottsplatsen

modifieras och att föremål återförs i position och sammanhang så som det antas ha varit vid brottstillfället. Det andra momentet är syning eller vallning (re-enactment) som innebär att handlingen iscensätts. En misstänkt, ett vittne eller offer (om det lever) vallas genom den handling som resulterade i ett brott. Erfarenheten är att den autentiska miljön kan förstärka, provocera fram eller rekonstruera minnen från den aktuella händelsen.

Kan vi genom inlevelsen här och nu säga någonting om hur det upplevdes eller kändes för dem där och då? I brottmål är det självklart och inlevelsen har direkt relation till brottsrubriceringen (som ringa eller grovt) och straffet som utdöms (visad hänsynslöshet och likgiltighet kan i vissa brottmål resultera i livstids fängelse). I historieproduktion har inlevelsen inte samma självklara status som i rättsskipning. Kanske borde den det? Arkeologen Sarah Tarlow omsluter inte idén om en biologisk universalism, men menar samtidigt att känslor intar en avgörande roll i människors liv, i alla tider och på alla platser, därför är det en central aspekt som inte kan uteslutas i historisk forskning (Tarlow 2000). Känslor är kulturella och biologiska, men inte universella. Hur känslor upplevs, uttrycks och värderas skiljer sig mellan individer och kulturer, men det betyder inte att känslor är exklusivt subjektiva och individuella, eller exklusivt tids- och kulturspecifika. Den delade erfarenheten av att vara människa erbjuder en utgångspunkt för historiska tolkningar. Metodiken bygger också på premissen om materialitetens agens, i korthet att vi ingår relationer och bildar nätverk med både levande organismer och döda ting, och att ”det sociala” inte avgränsas till interaktioner mellan människor (Latour 2005; Ingold 2000:5).

En forensisk metodik för byggnadshistorisk forskning

I de här avslutande avsnitten ska jag försöka mig på att dra generella slutsatser och metodologisera undersökningen av Hemse och Hedareds stavkyrkor som fall. Detta görs i tre punkter:

(1). Ett möjligt metodiskt grepp i studier där rekonstruktioner utgör forskningens objekt. Rekonstruktion är ett ambivalent begrepp, men jag vill här betona potentialen och föreslår en matris för att tänka kring begreppets olika riktningar och skärningspunkter.

(2) Den andra punkten behandlar ett möjligt kedjebyggande av metodiska grepp som länkar rekonstruktion som analytiskt begrepp, till rekonstruktion och inlevelse som

	MATERIELL	IMMATERIELL
PROCESS	EXPERIMENTELL REKONSTRUKTION	IDEOLOGISK REKONSTRUKTION
PRODUKT	FYSISK REKONSTRUKTION	VIRTUELL REKONSTRUKTION

Bild 26. Matris till det mångtydiga rekonstruktionsbegreppet.

aktiva verb, när vi handgripligen använder våra egna kroppar som instrument i syfte att förstå och förklara.

(3) Liknelsen utvecklas mellan brottsutredning och byggnadshistorisk undersökning. Liknelsen kan vara ett sätt att som forskare befria sig dels från disciplinernas tolkningskulturer och normer om historiegörandets hantverk, dels från kulturmiljövårdens sammanblandning av historia och kulturarv. Brottsutredningen är pragmatisk i den mening att alla lagliga metoder används, som ger resultat och som en åklagare bedömer som hållbara för ett åtal.

I den här texten har jag följt Emil Eckhoffs och Olof Sörlings rekonstruktionsprocess i spåren av arkivmaterial. Resultatet, de perspektiviska tuschteckningarna av Hemse stavkyrka, präglade den formmässiga föreställningarna om "den svenska stavkyrkan" och gör så alltfjämt. Det påverkade också hur Hedared uppfattades, som "konstlös" och "obetydlig".

Den senare arkeologiska utgrävningen av Silte kyrka träder fram som et nytt vittne med ny information. Magnus Sjöholms handgripliga rekonstruktionsförsök dyrkar upp de till synes betydelselösa detaljerna och öppnar upp för nya tolkningsmöjligheter. Med digitala tekniker kan rekonstruktionens verklighetseffekt undersökas, för att ställa

BYGGNADSHISTORIA	BROTTMÅL
FORSKNINGSUPPGIFT	BROTTSUTREDNING
BYGGNADSUNDERSÖKNING	BROTTSPLATSUTREDNING
KÄLLSTUDIER	VITTNEN, SPANING, FÖRHÖR
TIDIGARE FORSKNING	GÄRNINGSMANNAPROFILERING
TEORI	MISSTÄNKT, MODUS OPERANDI
REKONSTRUKTION	REKONSTRUKTION
FÖRSTÅELSE & FÖRKLARING	UPPSÅT
PEER-REVIEW, PUBLICERING	RÄTTEGÅNG

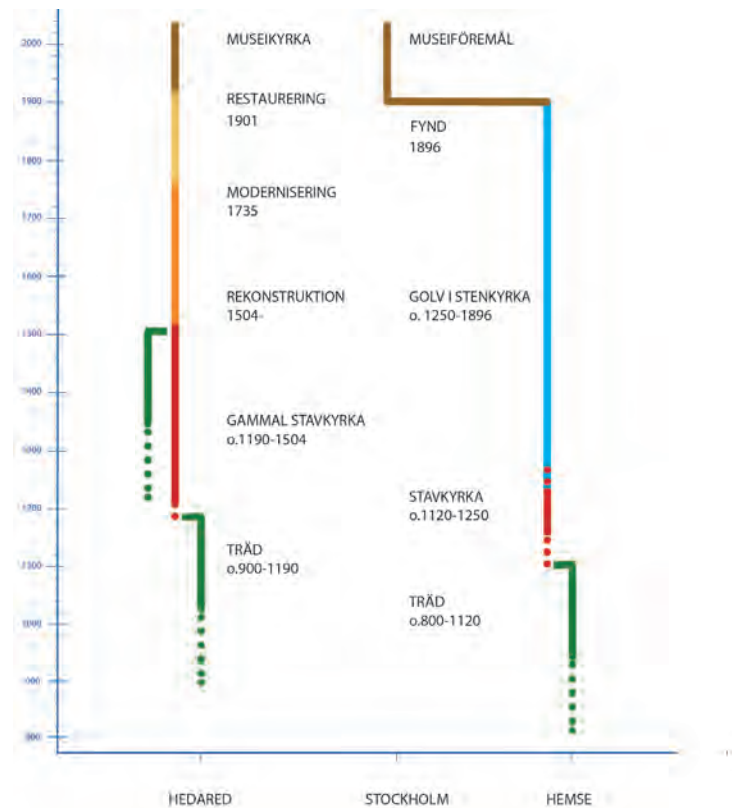
Bild 27. Den byggnadshistoriska undersökningen och brottsutredningens processer i jämförelse.

nya frågor till ett gammalt källmaterial. Den texturerade 3D-modellens sömlösa övergångar och spelmotorernas virtuella erbjudande att närma sig, stå inför, gå in och röra sig i stavkyrkan väcker nya byggnadshistoriska frågor och möjliga tolkningar.

Rekonstruktionsbegreppet är centralt i undersökningens metodik men betydelsen förändras. De stavkyrkorekonstruktioner som har presenterats adresserar företeelser av olika slag, och detsamma kan tänkas gälla även i andra fall. Det jag urskiljer genom stavkyrkofallen är rekonstruktionens funktion, huruvida den används som medel och gestaltare av en process, eller om processen är underordnad målet med rekonstruktionen som produkt. I en annan riktning urskiljs rekonstruktionens form, huruvida den framträder som en fysisk (åter)skapad eller (åter)skapande materialitet som går att beröra och handgripligt interagera med. Rekonstruktion kan också uppträda i diskursiv form och som en representation. Begreppet kan visualiseras genom en matris med fyra rutor, och i skärningspunkterna vill jag skriva in bestämningarna: experimentell, fysisk, ideologisk och virtuell (bild 26).

Matrisen och grupperingen av begrepp är inte en taxonomi utan avsedd som en utgångspunkt att analysera och tänka kring rekonstruktion i byggnadshistorisk forskning. Den främsta analytiska potentialen är inte inramningen och etiketteringen som experimentell, ideologisk, fysisk eller virtuell. Analysen får effekt med ett rörligt fokus, om vi följer en företeelse över tid. En rekonstruktion är inte bara en process eller

Bild 28. Tidsgeografisk analys av Hedared och Hemse stavkyrka. Att Hemse har en längre historia som museiföremål än som stående byggnad påverkar sannolikt berättelsen.

en produkt; en produkt föregås alltid av en process, och en process lämnar vanligtvis någonting efter sig. Genom förflyttningen av begreppet uppstår nya frågor.

Brottsutredning och byggnadshistorisk undersökning

I samtidsstudier kan individer intervjuas och interaktionerna studeras i realtid. Händelser kan dokumenteras, och upplevelser kan artikuleras. Vi kan göra jämförelser och generalisera utsagor om vad som händer, hur det upplevs och känns i kroppen. I historiska praktiker, som byggnadshistoria och brottsutredning, saknas vanligtvis möjligheten att studera företeelserna i realtid. Byggnadshistorikern och brottsutredaren är utelämnade till kvarvarande källor och spår.

Byggnadshistorikern skiljer på evidens och betydelse, som brottslagstiftningen särskiljer bevisningen ställd bortom rimligt tvivel och uppsåtet bakom den brottliga handlingen (se bild 27). Innan vi kan tolka historiens betydelser måste tillstånd, hän-

delser och förlopp klarläggas. Rekonstruktionen erbjuder oss att pröva hur det gick till och hur det såg ut i en förgången verklighet, genom att arrangera och aktivera ting och handlingar som om det var historien, det förflutna självt. Rekonstruktionen som metod närmar sig det förflutna som ett nu. Pläderingen och den vetenskapliga framställningen är en argumentationsform, som sakligt går igenom händelseförloppet och bevisen som stöder utsagan. Målsättningen är självklart att bevisa vad som skett, att kunna peka på ett modus operandi och en signatur, men ytterst att förstå motivet. Inlevelsen är inte bildlig utan juridiskt bokstavig. Juryns inlevelse i händelsen, i brottslingen och brottsoffret situation, har direkt inverkan på domslutet. Inlevelsen avgör om brottet ska bestämmas som grovt eller omständigheterna som förmildrande.

I den byggnadshistoriska undersökningen liksom i utredningen av ett brott är vanligtvis konsekvensen av en gärning känd, det påträffas en stavkyrka återanvänd som golv, men sällan hur det gick till och vem som gjorde vad. Brottsrubriceringen är inte given och kan komma att revideras med bevisningen. Brottsmålet initieras först då det finns en misstänkt, någon att tilltala, men utredningen styrs oundvikligen av föreställningen om ett mål. Byggnadshistorisk forskning tilltalar i allmänhet den specifika händelse då byggnaden uppfördes, och det ärende byggnaden var ämnad för i sin dåtida kontext. Det tänkta målet är då byggnaden som materiell representation av en kultur, tankevärld eller samhällsordning som rådde vid tiden för byggandet. Inte sällan tas brottmål för givna.

Hedared beskrivs idag som en medeltida stavkyrka, även om den är starkt präglad av reformationens materiella regimer med predikstol, fast bänkinredning och relativt stora fönster. Vi talar om romanska, gotiska och medeltida kyrkorum som om de representerar en specifik historisk epok. I realiteten är de alla präglade av en lång historia (inte minst vetenskaplig), och framförallt är de nutida kyrkor, överlagrade och som fortsätter att förändras av vår tids behov och önskningar. Vi kan välja ett brott att åtala, exempelvis ett tillfälle av fysisk eller ideologisk rekonstruktion, men varför inte utgå från att byggnader alltid är systematiska (återfalls)brottslingar och multikriminella? Resningsmålet för Hemse stavkyrka har i den här rättegången åtalat den misstänkte som träd, stavkyrka, golv och museiföremål (se bild 28). Förflyttningen av fokus öppnar upp för tolkningar; hur trädets ålder ställer villkor för tolkningen av stavkyrkan, på samma sätt som musealiseringens diskurs återskapar stavkyrkan som forskningsobjekt.

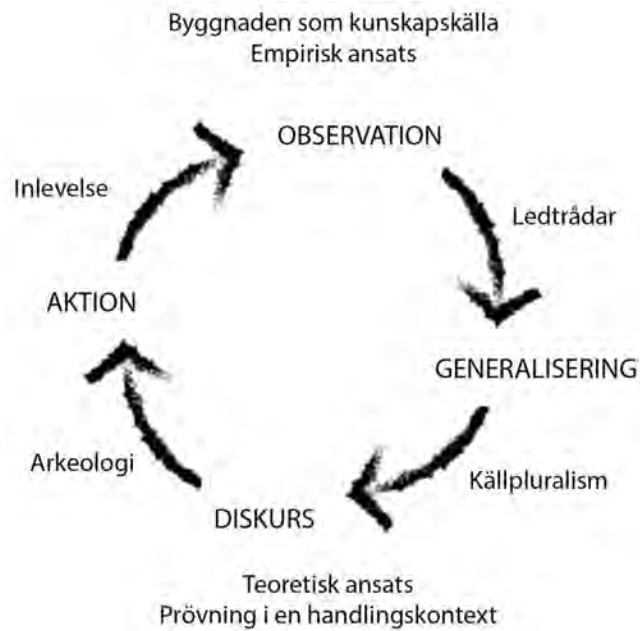

Bild 29. Försök till visualisering av en iterativ undersökningsprocess som pendlar mellan observation och aktion, och från empirisk och teoretiska ansatser.

Ett metodologiskt kedjebyggande för rekonstruktion och inlevelse

Forensikern Larry Barcsdale från polisen i Lincoln är expert på blodspår. Han kan under gynnsamma omständigheter utläsa brottets tillhygge och modus operandi genom blodspårens mönster. Blodspår är en klass av bevis bland många andra. Barcsdale arbetar övergripande utifrån en metodik som han benämner ”a consilient approach to reconstruction” (Mattisof & Barcsdale 2011). Grunden är mycket enkel nämligen att kombinera metoder från olika specialistområden. ’Consiliens’ innebär att en slutsats, som kan göras med en metod och ett slags fakta, överensstämmer med en eller flera slutsatser utifrån andra material och metoder. Jag har nedan försökt visualisera en metodik som på ett ”konsilient” sätt kombinerar olika traditionella metoder (bild 29). Metodiken är inte linjär eller nödvändigtvis cirkulärt sekvenserad, som modellen lite förment visar, men växlar mellan empiriska och teoretiska utgångspunkter. Modellen visar en heuristik, det vill säga en procedur som ger ofullständiga men möjligtvis tillräckliga instruktioner för att ta sig an en byggnadshistorisk uppgift:

1. Den pragmatiska semiotiken, som med utgångspunkt i byggnaden som kunskapskälla söker den bakomliggande handlingen genom spår och ledtrådar, med en

riktad uppmärksamhet på de tillsynes ovidkommande detaljerna. Syftet är att svara på frågan: hur såg byggnaden ut och hur förändrades den över tid?

2. Den breda mångmetodologiska, källpluralistiska och i grunden hermeneutiska tolkningen, som går från del till helhet, och från helhet till del, och som kritiskt använder olika källor och tolkningstekniker, jämför och triangulerar, för att kunna generalisera tolkningen. Syftet kan vara att ge stöd åt frågan hur byggnaden såg ut och förändrades, men också varför den såg ut som den gjorde.

3. Den diskursanalytiska metoden är en arkeologi och ett grävande i de lager av teorier och praktiker som formerar vår förförståelse. Vi kan tala om byggnadens vetenskapliga konstruktion. Diskursanalysen undersöker växelvis byggnaden i sig och de diskurser som omger den. Analysen kan vara ett resultat i sig, som en kunskapskritisk forskning, men kan också fungera som en utvidgad källkritisk metod för att bättre vägleda exempelvis den experimentella rekonstruktionen, och närmandet av frågor om hur byggnaden upplevdes och vad den ingav för känslor?

4. Den experimentella rekonstruktionen, antingen som handgripligt skapande eller uppmärksamt varande i byggnaden, använder kroppen som instrument för att upplysa och artikulera den sinnliga affekt och de erbjudanden som uppstår i handlingskontexten och nätverken mellan människa och byggnad. Syftet kan vara att ge plausibla svar till frågor om hur byggnaden upplevdes och vad den ingav för känsla.

Rekonstruktion och inlevelse är användbara grepp i byggnadshistorisk forskning. En detaljerad och vetenskapligt grundad rekonstruktion kan komma närmre den sinnliga upplevelse som en historisk byggnad var ämnad att ge. Rekonstruktionen som metod handlar om att försätta sig och frammana villkor för inlevelse. Rekonstruktion imiterar det förflutna och dess villkor, och härigenom kan vi pröva hypoteser och blottlägga orsakssamband. Vi kan också uppmärksamma rummets och artefakternas erbjudanden, och genom inlevelse rannsaka den egna känslan. Rekonstruktionen kan aktivera, koppla samman och pröva fragmentariska bevis på ett annat sätt än konventionella abstrakta resonemang och genom inlevelsen spåra en ny kunskapsväg. Möjligtvis kan någon aspekt av den vanskliga frågan belysas: Varför byggde de på just det här sättet, för att frammana de här upplevelserna? Med vilken intention? Med vilket uppsåt?

Arkiv

Stockholm

Antikvariskt topografiskt arkiv (ATA), Riksantikvarieämbetet:

Forskningsföretaget Sveriges kyrkor

Primärmaterial för publicerade monografier Gotland Frae, Vol 8. 1961-1970

Hemse stavkyrka, Hemse (vol 131, Bd VI:3)

Emil Eckhoffs arkiv

Vol 42, Svenska stavkyrkor, Anteckningar och excerpter, 1.

Vol 43, Svenska stavkyrkor, Anteckningar och excerpter, 2.

Vol 44, Svenska stavkyrkor, Anteckningar och excerpter, 3.

Vol 45, Svenska stavkyrkor, Anteckningar och excerpter, 4.

Vol 62, 1900, Uppmättningsritningar

Litteratur

Almevik, Gunnar (2017). Det forensiska perspektivet, I: *Hantverksvetenskap*, Almevik, Gunnar (red.), Göteborg: Hantverkslaboratoriet, Göteborgs univ. s. 237-265.

Almevik, Gunnar & Melin, Karl-Magnus (2017). Att bygga en kyrka av trä. *Bebyggelsehistorisk tidskrift*. 2017 (72), s. 48-68.

Almevik, Gunnar (2012). *Byggnaden som kunskapskälla*. Diss. Studies in Conservation, Göteborg: Univ.

Almevik, Gunnar (2011). Södra Råda. Rekonstruktion som hantverksvetenskaplig metod. I: Löfgren, Eva (red.) *Hantverkslaboratorium*. Hantverkslaboratoriet, Göteborg: Göteborgs univ., s. 156-173.

Almevik, Gunnar (2004). Det sydgötiska husets (vetenskapliga) konstruktion. *Rig*. 2004:4, s. 193-209.

Almevik, Gunnar, Pärnsten, Bertil, & Sjöholm, Magnus (2021). Between Hemse and Mästermyr. Craft interpretations of two archaeological findings from Gotland. *FormAkademisk*, 14:2, s. 1-14.

Almevik, Gunnar, Pärnsten, Bertil, & Sjöholm, Magnus (2020). Mellan Hemse och Mästermyr. *META* 2020, s. 31-54.

Ahrens, Claus (1981). *Frühe Holzkirchen im nördlichen Europa*. Veröffentlichungen des Helms- Museum 39. Hamburg.

Anker, Leif (2016). Mellom tempel og korthus. I: *Bevaring av stavkirkene*, Bakken, Kristin. (red.) Riksantikvaren: Oslo, s. 135-168.

Anker, Leif (1999). Gotlandske Stavkirker, Innlegg Jan Svanbergs Gotlandsseminar

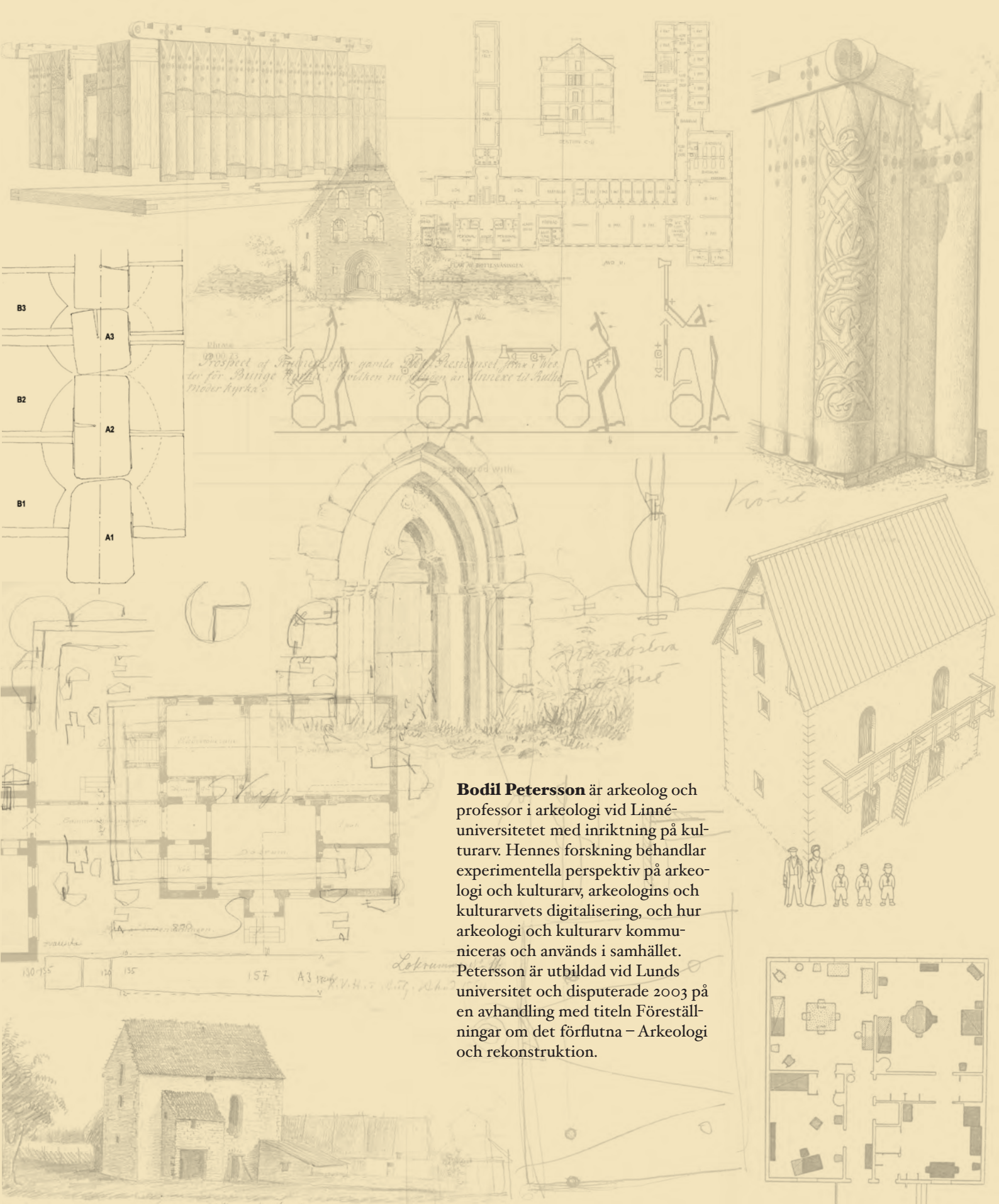
- våren 1999. GF:s arkiv. (Opublicerat småtryck)
- Barthes, Roland (1989). *The rustle of language*. Berkeley: Univ. of California Press.
- Bartholin, Thomas S. (1990). Dendrokronologi, og metodens anvendelsesmuligheder indenfor bebyggelsehistorisk forskning. *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, 90:19, s. 43-61.
- Bartholin, Thomas S. (1998). Dendrokronologiens tilforlidelighed, *Fornvännen* 93:2, s. 141-142.
- Baudrillard, Jean (1994). *Simulacra and simulation*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Bergman, Mats (1992). *Silte kyrka*. Sveriges kyrkor, Gotland, band VIII:3, Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Bjerknes, Kristian (1972). Stavkirke [uppslagsord], *Kulturbistoriskt lexikon för Nordisk medeltid* bd. 17. Malmö: Allhems.
- Boëthius, Gerda (1931). *Hallar, tempel och stavkyrkor*. Stockholm: Fritzes.
- Bråthen, Alf (1995). Dated wood from Gotland and the diocese of Skara, *Hikuin* 1995, Højbjerg.
- Curman, Sigurd (1917). Svenska stavkyrkor. *Svensk tidskrift*, årgång 7, s. 123-136.
- Dahlberg, Markus (red.) (2002). *Västergötland - landskapets kyrkor*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Dietrichson, Lorentz (1892). *De norske stavkirker*, Kristiania och Köpenhamn.
- Dolf-Bonekämper, Gabi (2017) *Three cases of loss and reconstruction*. Föreläsning och seminarium: Reconstruction matters, Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet, 9/20/2017.
- Eckhoff, Emil (1914-1916). *Svenska stavkyrkor: jämte iakttagelser över de norska samt redogörelse för i Danmark och England kända lämningar av stavkonstruktioner*. Stockholm: Cederquist.
- Eckhoff, Emil (1896). En nyfunnen stafkyrka vid Hemse på Gotland. *Ny illustrerad tidning* 1896.
- Falck, Waldemar (1972) Undersökningar i Bunge kyrka, *Gotländskt arkiv*. Årgång 44, s. 115.
- Fortidsminneforeningen (1899) Om den rette brug av betegnelsen stavkirke (Publicerad korrespondans mellan Herman Shirmer, Emil Eckhoff och Nicolay Nicaloaysen), *Fortidsminneforeningens årbok 1899*, Oslo: Foreningen.
- Ingold, Tim (2011), *The perception of the environment. Essays on Livelihood, dwelling and skill*. London: Routhledge.
- Ingold, Tim (2007). Writing Texts, Reading Materials. A Response to my Critics. Ar-

- archaeological, *Dialogues*, 14(1), s. 31–38.
- Gibson, James (2015/1979). *The ecological approach to visual perception*. New York: Psychology Press.
- Ginzburg, Carlo (1989). *Clues, myths, and the historical method*. Baltimore, Md.: Johns Hopkins Univ. Press.
- Ginzburg, Carlo (1999). *History, rhetoric, and proof*. Hanover, N.H.: Univ. Press of New England.
- Ginzburg, Carlo (1979). Clues. Roots of a scientific paradigm. *Theory and Society*, Vol. 7/3, s. 273–288.
- Ginzburg, Carlo & Davin, Anna (1980). Morelli, Freud and Sherlock Holmes: Clues and Scientific Method. I: *History Workshop*, 9.
- Gustafsson, Gotthard (1933). *En bok om Skansen*. Stockholm: Norstedts.
- Hauglid, Roar (1973-1976). *Norske stavkirker*. Bd. I-II, Oslo: Dreyer.
- Hägerstrand, Torsten (2009). *Tillvaroväven*. Stockholm: Forskningsrådet Formas.
- Lagerlöf, Erland & Gustafsson, Evald (red.) (1985). *Medeltida träkyrkor. 2, Västergötland, Värmland, Närke*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet
- Lagerlöf, Erland & Svahnström, Gunnar (1991/1966). *Gotlands kyrkor*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Lagerlöf, Erland & Stolt, Bengt (1969). *Hemse kyrkor, Sveriges Kyrkor*, bd VI:3, Stockholm.
- Latour, Bruno (2005). *Reassembling the Social. An introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford University Press.
- Latour, Bruno & Lowe, Adam (2011). The migration of the aura or how to explore the original through its fac similes. I: Bartscherer, Thomas & Coover, Roderick (red.) *Switching codes: thinking through digital technology in the humanities and the arts*. Chicago: University of Chicago Press, s. 275–298.
- Latour, Bruno & Woolgar, Steve (1986/1979). *Laboratory life: the construction of scientific facts*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Löfgren, Eva (2020). Reconstruction as Enchantment Strategy: Swedish Churches Burnt, Rebuilt and Rethought. I: *Ethnologia Europaea* 50(1). s. 52–72.
- Matisoff, Marty & Barksdale, Larry (2011). *Bloodstains as evidence: A Field Manual*. Matisoff Publishing
- Mowinckel, Rolf (1929). *De eldste norske stavkirker*. Universitetets Oldsaksamlings Skrifter II.
- Nilsen, Dag (2010) The Cathedral of Nidaros: Building a Historic Monument. *Future Anterior*, Volume 7, Number 2, Winter 2010, s. xiv–17.

- Nordisk Familjebok (1876-1899) 1:a upplagan. Uppslagsord Stavkyrka 1891.
- Nordisk Familjebok (1904-1926) 2:a upplagan. Uppslagsord Stavkyrka 1917.
- Norrman, Carl (1976). Synpunkter beträffande grunden till stavkyrkan i Silte, *Fornvännen* 1976 (71), s. 47-56.
- Norrman, Carl (1977). Stavkyrkan i Silte: genmäle på ett förtydligande, *Fornvännen* 1977 (72), s. 37.
- Outram, Alan K. (2008). Introduction to Experimental Archaeology. *World Archaeology* 40(1), s. 1-6.
- Petersson, Bodil (2003). *Föreställningar om det förflutna: arkeologi och rekonstruktion*. Diss. Lund : Univ., 2003
- Petersson, Bodil & Narmo, Lars Erik (red.) (2011). *Experimental archaeology: between enlightenment and experience*. Lund: Lund university, Department of Archaeology and Ancient History.
- Petersson, Bodil & Holtorf, Cornelius (red.) (2017). *The archaeology of time travel: experiencing the past in the 21st century*, Oxford: Archaeopress.
- Qviström, Linda (2019). *Rum utan utsikt: fönster och ljus i medeltida byggnader*. Diss. Stockholm: Univ.
- Reynolds, Peter J. (1994). Experimental archaeology. A perspective for the future. I: *Stichting voor de Nederlandse Archeologie: Alphen aan den Rijn* (Reuvens Lecture 5), 1994:1, s. 1-16.
- Reynolds, Peter J. (1999). The nature of experiment in archaeology. Archeology of the bronze and iron age. *Proceedings of the international archaeological conference Szdzhalombatila*, oktober 1996. Budapest, s. 387-395.
- Sjöholm, Magnus (2012). *Projekt förhistoriska och medeltida resvirkes- och stavkonstruktioner: en studie ur ett praktiskt perspektiv*. Opublicerat manus. Visby, Högskolan på Gotland.
- Svanberg, Jan (1964). *Medeltida kyrkoarkitektur i Norden*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Trotzig, Gustaf (1972). En stavkyrka i Silte. I: *Gotländskt arkiv*. Årgång 44, s. 73-88.
- Trotzig, Gustaf (1976). Stavkyrkan i Silte: ett förtydligande. I: *Fornvännen* 1976 (71), s. 57.
- Weikert, Monica (2004). *I sjukdom och nöd: offerkyrkoseden i Sverige från 1600-tal till 1800-tal*. Diss. Göteborg: Univ.
- Westin, Jonathan & Almevik, Gunnar (2017). A virtual diorama. Mapping archives in situ at places of cultural significance. I: *Nordisk Museologi*. 2017 (2), s. 22-36.
- Åman, Anders och Järnfeldt-Carlsson, Marta (1999). *Träkyrkor i Sverige*. Stockholm: Natur och kultur/LT

Slutnot

1. Undersökningen av Hemse stavkyrka har tidigare publicerats i Lund Archeological Review (Almevik & Westin 2017) och konferensantologin Buildings in Society på ArcheoPress (Almevik & Westin 2019). Materialet har en annan funktion i den här texten, som inte främst handlar om att leda en byggnadshistoria i bevis, utan att metodologisera begreppen rekonstruktion och inlevelse genom Hemse och Hedared som fall.

Prospect of Trondheim for gamla St. Petruskyrkan i Westra för Bunge kyrka. Kyrkan nu åter är återuppbyggd till en Moderkyrka.

engraved with

Vornit

Trondhøstra
Lokrum

Lokrum

Bodil Petersson är arkeolog och professor i arkeologi vid Linné-universitetet med inriktning på kulturarv. Hennes forskning behandlar experimentella perspektiv på arkeologi och kulturarv, arkeologins och kulturarvets digitalisering, och hur arkeologi och kulturarv kommuniceras och används i samhället. Petersson är utbildad vid Lunds universitet och disputerade 2003 på en avhandling med titeln *Föreställningar om det förflutna – Arkeologi och rekonstruktion*.

Efterord. Rekonstruktion och inlevelse.

Från ansikten till händer

Att rekonstruera det förflutna är populärt, och glädjande nog har forskare på senare år visat allt större intresse för fenomenet också för egen del, för att förbättra och fördjupa sin forskning. I vissa fall har intresset också åtföljts av en uppmaning till inlevelse. Filosofen och historikern Robin G. Collingwood uppmanade redan på 1940-talet forskarkollegor att "re-enact", levandegöra, det förflutna för sig själva, eftersom han uppfattade just "re-enactment" som en metodisk väg till större förståelse för den historiska period som var i fokus för utforskandet (Collingwood 1946/1993:282ff). I den här antologin utforskas möjligheterna att ta tillvara vad återskapandet i form av rekonstruktion kan ge hantverkare och forskare, inte minst genom den inlevelse och därmed förknippade förståelse och fördjupade insikt om det förflutna som skapas i själva handlingen att rekonstruera.

I den egna forskningen om rekonstruktion och aspekter av inlevelse och upplevelse inom arkeologins sfär har jag erfarit allt från forntida hus och gårdar till vikingatida skepp och medeltida marknadsplatser som återskapats, och där människor bjudits in att agera som om de levde i en annan tid (Petersson 2003). I mina efterforskningar i rekonstruktionernas värld mötte jag allt från livlösa byggnader som aldrig hade befolkats efter att de rekonstruerats färdigt, till hus, båtar och miljöer som formligen kryllade av liv, och där människor i årligen återkommande arrangemang och aktiviteter utforskade det förflutnas förutsättningar med sina egna kroppar.

En tendens som är urskiljbar inom rekonstruktion genom olika århundraden är rörelsen mellan upplysning och upplevelse, där de båda perspektiven ibland behandlas som oförenliga men i själva verket utgår två sidor av samma mynt i den collingwoodska andan, att framtagna fakta om andra tider också behöver levandegö-

ras för att tolkningen av de fragmentariska spåren från en annan tid ska bli begripliga för oss (Petersson & Narmo 2011). Här blir inlevelse en viktig nyckel, och just rekonstruktion och inlevelse är centrala begrepp i boken *Ménards metod*.

Ansikten

Även om den här boken handlar om fysiska resultat av olika handlingar, främst byggnader och byggda miljöer, så är människans kropp, sinnen och handlingar helt centrala. Det får mig att reflektera över att det under senare år har varit stort fokus på rekonstruktioner av ansikten. I publika sammanhang görs dessa rekonstruktioner ofta med avsikten att skapa en visuell närhet till och förståelse för det förgångna och dess individer (Ahlin Marceta 2023). Den ultimata rekonstruktionen för sådant närhetsskapande är kanske just den som görs av ansikten utifrån fynd av kranier i gravar eller andra arkeologiska sammanhang såsom platser för skeppsbrott eller massakrer. Med dagens DNA-teknik kan vi rentav få veta ögon- och hårfärg på de som en gång levat. Och i något fall har individer med hjälp av DNA-teknik förvandlats från män till kvinnor (Peterssohn 2023; bild. 1).

Vi har genom åren fått se ansiktena på arkeologiskt funna individer som Barumskvinnan, Bockstensmannen och personer ur besättningen från regalskeppet Vasa. Den brutalt mördade Granhammarsmannen från bronsåldern har fått ett ansikte, och en fascinerande ansiktsrekonstruktion har utförts av Filip II av Makedonien, som levde på 300-talet före vår tideräkning och identifierades i vår tid utifrån ett svärdshugg han fått över ögat och som gav honom ett särdrag i livet. Även grundaren av Stockholm och i förlängningen Sverige, Birger Jarl, har fått ett ansikte med markerat hakparti som sägs bekräfta även andra, möjligen samtida, avbildningar av honom (Ahlin Marceta 2023 s. 54–55).

Dessa ansikten får i många fall representera möjligheten till direkta möten med det förflutna, men mycket annat görs också i vår tid för att på ett möjligen något mer indirekt men lika fascinerade sätt rekonstruera människan, hennes villkor och handlingar i det förflutna. Det är ju ytterst detta vi vill veta, ”Vad gjorde dom då?”, dessa människor som levde förr i världen? Denna fråga, vad gjorde dom då? yttrades av författaren Maja Hagerman på ett seminarium jag deltog i på 1990-talet i Lund. Att ställa frågan är, som jag förstod saken, en del av hennes metod för att konkretisera och förstå och därmed bättre kunna skriva om det förflutna. Sedan dess har frågan ofta återkommit till mig, särskilt när jag har tagit del av ansiktslösa, oinredda och i övrigt livlösa beskrivningar av det förflutna som varit egendomligt befriade från allt

Bild 1. Gertrud, tidigare Gustav. Foto ur *Forskning och Framsteg* 2023:7, s. 11.

liv, och där människornas göranden antingen utelämnats helt eller beskrivits enbart med passivformer eller som strukturella företeelser.

Alla ansiktsrekonstruktioner och populärvetenskapliga böcker om det förgångna bidrar till ökad förståelse. Men vi nöjer oss inte med att stirra in i ögonen på en ansiktsrekonstruktion, vi vill ju så gärna veta vad dessa människor faktiskt gjorde när de levde sina liv.

Händer

I detta fall är föreliggande bok, *Ménards metod*, om byggnadsrekonstruktion för inlevelse och upplevelse en utmärkt vägledning, och boken är en handbok i mer än en bemärkelse. Det går att läsa boken som just en handbok för tillvägagångssättet att med inlevelse rekonstruera exempelvis knuttimrade hus, stenhus och stavkyrkor, och samtidigt går det också att läsa den som en i det närmaste hand-bok, en bok om händer som gör saker, hantverkarens och även forskares händer som utför handlingar som har lämnat tydliga spår i de material som analyseras av skickliga hantverkare och forskare i vår tid.

I *Ménards metod* görs flera fascinerande kopplingar mellan människors görande och hantverkande händer och de resultat som skapas i form av byggnader av olika

Bild 2. Händerna. Utställning på Virserums konsthall, 1990-tal. Foto: Henrik Teleman.

slag: knuttimrade hus på landsbygden, stenhus på Gotland, stavkyrkor på landsbygden och i städerna. Genom exempel på särdrag i knuttimringen av historiska hus i olika regioner, och rentav genom en persons hantering av en kamera i samband med dokumentation av äldre bebyggelse i en stadsmiljö, så får vi syn på människan bakom redskapet. I fallet med byggnaderna som rekonstrueras får vi inblickar i olika tekniker som har använts. I exemplet med kameran i handen på en forskare inom sociologi och etnologi förstår vi att det går att rekonstruera en persons promenad i en stad genom att vi får leva oss in i vem som stod där bakom kameran och valde sina vinklar och motiv på byggnader och miljöer, med eller utan människor. En titt i arkiven avslöjar också delar av varför motiven har valts, resten får fyllas i för att göra historien både mer tänkbar och mer tänkvärd.

En distinktion som görs i boken är den mellan substantivet rekonstruktion, själva det statiska resultatet i form av ett objekt, en byggnad, och själva handlingen att rekonstruera, verbet, det som sker i form av hur handen arbetar och gör. Det finns en betydelsebärande koppling till det som många efterlyser i utforskandet av det förflutna, nämligen vad människor faktiskt *gjorde* för. Här trumfar verbet substantivet på ett intressant sätt. Själva görandet är genomgående i fokus i boken, antingen det

handlar om att timra hus eller vandra i spåren av en antikvariskt nyfiken fotograf som dokumenterar äldre stadsmiljöer.

Skissandet är ett intressant led i själva handlingen att rekonstruera. Med skissen som metodisk utgångspunkt tar den abstrakta idén form och vägleder det vidare handlandet. När skissen realiseras går rekonstruktionen handgripligen från verb till substantiv. Att få förmånen att följa en baklängesrörelse då dagens byggnadsvårdsintresserade forskare och hantverkare härleder de olika spåren av händernas arbete på en stående gammal byggnad till hur hantverkaren faktiskt gjorde vid uppförandet, ger oss möjligheten att iaktta händerna på de människor som en gång levde. En grupp som ofta använder skissen som metod är konstnärer. Där författare och forskare talar om dispositioner, talar konstnären, och i viss mån även arkitekten, om betydelsen av att skissa, ett förstadium till ett slutligt konstnärligt eller arkitektoniskt verk. Filosofen Marcia Sa Cavalcante Schuback har beskrivit skissen som metod i sin bok *Att tänka i skisser* (2011).

Mina associationer går vidare till konstnären Henrik Telemans på den tiden omskrivna utställning om just händer som visades på Virserums konsthall på 1990-talet (Henrik Telemans hemsida) (Bild. 2). Händerna har här huvudrollen framför människors ansikten, och det blir tydligt att händerna är precis lika personliga som ansiktena. Det är ett viktigt perspektivskifte, eftersom ett ansikte, och människans huvud, associeras så starkt med tänkandet och idéerna, medan händerna associeras med görandet och det praktiska. Men vi är alla samtidigt medvetna om att görandet är intimt sammankopplat med tänkandet, och det visas inte minst i artikeln av Harald Høgseth, som på ett djärvt men ganska komplicerat sätt kopplar samman tanke och handling med hjälp av olika teoretiska perspektiv formulerade av bland andra Martin Heidegger, Pierre Bourdieu och Bruno Latour. Høgseths tidigare arbeten har också varit nära knutna till handens arbete genom utforskandet av "håndverkerens redskapskasse" och det som länge gått under benämningen "tyst kunskap". Denna tysta kunskap framstår dock vid läsningen av *Ménards metod* allt tydligare som långt ifrån tyst, det går med metodisk medvetenhet att låta den bakomliggande kunskapen göra sig hörd genom just inlevelsefull rekonstruktion.

Inlevelse

Sinnenas betydelse framhävs också av Høgseth, och även av Göran Andersson i artikeln om knuttimring. Det blir tydligt att det är sinnena som kan hjälpa oss att leva oss in i ett hantverk och i de situationer då hantverket utförs. Här uppkommer det kanske svåraste hindret för inlevelsen, nämligen tidsberoendet, dvs. att vi lever i

en viss tid men försöker återskapa omständigheter i en helt annan tid, då människors fysiska förutsättningar och de miljöer som dåtidsmänniskorna levde i skiljde sig drastiskt från dagens. Det medför en fara för, eller kanske snarare en möjlighet till, anakronism. I varje försök vi gör i vår tid, i riktning av ett återskapande av en annan tid, så måste även den andra tidens förutsättningar på något sätt tas med i beräkningen. Här blir det svårt, då vi som nutidsmänniskor omöjligen helt kan frigöra oss från våra täta band till nuet. Anakronismen följer så att säga med på köpet, den finns alltid med (Petersson 2017). Jag vill framhålla anakronismen som en möjlighet istället för ett hot och en svårighet, något som historiker ofta gör (t.ex. Syrjämäki 2011). Med anakronismen som metod kan vi göra avståndet och det svåra steget till förståelse av det förflutna mera medvetet utifrån ett nutida perspektiv. Den största insikten är att vi, med de kroppar vi har här och nu, aldrig fullt kan bli ett med dåtidens människor. Vi kommer alltid att bära med oss våra nutida erfarenheter, men det gör det alls inte omöjligt för oss att förstå och leva oss in i andra tider. Inlevelseförmågan är allmänmänsklig. Och inlevelsen är, trots svårigheterna i relation till tiden, ett viktigt och bra redskap också i forskning om det förflutna.

En avslutande reflektion härrör sig från Göran Anderssons synpunkt att inlevelse kräver en aktiv föreställningsförmåga, i fallet med hantverk är det då nödvändigt med ett visst hantverkskunnande för att kunna praktisera inlevelsen. Kanske är det så i att dagens samhälle, där vi räknar med en ökande användning av artificiell intelligens för att lösa problem, så kan det i realiteten leda till en passiviserad föreställningsförmåga. Farhågorna med AI brukar generellt vara att denna intelligens ska ta över världen och förgöra mänskligheten genom sin överlägsenhet. Kanske visar den här boken på hur vi genom att anlita en teknologi samtidigt förorsakar vår egen inlevelseförmågas långsamma förtvinande? För alla som vill motverka detta förtvinande är *Ménards metod* viktig läsning.

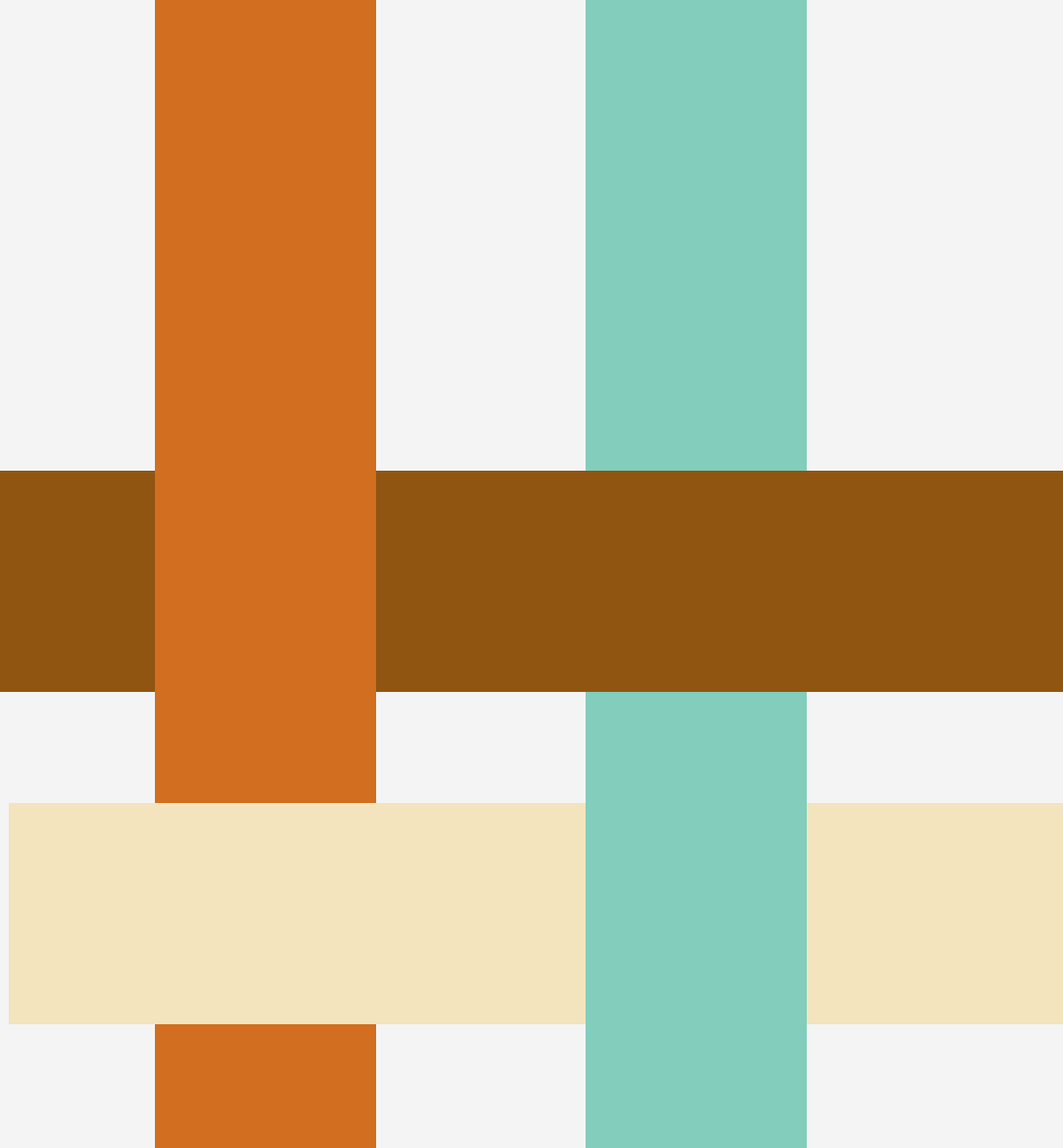
Litteratur

- Ahlin Marceta, Jesper (2023). Att ge liv åt ett ansikte. I: *Forskning och framsteg* 2023:4, s. 50–57.
- Collingwood, Robin, George (1993) (1 utg. 1946). *The Idea of History*. Oxford: Oxford University Press.
- Peterssohn, Sara (2023). Nu har Vasas Gustav blivit Gertrud. I: *Forskning och framsteg* 2023:7, s. 11.
- Petersson, Bodil (2003). *Föreställningar om det förflutna – Arkeologi och rekonstruktion*.

- Lund: Nordic Academic Press.
- Petersson, Bodil (2017). Anachronism and Time Travel. I: Bodil Petersson & Cornelius Holtorf (eds.) *The Archaeology of Time Travel – Experiencing the Past in the 21st Century*. Oxford: Archaeopress, s. 281–297.
- Petersson, Bodil & Narmo, Lars Erik (red.) (2011). *Experimental Archaeology – Between Enlightenment and Experience*. Acta Archaeologica Lundensia Series in 8°, No 62. Lund: Lunds universitet, Institutionen för arkeologi och antikens historia.
- Schuback, Marcia Sa Cavalcante (2011). *Att tänka i skisser: essäer om bildens filosofi & filosofins bilder*. Göteborg: Glänta produktion.
- Syrjämäki, Sami (2011). *Sins of a historian. Perspectives on the problem of anachronism*. Tampere: University of Tampere.

Hemsidor

Henrik Telemans utställning ”Händerna” hemsida, <http://henrikteleman.com/handerna/>, Besökt den 16 januari 2024

Ménards metod är en bok om bebyggelsehistoriska studier. Begreppen rekonstruktion och inlevelse står i centrum. Vad innebär det att rekonstruera? Och vad är egentligen en rekonstruktion? Hur kan inlevelse användas för att analysera och förstå det förflutna?

Författarna introducerar, aktiverar och provar de två begreppen i olika undersökningssituationer. Här beskrivs och analyseras hur byggnader, föremål och rum påverkar undersökaren och hur denna kan använda sådan påverkan för att utveckla nya insikter. Boken utvecklar och visar hur rekonstruktioner och inlevelse i bebyggelsehistoriska källor leder till nya kunskaper. Författarna är arkeologer, etnologer, hantverksforskare och kulturvårdare.

ISBN (tryck): 978-91-986948-4-0

ISBN (PDF): 978-91-986948-5-7